

SOCIJALNA DEMOKRATIJA U BiH

Historijski pregled i razmatranja za budućnost

Urednici: Alfredo Sasso
Nermin Kujović

Elvis Fejzić, Belma Buljubašić, Goran Musić, Goran Marković, Alfredo Sasso,
Zlatiborka Popov Momčinović, Tijana Okić, Valida Repovac Nikšić i
Damir Nikšić, Neven Anđelić

**Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja
za budućnost**

Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

Sarajevo, 2020.

Naziv publikacije: Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autori: Elvis Fejzić, Belma Buljubašić, Goran Musić,
Goran Marković, Alfredo Sasso,
Zlatiborka Popov Momčinović, Tijana Okić,
Valida Repovac Nikšić i Damir Nikšić, Neven Anđelić

Urednici: Alfredo Sasso
Nermin Kujović

Za izdavača: Dr. Peter Hurrelbrink

Lektorice: Prof. dr. Amela Šehović, Nataša Mandić
Sandra Zlotrg, Klaudija Mlakić Vuković,
Šejla Hukara

DTP: Anel Ćuhara

Štampa: Amos Graf Sarajevo

Tiraž: 300 komada

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

329(497.6).14(082)

SOCIJALNA demokratija u BiH : historijski pregled i razmatranja za budućnost / Elvis Fejzić ... [et al.]. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. - 270 str. : graf. prikazi ; 25 cm

Bibliografija uz sve radove; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-482-01-5

1. Fejzić, Elvis

COBISS.BH-ID 40219910

Elvis Fejzić, Belma Buljubašić, Goran Musić, Goran Marković, Alfredo Sasso,
Zlatiborka Popov Momčinović, Tijana Okić, Valida Repovac, Nikšić i
Damir Nikšić, Neven Anđelić

Socijalna demokratija u BiH

Historijski pregled i razmatranja za budućnost

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Sadržaj

PREDGOVOR.....8

Elvis Fejzić

POLITIČKE IDEJE I STRANAČKO ORGANIZIRANJE

RANIH SOCIJALDEMOKRATA U BOSNI I HERCEGOVINI.....13

Politički kontekst: Uvodne napomene i političke smjernice.....14

Stranačko organiziranje ranih socijaldemokrata:

Politička borba za temeljna prava radničke klase.....18

Supstancijske političke ideje:

Socijaldemokratija, republikanizam i parlamentarizam.....24

Zaključna sinteza: Za socijaldemokratsku viziju društva.....34

Literatura.....38

Belma Buljubašić

SINDIKALNE ORGANIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI:

IZMEĐU RADNIČKE KLASI I POLITIČKIH ELITA.....40

Uvodna razmatranja.....40

Nastanak radničke klase i formiranje prvih sindikalnih

organizacija u Bosni i Hercegovini.....42

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog

svjetskog rata.....49

Bosanskohercegovačke sindikalne organizacije i formiranje

radničkih savjeta nakon Drugog svjetskog rata.....54

Nemoć sindikalnih organizacija u posljednjim godinama

Jugoslavije.....58

Da li današnji sindikati utječu na radnike?.....62

Umjesto zaključka.....67

Literatura.....69

Goran Musić

SLUŽBENICE, POTROŠAČICE I KOMUNISTKINJE:

ZADRUGE UREDSKIH RADNICA U JUGOSLAVIJI IZMEĐU

DVA RATA IZ PERSPEKTIVE RODNE OBILJEŽENOSTI.....74

Uvod.....75

Najnovija saznanja i izvori.....79

Zadugarstvo s vrha i njegovi protivnici.....83

Žene i zadugarstvo.....88

Zaključak.....92

Literatura.....93

Goran Marković

DOSTIGNUĆA SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI.....97

Uvod.....97

Počeci.....98

“Povelja samoupravljanja”.....105

Posljednji ustav.....114

Zaključak.....123

Literatura.....125

Alfredo Sasso

HIPOTEKE PROŠLOSTI, DILEME SADAŠNJOSTI.

SAVEZ KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE IZMEĐU

VIŠESTRANAČKE REFORME I IZBORA.....128

Hipoteke prošlosti. Naslijeđe skandala SKBiH.....131

Dileme sadašnjosti. Put ka višestranačkom sistemu.....139

Zaključci.....148

Literatura.....149

Zlatiborka Popov Momčinović

ŽENSKA GRAĐANSKA SCENA U BOSNI I

HERCEGOVINI I LJEVICA: ŠTA JE PREOSTALO?.....153

Uvod.....	153
Metodologija.....	154
Fokus na rad ženske građanske scene i vlastita percepcija.....	155
Razvoj identiteta.....	166
Socijalna i ekonomska pitanja: šta je ostalo?.....	172
Umjesto zaključka.....	175
Literatura.....	176

Tijana Okić

POLITIKA, ANALOGIJA, PERIODIZACIJA - S ONU STRANU

TRIBUNALIZACIJE HISTORIJE.....181

Uvod.....	181
Historija, analogija, periodizacija.....	187
Jugoslavija, analogija, periodizacija.....	192
Politika analogijā u BiH.....	196
Zaključak.....	205
Literatura.....	208

Valida Repovac Nikšić i Damir Nikšić

IDEJE ZA SAVREMENU INTERNACIONALNU LJEVICU.....210

Uvod.....	211
O fundamentima i izazovima.....	212
Vraćanje slobode.....	218
Brisanje granica i lijeva kritika neokolonijalizma.....	222
Jedna 'nova' demokratija.....	229
Zaključak ili o solidarnosti.....	233
Literatura.....	236

Neven Anđelić

REPOZICIONIRANJE LJEVICE U ERI POSTIDEOLOGIJE.....238

Literatura.....264

PREDGOVOR

Ideja socijalizma je već dugo vremena dijelom historijske realnosti u Bosni i Hercegovini. Pionirski koncepti jednakosti i socijalne pravde koje su iznjedrili Vaso Pelagić i srodni mislioci pojavili su se na sceni prije otprilike sto pedeset godina. Tokom austrougarske vladavine i početka procesa industrijalizacije, ove ideje su inspirirale osnivanje prvih radničkih udruga koje su, zauzvrat, postavile temelje za osnivanje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (SDS BiH) 28-29. juna 1909. Od tada su ljevičarski akteri prošli kroz svaku moguću vrstu promjene, od reformističkih i revolucionarnih ideja, materijalnih i kulturnih borbi, vlasti i opozicije u institucijama, masovnih i avangardnih organizacija, do jednostranačkog i višestranačkog sistema.

Stotinu i deset godina kasnije, ova knjiga nastoji istražiti principe, aktivnosti i međusobne interakcije ljevičarskih političkih snaga (socijalističkih, komunističkih, socijaldemokratskih stranaka; progresivnih intelektualaca; radničkih pokreta i sindikata; itd.) kroz historiju Bosne i Hercegovine, kao i konceptualne perspektive za razumijevanje sadašnjosti.

Literatura o principima i praksama ljevičarskih pokreta u Bosni i Hercegovini doživjela je zastoj 1990-ih, kao posljedica raspada Jugoslavije. Etno-nacionalizam, kulturno-religijski identiteti i procesi koje vode elite postali su apsolutno dominantni interpretativni okviri i teme empirijskih istraživanja. Nadalje, usprkos tome što se u posljednjih nekoliko godina interes za globalnu radničku historiju značajno povećao, što uključuje i niz veoma važnih istraživanja koja se odnose na jugoslavenski socijalizam, malo je pažnje posvećivano Bosni i Hercegovini, kako u odnosu na njenu specifičnu dinamiku tako i na njenu interakciju sa regionalnim i globalnim kontekstom.

Cilj ove knjige je da ispuni te vakume. Sabrani su odabrani članci sa konferencije "Šta je ljevica? 110 godina između socijalizma, komunizma i socijalne demokratije u Bosni i Hercegovini", koju je organizirala Fondacija Friedrich Ebert u Bosni i Hercegovini 27-28. juna 2019. godine u Sarajevu, na 110.

godišnjicu prvog kongresa Socijaldemokratske stranke BiH. Dok se prvi dio sastoji od historijskih članaka, koji uključuju i dugoročne perspektive i studije slučaja, drugi dio se zasniva na tematskim fokusima i konceptualnim promišljanjima o (ponovnom) pozicioniranju ljevice u današnjoj Bosni i Hercegovini i Evropi.

U prvom poglavlju, Elvis Fežić istražuje porijeklo političkih ideja i organizacija prvih socijaldemokratskih pokreta u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća. On naglašava da je djelovanje političkih stranaka i sindikata bilo međusobno usko povezano te da je inspiraciju crpilo iz principa njemačkih i austrijskih socijaldemokrata u političkoj borbi, kao i strane socijalistički orijentirane štampe koja je bila nadahnuta reformističkim socijalizmom, egalitarizmom, internacionalizmom i sekularizmom.

U drugom poglavlju, Belma Buljubašić prati djelovanje organiziranog rada u Bosni i Hercegovini kroz različite historijske periode (austro-ugarski period; Kraljevina Jugoslavija; postdejtonska BiH) i različite transformacije koje je prošao, od svog prvobitnog osnivanja kao otpora u odbranu radničkih prava protiv iskorištavanja do tranzicije u discipliniran instrument državnih institucija i političkih stranaka koje su doprinijele njegovom padu.

Članak Gorana Musića bavi se zadružnim pokretom u periodu između dva rata u Kraljevini Jugoslaviji, a posebice Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika (SNZDS) koji je osnovan 1921. godine. Historijat SNZDS nudi uvid u međusobnu povezanost različitih aktera, kao što su država, zadružni pokret, feminističke aktivistice i aktivisti i komunistička partija u društvima Jugoistočne Evrope početkom 20. stoljeća.

Goran Marković analizira ustavni okvir samoupravljanja u Jugoslaviji, a posebno u periodu 1953-1974. godine, te rastući jaz između teorije i prakse. Ovaj rad objašnjava kako su radnici bili formalno uključeni u proces odlučivanja, ali također kako je politička elita preuzela kontrolu nad institucionalnim sistemom unutar participativnog, prije nego istinski samoupravljačkog oblika demokratije.

Alfredo Sasso prati ulogu Saveza komunista BiH tokom višestranačke tranzicije 1989-1990. godine. Analizom strategija, programa i redefiniranja ideološkog i leaderskog profila, ovo poglavlje propituje zašto je popularni koncenzus u odnosu na SKBiH tako dramatično pao. Poglavljem se utvrđuju "tereti iz prošlosti" (tj. nasljeđe skandala krajem 1980-ih) i "dileme sadašnjosti" (tj. koja pravila uspostaviti za višestranački proces) kao kombinacija faktora koji su podrivali podršku za SKBiH i njegov uticaj.

Zlatiborka Popov Momčinović razmatra put i strategije sjećanja na socijalistički period u okviru ženskog aktivizma u civilnom društvu nakon pada prethodnog sistema. Rad objašnjava kako aktivistice, usprkos tome što su novi politički i društveni uslovi nametnuli različite potrebe koje treba ispunjavati, prave poveznice sa prethodnim socijalističkim sistemom kroz različite aktivnosti, u okviru djelovanja na pregovaranju roda i osporavanju nametnutih identiteta i selektivnog pamćenja koje promoviraju etnokratske elite i strani akteri.

Valida Repovac i Damir Nikšić predstavljaju ideje o međunarodnoj ljevici u savremenom svijetu. Rad se temelji na premisi da je primarni problem ljevice u njenoj vlastitoj nejasnoj definiciji toga šta ljevica jeste i šta treba biti danas, a ne u njenoj slabo organizaciji. Autori preporučuju da "kulturni sinkretizam" za ljevicu bude utemeljen na solidarnosti, kombinirajući antifašizam i borbu protiv predatorske ekonomije, individualno-autonomni odnos i odgovornost prema cjelokupnom društvu: ovaj pristup bi trebao izbjegavati grupizam i ekskluzivizam zasnovan na pojedinačnim zajednicama.

Tijana Okić nudi kritički osvrt na "tribunalizaciju historije" gdje prepoznaje globalni trend individualizacije historijskog iskustva koji nastoji depolitizirati historiju, svodeći je na pojedinačno sjećanje i pamćenje. U ovom poglavlju je objašnjeno kako tribunalizacija, kao ideološka formula, historiju lišava njenog sadržaja i uvodi pretpostavljenu jednakost između totalitarizama i krivičnih djela.

Kroz analogiju i periodizaciju, autorica daje konkretne primjere individualizacije i depolitizacije historijskog iskustva u današnjoj Bosni i Hercegovini.

U zaključnom poglavlju, Neven Anđelić ponovno ispituje širi problem socijalne demokratije i njenog ponovnog pozicioniranja u doba postideologije u evropskom i postjugoslovenskom kontekstu. Tvrdi da glavna podjela savremene politike treba biti na, s jedne strane, koncepte otvorenog društva, vladavine zakona, socijalne pravde, itd. i, s druge, autoritarni nativizam, zasnovan na tiraniji većine i promoviranju nacije umjesto države.

Svi ovi radovi, kroz različite disciplinarnе uglove i pluralnost konceptualnih, čak i ideoloških pristupa, ne samo da pružaju sredstvo putem kojeg ćemo bolje razumjeti transformacije i neprekidnosti ljevičarskih snaga u historiji Bosne i Hercegovine. Oni također daju primjere, upozorenja i inspiraciju za ponovno promišljanje i animiranje principa socijalne pravde i jednakosti u budućnosti.

Alfredo Sasso, Nermin Kujović

Elvis Fejzić

POLITIČKE IDEJE I STRANAČKO ORGANIZIRANJE RANIH SOCIJALDEMOKRATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Zagovornici socijaldemokratske ideologije i politike u Bosni i Hercegovini usvajali su i permanentno prihvatili – od prve decenije dvadesetog stoljeća – ideje njemačke i austrijske socijaldemokratije u političkoj borbi. Njihova vizija politike korespondira s principima evolutivnog socijalizma i odbacuje radikalne metode revolucionarnog marksizma. Djelovanje pristalica socijaldemokratske politike u Bosni i Hercegovini usko je povezano sa aktivitetom sindikalnog pokreta. Drugim riječima, institucionalno organiziranje i djelatnost sindikata i radničke partije bilo je povezano i usklađeno. Prva socijaldemokratska stranka u Bosni i Hercegovini preferirala je opoziciono političko djelovanje spram kolonijalne i asimilacijske politike austrougarske vlade, ali i politike tadašnjih nacionalnih stranaka. Rani bosanski socijaldemokrati razvili su i recipirali autentično, emancipatorsko i demokratsko poimanje politike, društva i nacije u periodu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. U sferi praktične politike preferirali su politiku socijalnog egalitarizma i ravnopravnosti, dok su u pogledu političkog organiziranja slijedili, favorizirali i birali politiku jugoslavenstva i internacionalizma.

Politički kontekst: Uvodne napomene i političke smjernice

Socijalistički svjetonazor pojavio se u Bosni i Hercegovini – na idejno-političkom planu – već sedamdesetih godina 19. stoljeća. U to vrijeme su neki principi evolutivnog i utopijskog socijalizma prihvaćeni i razvijeni, naprimjer, u raspravama i studijama o socijalizmu Vase Pelagića, a promovirali su ih u svom praktičnom aktivitetu i progresivno orijentirani učitelji i trgovci tog vremena. Ubrzo nakon toga bliske političke ideje problematizirane su čak i u radovima nekolicine nezavisnih intelektualaca, koji, doduše, nisu djelovali unutar organiziranog socijalističkog pokreta. Međutim, ovaj svjetonazorski koncept etablirao se u bosanskohercegovačkoj političkoj praksi – u formi potpune socijaldemokratske ideologije¹ – tek u prvoj deceniji 20. stoljeća. Sa druge strane, ideje sindikalizma pojavljuju se neznatno ranije u bosanskohercegovačkom političkom diskursu – u tadašnjim evropskim državama, naprimjer, u Francuskoj, Italiji ili Španiji promoviraju ih, u pravilu, različiti anarhistički pokreti i skupine – tako da je sindikalno institucionalno organiziranje prethodilo pojavljivanju organiziranog socijalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

¹ Navedeni izraz odgovara diferencijaciji političkih ideologija – u pogledu njihove razvijenosti i idejne autonomije – na tanke ili nepotpune i potpune ili cjelovite skupove političkih ideja. Detaljnije o nastanku i razvoju ideologija u Bosni i Hercegovini pročitati u: Elvis Fejzić (2018): Razvoj socijalne, političke i ideološke misli u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata, u: Jasmin Branković (ed.): *Naučna misao u Bosni i Hercegovini: historijski razvoj do kraja XX stoljeća – Knjiga 2*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke: 559–576.

Sindikalističku politiku u navedenom političkom miljeu zagovarali su, u prvom redu, progresivni radnički aktivisti, koji su simpatizirali i slijedili marksistički svjetonazor u ekonomiji i politici.²

Ipak, treba posebno naglasiti da su prvi pokušaji radničkih protesta, a onda i prvi organizirani protesti radnika iz posljednje decenije 19. stoljeća nemjerljivo asistirali u socijaliziranju i sazrijevanju radničke klase, pri čemu su dali sindikalnoj politici i radničkoj borbi temeljni okvir, a, uz to, i sasvim novi značaj, ulogu i dimenziju. Aktivisti, pristalice i simpatizeri sindikalizma i socijaldemokratije u Bosni i Hercegovini imali su, u osnovi, kompatibilne ekonomsko-političke zahtjeve do Prvog svjetskog rata, tako da je osnivanje Glavnog radničkog saveza – kao oblika borbe za ekonomska prava radnika – predstavljalo uvod u formiranje Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine (u nastavku će biti, također, označavana i navođena kao: Socijaldemokratska stranka BiH ili SDSBiH) – kao modela borbe za politička prava radničke klase.

Sindikalna borba bosanskohercegovačkih radnika – za efektivnija radnička prava, odnosno bolju socijalnu i ekonomsku zaštitu radničke klase – odvijala se u nepovoljnom političkom kontekstu zato što je nerijetko bila smišljeno sabotirana od strane austrougarske kolonijalne vlasti, kojoj nije odgovaralo buđenje nezadovoljnog radništva i masovnije

2 Radnici u Bosni i Hercegovini počeli su se značajnije organizirati tek u posljednjoj deceniji 19. stoljeća, pa je tako, naprimjer, 1894. godine zabilježena radnička proslava Prvog maja u Bosni i Hercegovini, a prvi organizirani štrajk desio se nekoliko godina ranije, tj. 1890. godine. Nakon predanog radničkog angažmana na osnivanju sindikalne organizacije radnika, austrougarska vlada odobrila je 27. 8. 1905. godine održavanje osnivačke skupštine Glavnog radničkog saveza – pravila ove radničke organizacije izradio je i napisao Mičo Sokolović – a time je, u osnovi, bilo omogućeno predlaganje i biranje privremene uprave. Međutim, pravila Glavnog radničkog saveza i, uz to, šest strukovnih saveza usvojena su tek sljedeće godine, a tome su prethodili majski štrajkovi radnika iz 1906. godine. S tim u vezi, austrougarska vlada je tek 21. 9. 1906. godine proglasila rad Glavnog radničkog saveza i navedenih strukovnih saveza legalnim, ali im je zabranila da se bave političkim pitanjima. Prema tome, Glavni radnički savez trebao se fokusirati na umno, moralno i materijalno unapređenje radnika te, uz to, stvarati klasnu svijest i promovirati radničku solidarnost. Nakon formiranja centralne sindikalne organizacije potaknuto je stvaranje velikog broja lokalnih radničkih društva i mjesnih sindikalnih organizacija, koje su, u osnovi, imale važnu ulogu u ekonomskom osnaživanju radnika i borbi za radnička prava. Više o navedenoj tematici pogledati i pročitati u: Elvis Fejzić (2012): *Political Thought in Bosnia and Herzegovina During Austro-Hungarian Rule, 1878–1918. East Central Europe*, 2–3: 204–236.

organiziranje radničkih udruženja u Bosni i Hercegovini. Uz to, etno-religijska diferenciranost unutardržavne društvene strukture i političkog procesa – kao i uticaj feudalizma u sferi privrede – predstavljala je veliku prepreku javnom aktivitetu i ekspanzivnijem razvoju sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini. Imajući navedene redukcionizme u vidu, radnici su bili prisiljeni da se politički organiziraju kako bi mogli efikasnije štiti svoja radnička prava, čime je, u osnovi, inicirano osnivanje radničke stranke, koja je trebala promovirati i braniti socijalne, ekonomske i političke interese radničke klase. Dakle, Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine predstavlja je praktični izraz dugotrajnih nastojanja radnika da formiraju i stvore svoju nezavisnu političku organizaciju.³

Na širenje i recepciju socijalističkog svjetonazora, ideja i principa unutar radničke populacije – u periodu do 1909. godine – značajan uticaj izvršila je inostrana socijalistička štampa, koja je na različite načine dostavljana u tadašnju Bosnu i Hercegovinu. Novine i časopisi koji su najviše konzumirani od strane ondašnjeg radništva u zemlji bili su, naprimjer, list *Stráža* (štampan je u Srbiji), časopis *Radnik* (štampan je u Beogradu početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, a od januara 1883. godine štampan je pod nazivom *Borba*), anarhistički list *Der Rebell* (publiciran je i štampan u Njemačkoj), list *Slobodna riječ* (izdavan je u Zagrebu), list *Radničke novine* (štampan je u Beogradu) i list *Crvena sloboda* (publiciran je u Budimpešti).⁴ Pod direktnim uticajem inostrane radničke štampe među radničkom populacijom se već 1906. godine javila ideja o pokretanju *radničkog glasila* u Bosni i Hercegovini,

3 S tim u vezi, Jovo Jakšić – jedan od pionira bosanskohercegovačkog socijalizma – o organiziranju radnika i rađanju socijalističkog pokreta u Bosni i Hercegovini konstatirao je slijedeće: "Ponikao iz bijede najamnih radnika i sa snažnom tradicijom *Generalnog štrajka* iz 1906., socijalistički pokret u Bosni izvršio je veliku ulogu na kulturnom, socijalnom i političkom polju. Njegov kulturni rad učinio je da je u narodu, naročito među radnicima, gotovo, među ovim posljednjim sasvim, iščezao vjerski antagonizam i tradicije, i da ideja narodnog jedinstva Srba i Hrvata uhvati dubokog korijena u narodu, da pobjedi. Socijalni položaj radničke klase postao je mnogo snošljiviji, radnici su postali aktivni i svjesni borci za socijalističke ideale." Jovo Jakšić (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode, 72–73. Navedeno političko organiziranje – osmišljeno i realizirano s onu stranu klerikalizma, nacionalizma i feudalizma – iznjedrilo je, tako je barem označeno u apostrofiranom diskursu, ideju jugoslavenstva i politiku socijalnog egalitarizma koja počiva na ravnopravnom tretmanu svih klasa.

4 Detaljnije o navedenoj tematici pročitati u: Ibrahim Karabegović (1973): *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909–1929)*. Sarajevo: Svjetlost.

ali ova ideja realizirana je tek u aprilu 1909. godine, tj. kada je publiciran uvodni broj časopisa *Glas slobode*, koji će kasnije postati organ prve bosanskohercegovačke socijaldemokratske stranke.⁵

No, ideje socijalizma promoviraju, usvajaju i razvijaju u spomenutom periodu i neki pojedinci koji nisu bili direktno involvirani i uključeni u radnički pokret i institucionaliziranu socijaldemokratsku politiku u Bosni i Hercegovini. Nakon što je već bila formirana bosanskohercegovačka radnička partija, socijalistički svjetonazor razvijen je i prihvaćen u djelu Alije Hotića, koje je objavio pod naslovom *Megju Moskvom i Parizom: Političko-socijalna studija*.⁶ Alija Hotić je prije toga prošao mukotrpan proces političke konverzije zato što je do tada epigonski simpatizirao projekt pravaške politike. Uz to, bitno je apostrofirati da je Risto Radulović simpatizirao borbu za prava radništva i sindikalne ideje ranih socijalista – pri čemu je otvoreno kritizirao rad ondašnjih bosanskih socijaldemokrata, u prvom redu, zbog sklonosti interesnom pragmatizmu i, u njegovom uvidu, apologiranja loših rješenja u sferi nacionalne politike.⁷ Radulovićevo poimanje nacije i nacionalnog identiteta, sa druge strane, bilo je markirano ortodoksnim konzervativnim vokabularom i političkim biologizmom, dok je politički proces razumijevao – što posebno iznenađuje i ukazuje na idejnu heterogenost – u skladu s preporukama i vrijednostima ranih liberala. Imajući navedeno u vidu, treba naglasiti da je on javno demonstrirao jednu vrstu ideološke nekonzistentnosti, koja je u velikoj mjeri krasila tadašnju bosanskohercegovačku intelektualnu i političku elitu, a to je bila, u osnovi, direktna posljedica nerazvijene političke kulture.

5 Glavni organ stranke bio je list *Glas slobode*, koji je objavljivao od 29. 4. 1909. godine. Bio je vrlo značajan za rad stranke, ali i za političku socijalizaciju njenih simpatizera, jer su se tada, u pravilu, isključivo putem stranačkih glasila, prenosile političke ideje i odgovori rukovodstva na bitna politička pitanja. Austrougarska vlast nije imala povjerenja u navedeni list – kao ni u samu Socijaldemokratsku stranku BiH – pa je zbog toga često ometala njegovo izdavanje. Redakcija prestaje izdavati *Glas slobode* u oktobru 1914. godine zbog ratnih događanja, a list je ponovo počeo izlaziti u junu 1917. godine.

6 Iako nema dovoljno informacija o štampanom izdanju, Alija Hotić je vjerovatno 1918. godine, tj. nakon Prvog svjetskog rata – što se može zaključiti iz tema koje je analizirao i problematizirao u svom djelu – napisao i objavio knjigu *Megju Moskvom i Parizom: Političko-socijalna studija*.

7 Risto Radulović kritizirao je praktičnu politiku bosanskohercegovačkih socijaldemokrata u članku *Narodnosni princip u Socijalističkoj internacionali* – objavljen je u časopisu *Srpska riječ* 1910. godine – i u tekstu *Zašto smo protiv socijalista?* – objavljen je u časopisu *Srpska riječ* 1911. godine.

Međutim, spomenuta i prezentirana viđenja socijalističke politike su, ipak, redukcionistička, zbog čega ih nije moguće smatrati konstitutivnim dijelom institucionalne faze bosanskohercegovačke socijaldemokratije, u kojoj je trasiran razvojni tok sindikalne i socijaldemokratske politike u Bosni i Hercegovini.

Stranačko organiziranje ranih socijaldemokrata: Politička borba za temeljna prava radničke klase

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine osnovana je i zvanično institucionalizirana na Osnivačkom kongresu stranke, koji je trajao dva dana ili, preciznije rečeno, zasjedanje je realizirano tokom 28. i 29. 6. 1909. godine. Tada je, ustvari, utemeljena prva radnička politička organizacija u Bosni i Hercegovini. Treba naglasiti da se ideja o osnivanju radničke partije pojavila još u oktobru 1908. godine. Rukovodstvo novonastale partije bilo je heterogeno prema nacionalnom i konfesionalnom sastavu, a organizacijska logika bila je usklađena sa zahtjevima radničke klase i potrebama marginaliziranih socijalnih slojeva u sferi rada. Partijsko vođstvo nije se u početku najbolje snalazilo u mnoštvu političkih problema koji su zadesili Bosnu i Hercegovinu nakon aneksione krize, kada je u miljeu praktične politike potvrđen kolonijalni status bosanskohercegovačke države, odnosno suspendirana autonomija u javnim poslovima i sferi unutrašnjeg suvereniteta.⁸

Tadašnje nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini bile su diferencirane na etno-konfesionalnoj osnovi – što je odražavalo ondašnju heterogenu društvenu strukturu – pa su permanentno inicirale antagonističke političke borbe – oko različitih socijalnih, ekonomskih i političkih pitanja – što je kontinuirano destabiliziralo politički poredak i otežavalo postizanje

8 Bosanski socijaldemokrati, uprkos svim problemima, vjerovali su da *supstancijalni problemi* tadašnjeg bosanskohercegovačkog društva – što odražava njihov *utopijski politički duh* – mogu biti riješeni jedino pod patronatom "principa međunarodnog radničkog pokreta, odnosno u masovnom političkom radu". Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 85.

političkih dogovora.⁹ U tom periodu političke historije kreirani su, zapravo, temelji etnokratske vladavine u Bosni i Hercegovini – čiji je mandat obnovljen nakon višestranačkih izbora iz 1990. godine – a etnokratiju – kao protudemokratski režim vlasti – dodatno je učvrstio i potvrdio Dejtonski mirovni sporazum iz 1995. godine. Taj režim vlasti još uvijek predominantno markira političko biće postdejtonske Bosne i Hercegovine.

Najznačajniji predstavnici socijaldemokratske političke elite u Bosni i Hercegovini – u periodu od osnivanja njihove stranačke organizacije pa do završetka Prvog svjetskog rata – bili su Dušan Glumac, Jovo Jakšić i Sreten Jakšić.¹⁰ S tim u vezi, bitno je akcentirati da su Dušan Glumac i Jovo Jakšić napisali značajne političke studije – služile su kao partijski politički orijentiri i agende za političke simpatizere – pa su bili istovremeno svojevrsni partijski ideolozi.¹¹ Dok je, sa druge strane, Sreten Jakšić bio – kao imenovani sekretar Glavnog odbora partije i urednik partijskog lista *Glas slobode* – ključni funkcioner prve socijaldemokratske stranke u Bosni i Hercegovini. Spomenuta socijaldemokratska stranka nije težila revolucioniranju političkog poretka i nasilnom rušenju austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini – zbog toga što su njeni ideolozi i liderstvo više preferirali politiku socijalističkog reformizma, evolucije i postepenih promjena – ali nije imala razvijen ni konformistički odnos spram kolonijalne vlasti, koju je nerijetko beskompromisno, konzistentno i principijelno kritizirala te, uz to,

9 Do 1910. godine i prvih saborskih izbora navedene stranke imale su više karakter etnonacionalnih pokreta, koji su, uz to, bili konfesionalno homogenizirani.

10 Dušan Glumac učestvovao je u radu Socijaldemokratske stranke BiH već u ljeto 1910. godine, a na Drugom kongresu stranke bio je jedan od referenata. On je participirao i na Šestom kongresu SDSBiH, a podržao je i osnivanje SRPJ (komunista) te je postao i član ove stranke. Jovo Jakšić rođen je u Foči 1893. godine. Stupio je u socijalistički radnički pokret 1912. godine, bio je jedan od najistaknutijih članova Socijaldemokratske stranke BiH, a radio je u Službi socijalnog osiguranja u Sarajevu. Sreten Jakšić rođen je u Foči 1888. godine, a umro je u Beogradu 1952. godine. Slovoslagarski zanat završio je u Beogradu, a od 1905. godine radio je u Sarajevu, gdje je pristupio socijalističkom radničkom pokretu. Od osnivanja Socijaldemokratske stranke BiH pa do 1919. godine bio je član i sekretar njenog Glavnog odbora i urednik stranačkog lista *Glas slobode*, koji je bio i organ stranke.

11 Dušan Glumac napisao je knjigu *Republika ili monarhija*, dok je Jovo Jakšić napisao knjigu *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. U navedenim knjigama – čiji su dijelovi i poglavlja prethodno objavljivani u radničkim glasilima i listovima – prezentirana je politička aksiologija i praktično-politički zahtjevi ranih bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, a, uz to, dati su i konkretni odgovori na najvažnija pitanja tadašnje političke epohe.

protestirala protiv nekih njenih odluka.¹² Iako je ova politička organizacija tražila temeljito društveno, političko i ekonomsko restrukturiranje, ipak nije uspjela dobiti dovoljnu podršku birača na izborima – zato što komplicirane političke okolnosti nisu bile kompatibilne sa njihovim progresivnim političkim zahtjevima – zbog čega nije ostvarila planirani izborni rezultat na saborskim izborima 1910. godine.

Važno je istaknuti da su nakon 1909. godine bosanskohercegovački radnici bili dobro organizirani i na sindikalnom, ali i stranačkom planu – iako tu prednost, po svemu sudeći, nisu adekvatno iskoristili na spomenutim izborima – što im je omogućilo da se mogu efikasnije boriti za ekonomsku, socijalnu i političku emancipaciju radničke klase i marginaliziranih skupina. Javna djelatnost sindikalne i partijske reprezentacije bosanskohercegovačkih radnika bila je blisko povezana u to vrijeme, pa su, čak, neki od inicijatora osnivanja Glavnog radničkog saveza bili istovremeno ključni političari u Socijaldemokratskoj stranci BiH.¹³

12 Socijaldemokratska stranka BiH djelovala je kao beskompromisni politički opozicionar, pri čemu se nepokolebljivo borila protiv zvanične austrougarske politike i isključivih prijedloga tadašnjih nacionalnih stranaka. Nakon proglašenja Ustava 20. 2. 1910. godine, mnogi radnici i simpatizeri ove partije počeli su bezrezervno demonstrirati i štrajkovati protiv vlasti – jer nisu podržavali i prihvatili imperativnu politiku kolonijalne vlade – a neki od njih su tada uhapšeni i procesuirani. Nakon raspisivanja izbora za Sabor 5. 4. 1910. godine, stranka je nominirala i predložila dva kandidata, koji na izborima nisu dobili dovoljnu podršku birača i nisu bili izabrani za sabornike. Kao odgovor na takve političke okolnosti, ova stranačka reprezentacija povelala je dugotrajnu i beskompromisnu borbu za “demokratski ustav i Sabor zasnovan na opštem pravu glasa, ... i druga pitanja vezana za politička prava građana”. Ilijas Hadžibegović (2000): Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine (II dio), *Socijaldemokrat*, 2: 171. Imajući apostrofirano u vidu, treba posebno naglasiti da je austrougarska vlast u maju 1913. godine – u vrijeme Skadarske krize – nezakonito obustavila djelatnost SDSBiH i radničkih organizacija na nekoliko dana.

13 Drugim riječima, bilo je prisutno mišljenje da su “strukovni i politički pokret klasni i da su im ciljevi isti”. Ilijas Hadžibegović (2000): Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine (II dio), *Socijaldemokrat*, 2: 170.

Socijaldemokratska stranka BiH preferirala je, još od svog utemeljenja, režim socijalne demokratije, republikanski oblik vlasti i političku metodu parlamentarizma.¹⁴ To su bile, u osnovi, tri supstancijalne političke ideje i svjetonazorska orijentira ove stranačke organizacije. Otvoreni politički i svjetonazorski neprijatelji tadašnje socijaldemokratske reprezentacije u Bosni i Hercegovini bili su nacionalizam – propagirale su ga skupine koje su zagovarale politički ekspanzionizam, etnonacionalni šovinizam, pa, čak, i feudalistički svjetonazor – i kapitalizam – preferirala ga je austrougarska kolonijalna vlada, a bio je u to doba blisko povezan sa implementiranjem kolonijalističkih i militarističkih političkih projekata u svjetskoj politici.¹⁵ Ova politička stranka imala je problem i sa unutrašnjim političkim protivnicima, jer se povremeno suočavala i sa isključivim zahtjevima nacionalističkih skupina koje su činile dio njene partijske strukture, a najpoznatiji stranački raskol desio se nakon istupanja iz ove političke organizacije frakcijske grupe bliske političaru Jovi Šmitranu i uredničkoj politici lista *Zvono*. Disidentsku političku grupu, tzv. *Zvonaše*, i općenito aktivitet Jove Šmitrana u to vrijeme podržavao je vođa hrvatskih socijaldemokrata Vitomir Korać.

Nakon kalkulacija i temeljitih konsultacija oko programa stranke – na opće zadovoljstvo većine radnika – odlučeno je da budu usvojena politička pravila i aksiološki principi koje je ranije proklamirao *Erfurtski program revizionističkog socijalizma* – markirao ga je revolucionarni duh iako je, u pravilu, implementiran u političkoj sferi u skladu sa metodom reformizma – a bio je, u osnovi, progresivnija verzija praktične politike od one koju je ranije etablirao u Njemačkoj *Gotski program socijaldemokratije*.

14 Tako je, naprimjer, Dušan Glumac tvrdio: "Socijalna demokracija naših zemalja ima svoje stanovište u pitanju državne forme. Ono je republikansko. Ona je to stanovište počela zastupati već sa svojim postankom." Glumac, Dušan (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 28. Pa dodaje, imajući navedeno u vidu, i sljedeće: "Socijalna demokracija traži da se sluša i da vlada volja naroda. Ona i prema vani i prema unutra traži potpuno, neograničeno pravo narodnog samoopredjeljenja. Ona nad narodnu volju ne pozna i neće da pozna nikakvih drugih faktora. Ona traži da vlada narod preko svojih predstavnika u svim tijelima uz zaštitu društvenih manjina." Glumac, Dušan (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 29.

15 O vezama, atribucijama i odnosu kapitalizma i kolonijalizma Jovo Jakšić konstatira i zaključuje sljedeće: "Kapitalistički poredak dostigao je vrhunac svoje nečovječnosti u svojoj sramnoj porobljavalачkoj politici prema prekomorskim i zaostalim zemljama." Jovo Jakšić (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode, 51.

Ovaj politički program prihvatila je, između ostalog, i Socijaldemokratska partija Srbije 1903. godine. Međutim, Socijaldemokratska stranka BiH ovaj program nije prihvatila u izvornoj varijanti, nego u nešto izmijenjenoj formi, koja je odgovarala specifičnim društvenim odnosima u Bosni i Hercegovini. Korekcije su izvršene u dijelu programa koji se odnosi na posebne ekonomske i političke zahtjeve bosanskohercegovačke radničke klase, odnosno napravljena je funkcionalna prilagodba kompliciranim društveno-političkim uslovima i agrarnim odnosima u sferi privredi. Socijaldemokratska stranka BiH postala je članica Druge internacionale, nakon čega je čvrsto prihvatila antiratno stanovište.¹⁶ U vrijeme trajanja Balkanskih ratova, zastupala je demokratsku revoluciju – zajedno sa Socijaldemokratskom partijom Srbije – kao sredstvo oslobođenja balkanskih naroda, što je, po svemu sudeći, trebalo omogućiti potrebne uvjete za stvaranje Federacije balkanskih naroda. S tim u vezi, važno je apostrofirati da se, već nakon Bazelskog kongresa Druge internacionale, sve češće isticala parola *Balkan balkanskim narodima* – kao izraz antikolonijalnog nacionalizma i želje balkanskih naroda za nacionalnim oslobođenjem – što su tada podržali i veoma uticajni socijaldemokratski teoretičari Victor Adler i Karl Kautsky. Rani bosanskohercegovački socijaldemokrati bili su, u ideološkom pogledu, konzistentni sljedbenici političkih ideja koje su zagovarali Karl Kautsky, Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Clara Zetkin, Victor Adler, pa, čak, u pogledu metode političkog djelovanja, i Eduard Bernstein. Prema tome, presudan uticaj na njihovu političku djelatnost izvršili su progresivni ideolozi demokratskog socijalizma iz tadašnje Njemačke i Austrije.

¹⁶ Na Jugoslovenskoj socijalističkoj konferenciji u Ljubljani (21–22. 11. 1909. godine) – gdje je učestvovala i Socijaldemokratska stranka BiH – prvi put je u jednom političkom programu istaknuta ideja ujedinjenja svih Južnih Slovena u jednu državu, bez obzira na njihovu vjeru i jezik, a konferencija je tematski zamišljena kao reakcija na “aneksiju Bosne i Hercegovine i aneksionu krizu”. Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 105. Bolje rečeno, novu državu zamislili su kao demokratsku federaciju nacija u okviru Austro-Ugarske. Međutim, već na Prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji (7–9. 1. 1910. godine) u Beogradu iznesena je ideja o potpunoj ekonomskoj i političkoj samostalnosti jugoslavenskog naroda u balkanskoj federaciji. Više o navedenoj temi pročitati u: Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Itekako je bitno akcentirati da se u Bosni i Hercegovini – u periodu od oktobra 1908. do jula 1914. godine – u sferi praktične politike pojavljuju raznovrsni politički problemi, koji započinju aneksionom krizom, a unutardržavne političke odnose dodatno radikalizira zavođenje Ustava, sizifovska djelatnost Sabora, antikolonijalni i nacionalno-patriotski Balkanski ratovi iz 1912. i 1913. godine, te posebno sarajevski atentat iz juna 1914. godine, čije su posljedice, tako se ispostavilo, nakon mjesec dana uzrokovale početak ratnih operacija u Prvom svjetskom ratu. Posljedice događanja u Prvom svjetskom ratu i refleksije ruske Februarske i Oktobarske revolucije imale su veliki uticaj na partiju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata. Zbog toga je ova politička organizacija 26. 12. 1917. godine pristupila Cimervaldskoj konferenciji ili, pak, Internacionali – trebala je, bilo je tako zamišljeno, obnoviti Drugu internacionalu, koja je prije toga propala zbog različitog percipiranja militarističke politike od strane revizionističkih i revolucionarnih socijalističkih skupina – gdje je, po svemu sudeći, dominiralo revolucionarno krilo koje je predvodio V. I. Lenjin, pa je tako stranka prihvatila diktaturu proletarijata kao političku metodu i režim vladavine. Na ovaj način je, zapravo, došlo do revolucionarnog preobražaja ove stranke.¹⁷

Dakle, moguće je razlikovati *reformističku* i *revolucionarnu fazu* u aktivitetu stranke, a drugi politički period će, ustvari, biti samo uvod u revolucionarnu transformaciju jedinstvenog jugoslavenskog socijalističkog pokreta – što će dovesti do stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u aprilu 1919. godine – ali i u ideološko frakcionaštvo, koje će vrlo brzo institucionalno razjediniti i preoblikovati taj politički pokret.

¹⁷ Opoziciju struju u stranci od 1917. godine čine, u prvom redu, Đuro Đaković, Bogoljub Čurić i Dušan Glumac, a posebno kada je u pitanju odnos stranke prema nacionalnom pitanju. Štaviše, i prije toga neformalno se pojavilo progresivno lijevo krilo SDSBiH, koje je simpatiziralo revolucionarne političke metode, a kasnije i boljševizam. Posebno su progresivni u svojim zahtjevima bili Mitar Trifunović – zbog neslaganja sa reformističkom strujom oko odnosa prema seljaštvu i agrarnoj politici 1912. godine istupio je iz Glavnog Odbora SDSBiH – Đuro Đaković, ali i Edhem Bulbulović. Imajući apostrofirano u vidu, već 1917. godine stvorena je podjela na reformističke socijaliste i revolucionarne marksiste – unutar SDSBiH – koja će naknadno biti formalizirana – u širem političkom formatu – partijskim raskolom među ujedinjenim jugoslavenskim ljevičarima, pa će se tada od revolucionarne Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) distancirati reformističke skupine te nakon toga formirati Socijalističku partiju Jugoslavije (SPJ).

Veoma je zanimljivo, u komparativnom pogledu, naprimjer, da tokom 1917. godine dolazi do ideološkog razilaženja i među njemačkim socijaldemokratima – prije svega zbog protivljenja progresivnih socijaldemokratskih frakcija ratnoj politici, što je latentno izraženo još od 1914. godine, kada je inicirano formiranje progresivne grupe Spartakistička liga – kao rezultat čega je osnovana i nova politička stranka Nezavisna socijaldemokratska partija Njemačke. Novoj političkoj partiji pridružila se i Spartakistička liga – djelovala je unutar nje kao posebna grupa – ali je veoma brzo, tj. nakon izbivanja Oktobarske revolucije, prihvatila boljševičke metode djelovanja i, uz to, bila jedan od inicijatora formiranja Komunističke partije Njemačke početkom 1919. godine.

Supstancijalne političke ideje: Socijaldemokratija, republikanizam i parlamentarizam

Rani bosanskohercegovački socijaldemokrati analizirali su različite političke fenomene – pri čemu su nastojali ponuditi efikasne odgovore na ključne političke probleme – koji su bili aktuelni u tadašnjoj kolonijalnoj svakodnevnici. Ipak, krucijalna politička pitanja na koja su se oni koncentrirali u svojim funkcionalnim kritikama, temeljitim analizama i vizionarskim preporukama odnose se na: socijalnu demokratiju kao režim vlasti; republikanizam kao oblik vladavine; jugoslavenstvo i balkansku saradnju; parlamentarizam kao političku metodu; neposrednu demokratiju, poreski sistem i birokratsku službu; izbore i opće pravo glasa; te antimilitarizam, pacifističko rješavanje sporova i narodnu odbranu. Njihova *politička agenda* predstavljala je, u osnovi, sintetičku verziju esencijalnih principa tadašnje evropske socijaldemokratije i aksioloških načela koja su se razvila iz izvorne bosanske političke tradicije i običajnosti.

Idejni potencijal *socijalne demokratije* ili *socijaldemokratije* nužno treba biti ugrađen i uklesan – prema mišljenju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata u doba austrougarske vladavine – u konstrukcijske osnove svakog političkog poretka koji pretendira da ima humanističke atribucije,

odnosno u kojem se mogu realizirati temeljna prava radnika, ali i drugih marginaliziranih kategorija stanovništva. S tim u vezi, navedena politička elita zagovarala je beskompromisno politiku društvene jednakosti – kako bi svi građani imali jednak tretman i mogli realizirati osnovne interese u javnoj sferi – kao pretpostavku za ostvarenje i etabliranje stabilne političke zajednice koja ima atribucije socijalne države, pri čemu su smatrali da politička jednakost građana nije dovoljna i da predstavlja jedno od redukcionističkih načela liberalne ideologije. Štaviše, vjerovali su da socijaldemokratski režim vlasti nužno treba osigurati građanima sljedeća prava i mogućnosti: opće, jednako i neposredno pravo biranja tajnim glasanjem za sve izbore, neposredno narodno zakonodavstvo, narodnu odbranu, slobodu štampe, ravnopravnost žena u javnoj sferi, privatnost vjere, sekularne narodne škole, besplatnu pravnu pomoć, besplatne liječničke usluge, prihvatljivije poreze i legitimacijsko oporezivanje, protekciju od feudalističkih nameta te, na kraju, dostojanstven položaj radnika, koji garantiraju pristojne nadnice u sferi rada, obavezan sedmični odmor za uposlene i osiguranje za radničku klasu.¹⁸ Iako je Oktobarska revolucija na veliku političku scenu donijela revolucionarni marksizam, bosanski socijaldemokrati vjerovali su da je spasila internacionalni socijalizam od militarizma i imperijalizma, što je posebno značajno za razvoj i recepciju socijalizma u balkanskim državama.¹⁹ Ovaj politički događaj je, u njihovom uvidu, ohrabrio radnički pokret u borbi za implementiranje principa internacionalnog socijalizma u sferi praktične politike.

Socijaldemokratski režim vlasti može se realizirati – vjeruju rani bosanski socijalisti – samo u *republikanskom obliku vladavine*. Zbog toga su veze socijalne demokratije i republike neraskidive.²⁰

18 Za ovu političku skupinu socijaldemokratija predstavlja najbolji režim vlasti zato što "ne dijeli ljude na izabrane i izbirke; ona traži slobodu za sve narode, bila njihova koža bijela, crna ili žuta. To je njen vrhovni demokratski princip". Jovo Jakšić (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode, 52–53.

19 S tim u vezi, Jovo Jakšić isticao je sljedeće: "ruska revolucija vaskrsela je bosanski socijalistički pokret". Jovo Jakšić (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode, 73.

20 Imajući to u vidu, Dušan Glumac je samouvjerenito tvrdio: "Rat i revolucija radja oko nas republike kao što niču gljive iza kiše. Njih donosi vrijeme. A socijalna demokracija je jedan savremeni pokret radničkih masa." Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 35.

Iz navedene političke apologije, u osnovi, proističe snažna kritika monarhizma, koju su ondašnji bosanski socijaldemokrati razvili u svojim djelima i raspravama. Štaviše, smatrali su da u monarhijskoj državi nije moguće postići istinsko jedinstvo jugoslavenskih naroda. Rani bosanski socijaldemokrati pridavali su veliki značaj oblicima državne vladavine, što dokazuje i posebna knjiga koju je Dušan Glumac – kao jedan od ideologa stranke – napisao o karakteru i obilježjima vlasti u republici i monarhiji. Tako, naprimjer, on konstatira da je – na širem južnoslavenskom prostoru – većina srpskog naroda, prema njegovim saznanjima, za monarhijski oblik vladavine, dok su, sa druge strane, Hrvati, Slovenci i Muslimani, u pravilu, pristalice republikanske vlasti.²¹ S obzirom na to da ekonomske prilike u velikoj mjeri utiču na političke preferencije građana, smatrali su da je i zbog toga republikanski oblik vladavine racionalan i logičan izbor. Republikanski oblik vlasti, u poimanju bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, ima konvencionalno unutardržavno značenje, ali i vandržavne atribucije, koje su prihvatili pod uticajem različitih svjetonazorskih učenja o internacionalnom socijalizmu ili, pak, socijalističkom internacionalizmu.

U političkim raspravama o budućem *državno-pravnom statusu nove države* – na balkanskom geopolitičkom prostoru, koji je na ekonomskom i kulturnom planu prilično homogen – tadašnji bosanski socijaldemokrati zalagali su se za autentičan politički projekt.²²

Naime, predlagali su osnivanje Saveza balkanskih naroda na markiranom teritoriju.²³

21 S tim u vezi, ističe da partija bosanskih socijaldemokrata – ako se valorizira njen odnos prema monarhizmu i republikanizmu – nema dilema po ovom pitanju, tj. konstatira da su “socijalni demokrati bili, sad su i ostaju na stanovištu republikanskom kao najdemokratskijoj i najsavršenijoj formi vladavine”. Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 3.

22 Zato što su mislili i pretpostavljali da sama za sebe “nema ni velika Srbija, ni velika Hrvatska, ni Velika Jugoslavija svih garancija za opstanak i pravilan razvoj”. Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 23.

23 Novu političku tvorevinu trebalo bi, prema mišljenju Dušana Glumca, da čine “Jugoslavija, Bugarska, Grčka, Rumunija i Evropska Turska, na tom teritoriju od Karpata do Jadrana i od Ljubljane pa do Carigrada, na tom teritoriju pružaju se pune garancije opštem našem razvitku”. Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 24.

Također, pretpostavljali su da u navedenim političkim konturama balkanske države mogu ostvariti ubrzan industrijski i saobraćajni razvoj i, uz to, zaštititi se od imperijalističkih uticaja razvijenih kapitalističkih država. Kada je riječ o državno-pravnom statusu Bosne i Hercegovine, socijaldemokrati njenu egzistenciju, u pravilu, vezuju za šire i veće državne tvorevine, tj. Jugoslaviju, a potom i Balkansku federativnu republiku, koju nedvosmisleno preferiraju nakon Balkanskih ratova. Štaviše, ponekad tako progresivno promišljaju o praktičnoj politici da čak traže brisanje svih političkih granica u novoj državnoj tvorevini.²⁴ Rani bosanski socijaldemokrati smatrali su da republikanska verzija vladavine s primijenjenom socijalnom demokratijom – kao libertanskim režimom vlasti – predviđa i traži da se vlast koncentrira oko volje i interesa naroda.²⁵ Uz to, republika ima ogroman političko-obrazovni značaj za građanstvo, sa izbornim pravom koje daje subjektivitet i dignitet pojedincima, zbog čega posebno ističu njenu vrijednost i značaj.²⁶ Drugim riječima, takav oblik vladavine može realizirati demokratski kapacitet, po svemu sudeći, i u jednostavnim, ali i u složenim političkim zajednicama, kakve su, naprimjer, velike federacije i unije država.²⁷

Treba posebno naglasiti da je ideja socijalističkog internacionalizma snažno prožimala njihove političke rasprave o jugoslavenstvu i balkanskom ujedinjenju.²⁸ Oni u nacionalnom ujedinjenju, zapravo, više nalaze i prepoznaju sredstvo, a ne cilj njihove političke borbe.

24 Ova politička skupina ujedinjenje zamišlja "kao proces i kao jedan akt: nacionalno-kulturno i političko ujedinjenje". Vlado Strugar (1963): *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1914–1918)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 171.

25 Vlast u demokratskim republikama, u njihovom uvidu, etablišana je i uređena tako "da se sluša i da vlada volja naroda". Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 29.

26 Štaviše, Dušan Glumac identificirao je atribucije republike i monarhije, pri čemu je, između ostalog, konstatirao sljedeće: "Dok u monarhiji vlada nasljedno pravo vladara, u republici je to savršeno drukčije... narod... svojim glasovanjem direktno utiče na izbor predsjednika." Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 29.

27 Iz svega navedenog, proističe ideja ekonomsko-političke održivosti, odnosno uvjerenje da samo "u savršenoj demokraciji mogu se razvijati bez smetnji privredne snage. A te privredne snage jesu nosioci kulturnog, pravnog i političkog preobražaja". Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 39.

28 Zbog toga su bili uvjereni da ostvarenje "potpunog nacionalnog ujedinjenja, nije svršena zadaća socijalne demokracije... ona se bori i za Federativnu Balkansku Republiku i za Slobodni Savez Naroda Svijeta". Dušan Glumac (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta, 37.

Njihov konačni cilj je, u osnovi, određen i normiran marksističkim svjetonazorskim učenjima o internacionalizmu i mogućnostima stvaranja svjetske države proletera. Iako su socijaldemokrati u Bosni i Hercegovini nedvosmisleno preferirali republikansko uređenje, ipak nisu vodili isključivu i megalomansku politiku u kontekstu neformalnih rasprava o stvaranju jugoslavenske države.²⁹ S takvim stavom su nakon Prvog svjetskog rata prihvatili novoformiranu jugoslavensku državu – iako je imala karakter monarhije – vjerujući da ona predstavlja trenutnu političku realnost te da će njena politička priroda i struktura u budućnosti biti korigirana u skladu sa normativnim zahtjevima socijalne demokratije.

Bosanskohercegovački socijaldemokrati tvrdili su – u periodu nakon aneksije, kada su počeli djelovati kao institucionalni akter u izbornom i političkom procesu – da su svi *jugoslavenski narodi, ustvari, jedan narod*.³⁰ Naime, odmah nakon što su se uspjeli stranački organizirati, oni su otvoreno promovirali ideju jugoslavenstva.³¹ S tim u vezi, Bošnjake muslimane u Bosni i Hercegovini smatrali su – u vrijeme kada su ih pristalice pannacionalističkih politika otvoreno poricale, majorizirale i denacionalizirale – ravnopravnim konstituentom zajedničkog jugoslavenskog naroda – markiraju ga u početku kao jedan narod sa dva imena – pa su tako označavali i njihov zajednički jezik.³² Rani bosanski socijaldemokrati, udruženi u prvu bosanskohercegovačku socijaldemokratsku partiju, posmatrali su i sagledavali – do početka Prvog

29 Preciznije rečeno, rani bosanskohercegovački socijaldemokrati smatrali su da “pitanje dinastije ili republike ne smije da ugrozi jedinstvo Jugoslavena”. Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslavensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 208.

30 S obzirom na to da su tako percipirali narod, oni su zamjerali “onim buržoaskim propagandistima koji su tvrdili da Srbi, Hrvati i Slovenci nisu jedan, već tri posebna naroda”. Vlado Strugar (1963): *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1914–1918)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 156.

31 Pri tome su odvažno tvrdili i samouvjereno zagovarali “potpuno jedinstvo Jugoslavena i... da je naš narod srpskog i hrvatskog imena jedan narod i da su naši muslimani Srbo-Hrvati”. Vlado Strugar (1963): *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1914–1918)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 155.

32 Do početka Prvog svjetskog rata Socijaldemokratska stranka BiH se prema nacionalnom pitanju odnosila u skladu s političkim idejama koje su izložene u “nacionalnom programu austrijske socijaldemokratije (Brnski program), ali se u praksi rado služila idejom ‘Balkan balkanskim narodima’, unutar koje bi bio ostvaren princip samoopredjeljenja naroda”. Ilija Hadžibegović (2000): Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine (II dio), *Socijaldemokrat*, 2: 180.

svjetskog rata – nacionalno pitanje dihotomno, tj. kao jugoslavensko i kao balkansko pitanje. Navedena stranačka reprezentacija prihvatila je zvanično prvu opciju, odnosno nacionalnu autonomiju Jugoslavena u okviru Austro-Ugarske, ali, ustvari, bila je vatreni zagovornik druge opcije, tj. balkanske federacije. Međutim, treba posebno apostrofirati da je unutar navedene političke agende nacionalno pitanje, ipak, bilo sekundarno i sporedno u odnosu na klasno pitanje, koje je, zapravo, bilo u fokusu tadašnjih socijaldemokratskih rasprava i učenja o socijalističkom internacionalizmu.

Bosanski socijaldemokrati preferirali su *metodu parlamentarizma i evolutivnih političkih promjena* u kreaciji i izgradnji bosanskohercegovačkog društva i države, iako su u to vrijeme bili više prepoznatljivi po svom progresivnom duhu i štrajkačkom nezadovoljstvu, koje je bilo usmjereno protiv konzervativnih i imperijalističkih ambicija austrougarske kolonijalne vlade i politike etno-klerikalnih elita u Bosni i Hercegovini. Njihovi politički ideali i razumijevanje parlamentarne demokratije, u pogledu mogućnosti realiziranja, zavisili su u potpunosti od primjene instituta slobodnih izbora i općeg prava glasa. Još u vrijeme dok su se vodile rasprave oko predlaganja, kreiranja i proglašenja Ustava u Bosni i Hercegovini, oni su isticali kako bezrezervno zastupaju: donošenje demokratskog Ustava, protekciju temeljnih ljudskih prava i sloboda te institucionaliziranje i sazivanje parlamenta koji će se birati na osnovu općeg prava glasa, kao i imenovanje vlade koja će biti odgovorna parlamentu. Takva vizija vladavine, u kojoj građani biraju državnu vlast i imaju mogućnost da legitimiraju njen javni aktivitet, odgovara isključivo političkoj prirodi republike i može se realizirati samo u tako definiranim odnosima između vlasti i naroda.

Jedino vlast koju biraju građani, vjeruju rani bosanski socijaldemokrati, može odgovorno predstavljati građane i njihove interese, a, uz to, i štiti prava radništva i obespravljenih slojeva stanovništva. Ipak, ova politička elita – inspirirana i zavedena idealističkim načelima socijalističkog internacionalizma – smatrala je da je parlamentarna demokratija samo tranzicijski režim vlasti ili, pak, funkcionalni mehanizam koji treba biti

dopunjen primjenom direktne demokratije i zakonodavstva, što je, po svemu sudeći, usvojila pod uticajem marksističkih naracija o komunalnoj demokratiji i politici. Da bi uspjeli realizirati političke ciljeve koje su naveli u partijskom programu, tadašnji bosanskohercegovački socijaldemokrati morali su prethodno legalnim i dopuštenim metodama ostvariti dostatan politički uticaj u društvu i državi, a potom i u institucijama vlasti.³³ Zbog toga je navedena partijska organizacija bila prisiljena povesti odlučnu političku borbu protiv protivnika u sferi praktične politike.³⁴ Nakon pristupanja Cimervaldskoj internacionali 1917. godine, Socijaldemokratska stranka BiH prihvatila je aksiologiju i metode revolucionarnog marksizma, ali se nije u potpunosti odrekla parlamentarne borbe, iako su neki partijski delegati na Šestom kongresu stranke oštro osudili privrženost dijela rukovodstva politici parlamentarizma. Tada se Jovo Jakšić beskompromisno izjasnio o svojim i stranačkim političkim preferencijama te naglasio da bosanskohercegovački socijaldemokrati prema parlamentarizmu imaju sasvim jasan odnos, odnosno da će oni, dok postoji kapitalizam i dok ne osvoje političku vlast – pa čak i na dan izbornog trijumfa – ići u parlament i participirati u demokratskom procesu.

33 Politički lider stranke Sreten Jakšić – govoreći o misiji, ciljevima i partijskom programu – konstatirao je da ona “mora obavljati svoj oslobodilački rad u jednom jako zaostalom narodu i zemlji u kojoj na jednoj strani imamo potpuno moderne odnose, a na drugoj patrijarhalizam. Sindikalne organizacije oslanjaju svoj rad većim dijelom na strano radništvo, a politička partija mora raditi u prvom redu među domaćim narodom. Pošto su politički odnosi zaostali, to stranka proletarijata mora voditi u glavnom demokratsku politiku i boriti se za političke slobode. Građanski političari su potpuno nesposobni za vođenje ikakve demokratske politike. Mlada buržoazija koja se počinje razvijati imala bi prvi zadatak da se bori protiv vlade kao predstavnika austro-ugarskog kapitalizma i feudalizma. Ona to ne čini nego, naprotiv, pravi kompromise i vjerno služi i jednim i drugim”. Sreten Jakšić (1911): Socijalizam u Bosni i Hercegovini, *Borba*, 13: 8. Iz navedenih političkih stavova, koje je o ondašnjoj praktičnoj bosanskohercegovačkoj politici iznio vođa socijaldemokrata Sreten Jakšić, moguće je zaključiti da su otvoreni neprijatelji bosanske socijaldemokratije – uveliko im je pogodovalo oportunističko držanje buržoazije i konzervativnih političara sklonih etnonacionalnoj politici – bili kapitalizam – promovirala ga je austrougarska kolonijalna vlada – i feudalizam – taj svjetonazorski sistem društvenih odnosa štutio je značajan dio bosanske konzervativne i aristokratske elite.

34 Njihov kritički aktivitet usmjeren je prije svega protiv rivalskih elita koje preferiraju politiku “kolonijalnog kapitalizma i njegovog zaštitnika apsolutističke vlasti, protiv domaćeg feudalizma, protiv vrlo agresivnog klerikalizma, i, napokon, protiv domaće buržoazije koja je svim snagama ometala napredak radničkog pokreta i njegovih organizacija”. Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 131.

Pored toga što su preferirali i favorizirali sistem parlamentarne demokratije, predlagali su upotrebu raznih instrumenata *neposredne demokratije* i *narodnog zakonodavstva* – pri čemu su posebno imali u vidu narodnu ili građansku inicijativu i referendum – te su smatrali da se ovi politički instituti trebaju učestalije prakticirati kao što je to slučaj, naprimjer, u švicarskim kantonima tadašnjeg vremena. Štaviše, tražili su da narod putem referenduma odlučuje o zakonima koje predlaže parlament, a u slučaju da predloženi zakoni ne budu prihvaćeni, zahtijevali su da građani putem građanske inicijative provedu i realiziraju proceduru predlaganja zakona. Bitan uslov za održivost režima socijalne demokratije, u njihovom poimanju, predstavlja postojanje instituta odobravanja poreza na godišnjem nivou od strane onih koji poreze plaćaju ili, pak, samih građana kao poreskih obveznika. Uz to, zalagali su se i za politički ideal narodne samouprave i samoopredjeljenja u državi, okrugu, kotaru i općini, što je bio njihov funkcionalni odgovor na zahtjeve tadašnjih manjinskih skupina u Bosni i Hercegovini. Također, na ovaj način bi se, prema prosudbama ranih bosanskih socijaldemokrata, znatno smanjila narcisoidnost uprave, a povećala bi se njena odgovornost i transparentnost. S obzirom na to da su pridavali veliki značaj funkcioniranju državne uprave, smatrali su da narod treba imati osigurano pravo da bira činovnike, da ih pozove na odgovornost i da se izjasni o njihovom kažnjavanju u slučaju kršenja ovlasti.

Imajući u vidu da se parlamentarna demokratija može ostvariti i održavati isključivo putem periodične participacije građanstva, po sistemu *općeg prava glasa, na slobodnim izborima*, vjerovali su da bi uvođenje dvogodišnjeg izbornog perioda bilo dobro političko rješenje, kojim bi se mogle smanjiti nelegalne i nedemokratske prakse u zakonodavnim tijelima i institucijama vlasti.

U stranačkim aktima predvidjeli su i tražili da se izborni dani proglašavaju neradne dane kako bi i radnici mogli bez ometanja realizirati svoje biračko pravo.

Također, tvrdili su da izabrani politički predstavnici u zakonodavnim tijelima vlasti trebaju imati osigurano pravo na određenu novčanu naknadu – kao vid kompenzacije za obavljanje društveno odgovornog posla. Odlučno su se zalagali za ukidanje svih ograničenja političkih prava, osim u slučaju maloljetničkog statusa i registriranog duševnog oboljenja kod pojedinaca, što je, u njihovom uvidu, bila prepreka za racionalno političko rasuđivanje i participaciju. Dakle, imajući navedeno u vidu, važno je akcentirati da bosanskohercegovački socijaldemokrati preferiraju opće pravo glasa, dok se protive biračkom sistemu koji je uslovljen bilo kakvim imovinskim cenzusom. S tim u vezi, tražili su da svi odrasli i zdravi pojedinci – pri čemu njihovo porijeklo, društveni i imovinski status ne smiju biti ograničavajući faktori – koji su napunili dvadeset godina trebaju dobiti pravo glasa. Uz to, vjerovali su da žene trebaju imati osigurano pravo glasa, tj. da ne smiju biti u ovom kontekstu – kako to nalažu i temeljni zahtjevi prvog talasa feminizma – diskriminirane u odnosu na muškarce. Izrazili su snažno protivljenje zavodjenju i očuvanju kurijalnog izbornog sistema – s obzirom na to da takav mehanizam biranja paralizira pluralistički duh demokratije – zato što je bio utemeljen na konfesionalnoj pripadnosti, a kao adekvatnu alternativu predložili su proporcionalni izborni sistem, koji je itekako odgovarao heterogenoj strukturi bosanskohercegovačkog društva.³⁵ Dakle, čvrsto su vjerovali da normativni potencijal teokratije i demokratije nije kompatibilan, zbog čega ovi režimi vlasti, u njihovom razumijevanju, ne mogu funkcionalno koegzistirati u sferi praktične politike.

Stranačka reprezentacija ranih bosanskih socijaldemokrata otvoreno je preferirala *politiku pacifizma* i *antimilitaristički politički rezon* u međunarodnim odnosima i vandržavnoj sferi.

³⁵ Zbog toga su, naprimjer, bosanski socijaldemokrati samouvjereno tvrdili da se "vjeroispovjest treba vratiti u katedrale, džamije i sinagoge, a parlament, izabran opštim pravom glasa po proporcionalnom izbornom sistemu treba napraviti ne poprištem dosadnih vjerskih prenemaganja i farizejskih pljački 'dobrih muslimana' i 'dobrih mojsijevaca', već tribunom proletarijata i mjestom na kome će dobiti izraze klasne borbe, koje se u utrobi vode". Grupa autora (1951): *Arhiv komunističke partije Bosne i Hercegovine – Tom II: Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini (1905–1919)*. Sarajevo: Istorisko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine, 70.

Smatrali su da se svi međunarodni sporovi trebaju rješavati sudskim putem – uz obavezu traganja za kompromisnim rješenjem – a da se ratnim akcijama pristupa samo u slučajevima kada su sva ostala politička sredstva iscrpljena i iskušana. Ovo je samo još jedan dokaz u nizu koji ide u prilog tvrdnji da su bosanskohercegovački socijaldemokrati bili, zapravo, istinski demokrati, tj. pristalice konvergentnih odnosa među narodima i državama, ali i protivnici svakog oblika militarizma. S takvim uvjerenjem je Jovo Jakšić pokušavao amnestirati Dimitrija Tucovića – ovo je jedan od dokaza bezuvjetne apologije antimilitarizma – zbog prakticiranja militarističke politike i sudjelovanja u ratnim operacijama u Prvom svjetskom ratu, pri čemu je naglašavao – s obzirom na to da nije imao drugih argumenata – da su on i Srpska socijaldemokratska partija prije toga zagovarali antiratnu politiku i borili se protiv svakog oblika ekspanzionističkog nacionalizma.³⁶ Dakle, rat nije bio poželjno, ali ni pragmatično sredstvo praktične politike unutar ove vizije socijaldemokratije. Pod uticajem takvih političkih uvjerenja, tadašnji bosanski socijalisti tvrdili su da je umjesto stajaće vojske, koja iziskuje velike troškove, potrebno uvesti sistem narodne odbrane. Tako je vojna obaveza trebala postati opća građanska dužnost. No, da bi se militarističke ambicije vojske mogle držati pod efikasnim političkim nadzorom, iznijeli su zahtjev da isključivo narodno predstavništvo odlučuje u kriznim situacijama o ratu i miru, pri čemu je imalo obavezu da poštuje i uvažava volju naroda, tj. volju onih koji imaju biračko pravo.

36 Imajući apostrofirano u vidu, konstatirao je samouvjereno sljedeće: "Najveća je tragedija jednog velikog čovjeka i idealiste poginuti za ono za što nije živio. Umjesto na *barikadi*, Dimitrije Tucović poginuo je u ratu." Jovo Jakšić (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode, 36.

Zaključna sinteza: Za socijaldemokratsku viziju društva

Ideje socijalne kohezije, inkluzije i jednakosti su, u osnovi, činile temeljne odrednice socijalne politikeranih bosanskohercegovačkih socijaldemokrata, što je uveliko markiralo njihovu viziju kompliciranih odnosa u društvu te razumijevanje uloge pojedinca u zajednici. Štaviše, protivili su se svakom vidu netrpeljivosti, koju su povremeno uzrokovale, širile i promovirale neke nacionalističke i socijalsocijalističke skupine, u bosanskohercegovačkom društvu. Pripadnici spomenute političke elite smatrali su da svi pojedinci u društvu – nezavisno od njihove pripadnosti širim identitetskim skupinama – trebaju uživati jednaka prava, te da se borba treba voditi jedino na klasnom planu kako bi se minimizirale i smanjile klasne razlike u društvu. Imajući u vidu da je religijska struktura bosanskohercegovačkog društva bila i tada heterogena, favorizirali su i propagirali libertanski odnos prema religiji i vjeroispovijesti. Bolje rečeno, tvrdili su da je religija privatna stvar svakog čovjeka, te da svako može da vjeruje ili, pak, ne vjeruje, ali u oba slučaja odluku o tome treba donijeti autonomno. Preferirali su društvo u kojem će biti omogućena i osigurana sloboda vjeroispovijesti, gdje će svako prema vlastitom uvjerenju moći vjerovati u ono što želi. Anticipirali su politiku sekularizma i insistirali na tome da se država ne smije miješati u vjerske poslove, niti su dopuštali religijskim zajednicama miješanje u državne poslove, pri čemu su posebno kritizirali koncept tzv. državne religije. Dakle, tražili su dvostruko oslobađanje, tj. države od religije i religije od države. Pošto je religija privatna stvar svakog pojedinca, prema njihovom mišljenju, država nije trebala osiguravati novčana sredstva za rad vjerskih organizacija. Religijske zajednice su, u njihovim uvidima, bile percipirane kao privatna udruženja koja se trebaju finansirati samostalno i autonomno.

U sferi obrazovanja i školstva planirali su provesti radikalne reforme. Drugim riječima, namjeravali su sekularizirati obrazovni sistem i uskladiti ga sa savremenim društvenim kretanjima u postprosvjetiteljskoj epohi.³⁷ Socijalizacija u obrazovnim institucijama kroz pohađanje školske nastave, u poimanju ranih bosanskih socijaldemokrata, trebala je postati opća narodna dužnost – pri čemu bi državna vlast imala obavezu da finansira i subvencionira troškove školovanja kako ono ne bi bilo isključivo privilegija bogatih socijalnih staleža u društvu – pa bi sva djeca, bez obzira na socijalno porijeklo i položaj njihovih roditelja, imala mogućnost da kontinuirano stiču obrazovanje. Pravo na obrazovanje su, u njihovom uvidu, imali muškarci i žene, pri čemu je svaki oblik segregacije bio isključen. Osim što su se oštro suprotstavljali marginalizaciji prava žena, također, radikalno su kritizirali sve vidove ponižavanja i eksploatiranja žena u društvu, a posebno nasilni odnos prema ženama. Dakle, jedan od njihovih primarnih društvenih ciljeva bio je omogućiti ravnopravan društveni status ženama i muškarcima. Također, važno je naglasiti da je njihova socijalna politika poseban fokus stavila na zbrinjavanje i obrazovanje djece bez roditeljskog staranja. Na ovaj način namjeravali su preduprijediti problem socijalne isključenosti u društvu, koji je u to vrijeme bio uveliko zastupljen. U sferi bračnog prava željeli su napraviti radikalni zaokret, odnosno namjeravali su sklapanje i razvod brakova proceduralno pojednostaviti, pri čemu su se kod sklapanja braka zalagali da to bude civilni akt, a da se procedura oko razvoda braka preda u nadležnost civilnim sudovima.

³⁷ U tom pogledu vjerovali su i isticali da škola treba da ima "svjetovni karakter i da nema nikakvih odnosa ni prema kojoj vjeroispovjesti. Ona ispunjava svoju dužnost kad uči djecu potrebnim znanjima i vještinama, kada dobrim vaspitanjem oplemenjava dječiji duh, kad već u djetetu razvija ljubav prema slobodi i kada se brižljivo stara, da mu objasni državno-građanska prava i dužnosti". Grupa autora (1951): *Arhiv komunističke partije Bosne i Hercegovine – Tom II: Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini (1905–1919)*. Sarajevo: Istorisko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine: 86.

Socijaldemokratska stranka BiH nije procijenila, po svemu sudeći, na pravi način seljačku populaciju – kao najbrojniju populacijsku skupinu u društvu – koja je tada, osim što je živjela na selu, predominantno radila u poljoprivrednom sektoru proizvodnje.³⁸ Uzimajući navedeno u obzir, bosanski socijaldemokrati imali su male izgleda za uspjeh u aktivnostima oko rješavanja agrarnog pitanja bez masovne podrške seljaka. O agrarnom pitanju vođene su žučne rasprave već na Drugom kongresu Socijaldemokratske stranke BiH u julu 1910. godine.³⁹ Tada su se pojavile dvije političke struje unutar partije, od kojih je ona brojnija bila protiv uključivanja seljaka u partijsko članstvo, dok se ona malobrojnija zalagala za ulazak seljaštva u stranačke redove. U toku Prvog svjetskog rata polemika oko rješavanja agrarnog pitanja dostigla je vrhunac, a seljaci su, štaviše, počeli prakticirati revolucionarne metode u borbi za svoje ciljeve.⁴⁰ Nakon pristupanja Socijaldemokratske stranke BiH Cimervaldskoj konferenciji, već 3. januara 1918. godine donesen je *Proglas*, koji je upućen narodu i radnicima u Bosni i Hercegovini.⁴¹ No, to nije pomoglo bosanskim socijaldemokratima da dobiju masovniju podršku seljaštva. Greške koje su, po ovom pitanju, najviše detronizirale politički rejting stranke proizašle su iz loše usklađenosti agrarnog sa seljačkim pitanjem te, uz to, pogrešnog odnosa prema regrutiranju seljaštva u stranačke redove.

38 Naime, spomenuta stranačka reprezentacija je pod uticajem "dogmatskog shvatanja o 'čistoj klasnoj borbi' i neshvatanju potrebe da u seljaštvu treba tražiti saveznika u borbi za socijalizam, pa na prvom mjestu i za rješenje agrarnog pitanja ...borbu za njegovo rješenje vodila... izolovano od antifeudalnog pokreta samih kmetova i najradikalnije grupe građanskih političara oko Petra Kočića". Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 146.

39 Nakon toga je formuliran i upućen zahtjev da se "kmetovi otkupe obligatornim državnim otkupom iz javnih sredstava bez naknade, ukazujući da je oslobođenje seljaka životna nužda naroda, a ujedno i istorijska potreba za opšti narodni napredak". Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 146.

40 Nezadovoljni pripadnici seljačke populacije su, prema dokumentiranim nalazima i saznanjima, već u toku 1918. godine, u nekim izdvojenim slučajevima, počeli, čak, nasilno rušiti i spaljivati begovske kuće i imanja, pri čemu su odbijali plaćati i davati namete, čime je bila dovedena u pitanje unutrašnja sigurnost i stabilnost političkog poretka.

41 *Proglas* sadrži više bitnih odluka, a predvidio je i stavku o revolucionarnim promjenama u agrarnoj politici, pa je stranka bosanskih socijaldemokrata u takvim okolnostima tražila "potpunu eksproprijaciju velikih posjednika u korist cjelokupnog naroda". Nikola Babić (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 193.

Ipak, loša reputacija koju je stranka bosanskih socijaldemokrata uživala među radnicima, u osnovi, jedan je od najvećih problema s kojima se suočila. Naime, socijaldemokratska politička elita nikad nije uspjela zadobiti većinsko povjerenje radničke klase u državi, zbog čega su radnici bili više naklonjeni nacionalnim strankama, iako one nisu uopće radile na poboljšanju njihovih ekonomsko-političkih prava. Nerazvijena politička kultura radništva – uz izraženi indoktrinacijski uticaj vjerskih zajednica i etnonacionalnih organizacija na radničku klasu – predstavlja ključni razlog zbog kojeg radnici nisu podržali političku borbu tadašnje socijaldemokratske reprezentacije. Sa druge strane, ni partijsko vođstvo socijaldemokrata nije uradilo dovoljno na planu širenja političkih ideja među radničkom klasom, što je bio jedan od presudnih momenta. S obzirom na to da tadašnji bosanskohercegovački socijaldemokrati nisu uspjeli dobiti većinsku političku podršku od najznačajnijih socijalnih skupina, tj, radničke klase i seljačke populacije, njihov politički program – iako je imao izuzetnu aksiološku i civilizacijsku vrijednost – ostao je samo *slovo na papiru* i nije implementiran u političkoj praksi.

Literatura

Babić, Nikola (1974): *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Fejzić, Elvis (2012): Political Thought in Bosnia and Herzegovina During Austro-Hungarian Rule, 1878–1918. *East Central Europe*, 2–3: 204–236.

Fejzić, Elvis (2018): Razvoj socijalne, političke i ideološke misli u Bosni i Hercegovini do kraja Prvog svjetskog rata. U: Jasmin Branković (ed.): *Naučna misao u Bosni i Hercegovini: historijski razvoj do kraja XX stoljeća – Knjiga 2*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

Glumac, Dušan (1918): *Republika ili monarhija*. Sarajevo: Bosanska pošta.

Grupa autora (1951): *Arhiv komunističke partije Bosne i Hercegovine – Tom II: Socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini (1905–1919)*. Sarajevo: Istorisko odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Bosne i Hercegovine.

Hadžibegović, Ilijas (2000): Radnički socijalistički pokret u Bosni i Hercegovini do kraja prvog svjetskog rata i stvaranje zajedničke države 1918. godine (II dio). *Socijaldemokrat*, 2: 165–185.

Hotić, Alija (1918): *Megju Moskvom i Parizom: političko-socijalna studija*. Sarajevo: Izdanje Nikole Pijukovića.

Jakšić, Jovo (1918): *Socijalistička internacionala i svjetski rat: pogledi na savremena pitanja*. Sarajevo: Glas slobode.

Jakšić, Sreten (1911): Socijalizam u Bosni i Hercegovini. *Borba*, 13.

Karabegović, Ibrahim (1973): *Radnički pokret Bosne i Hercegovine između revolucionarne i reformističke orijentacije (1909–1929)*. Sarajevo: Svjetlost.

Pelagić, Vaso (1952): *Izabrani spisi*. Sarajevo: Svjetlost.

Radulović, Risto (1911): Zašto smo protiv socijalista? *Srpska riječ*, 100.

Radulović, Risto (1913): Naši stranački odnosi. *Narod*, 347.

Redžić, Enver (1983): *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Svjetlost.

Strugar, Vlado (1963): *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke (1914–1918)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

SINDIKALNE ORGANIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI: IZMEĐU RADNIČKE KLAŠE I POLITIČKIH ELITA

Uvodna razmatranja

Da bi se dobila šira slika o stanju u sindikatima u BiH, odnosno da bi se stekao potpuniji uvid u njihovu organizaciju i djelovanje, smatram da je neophodno predstaviti njihov historijski razvoj i značaj, odnosno način djelovanja u različitim vremenskim periodima i u različitim društveno-političkim ambijentima u BiH. Detaljniji istraživački pristup rasvijetlit će brojna historijski važna pitanja (u kojim uvjetima se formirao radnički pokret u BiH, koja dešavanja su utjecala na njegovo formiranje, kako je jačao i slabio, koje faze je prošao), koja će pomoći u razumijevanju aktuelne faze u kojoj se nalaze sindikalne organizacije u BiH.

Istraživanjem su obuhvaćeni:

- Period početka radničkog organiziranja nedugo nakon austrougarske okupacije BiH, što je rezultiralo stvaranjem prve radničke organizacije;
- Aktivnosti radnika i sindikata u toku i poslije Prvog svjetskog rata (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, poslije Kraljevina Jugoslavija);
- Period(i)¹ socijalističke Jugoslavije – od uspostave nove države do njenog raspada;
- Postratno djelovanje sindikata i aktuelna dešavanja u krovnim sindikalnim organizacijama.

Sindikat je kao organizacija u BiH prošao razne faze – od njegovog formiranja kao stvarnog mjesta otpora radničkoj eksploataciji i kršenju prava radnika do političkog instrumenta države, čime su sindikalne organizacije izgubile svoju prvobitnu poziciju i same sebi postale svrha.

¹ O periodu socijalističke Jugoslavije možemo govoriti kroz nekoliko faza: od formiranja nove države do njenih posljednjih godina, koje je obilježilo radničko nezadovoljstvo i štrajkovi, a u čemu su se sindikati pokazali nemoćnim. Jedan od ciljeva rada bio je utvrditi razloge nemoći sindikalnih organizacija u posljednjih nekoliko godina postojanja SFRJ.

Osim istraživanja historijata sindikalnih organizacija, posebna pažnja u radu posvećena je sljedećim pitanjima:

1. Kakvo je bilo djelovanje bh. sindikalnih organizacija u posljednjim godinama postojanja SFRJ; u ovom periodu (kraj osamdesetih i početak devedesetih godina XX vijeka) štrajkovi radnika bili su masovna pojava u SRBiH, kao i u ostatku tadašnje države;
2. Istražiti njihovo aktuelno djelovanje i akcije, te ulogu u radničkim protestima u poslijeratnoj BiH;
3. Istražiti da li su i na koji način rukovodioci sindikalnih organizacija povezani sa političkim strankama u BiH;
4. Da li sadašnje sindikalne organizacije imaju dodirnih tačaka sa socijalističkim jugoslovenskim sindikatima i da li su jugoslovenski sindikati zaista bili radničke organizacije ili su bili u sprezi s tadašnjom državom.

Početna pretpostavka da će biti teško doći do detaljnijih odgovora na neka od postavljenih istraživačkih pitanja pokazala se tačnom. Također, treba imati na umu da začeci sindikalnog pokreta u BiH sežu u devetnaesto stoljeće, što je veoma dugačak period i kompleksan za istraživanje, i da je fokus rada na pojedinim ključnim dešavanjima i transformacijama sindikalnih organizacija, te da je u jednom članku nemoguće obuhvatiti sve događaje vezane za ove organizacije. U svakom političkom i državnom uređenju u kojem je djelovao (od Austro-Ugarske do postdejtonske BiH), sindikat je prošao različite transformacije, pri čemu su ga aktuelne političke elite manje ili više uspješno nastojale disciplinirati i držati pod kontrolom.

Nastanak radničke klase i formiranje prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine počinje proces industrijalizacije. Već u prvim godinama okupacije pojavljuju se nova zanimanja, koja su do tada bila nepoznata domaćem stanovništvu. To je iziskivalo dovođenje radne snage izvan BiH i obuhvatalo različite profile stručnjaka i kvalificiranih radnika, kao i obezbjeđivanje značajnog broja nekvalificiranih radnika koji su u BiH, na svojim radnim mjestima, boravili sezonski. Dakle, dio radničke klase formirao se izvan granica Bosne i Hercegovine, prvenstveno u Austro-Ugarskoj, a potom u Italiji, Njemačkoj i Srbiji.²

Proces industrijalizacije zahtijevao je ogroman broj radnika. Glavna privredna grana bila je poljoprivreda. Dovođenje radnika iz drugih zemalja bilo je neophodno jer je domaće stanovništvo u velikom procentu bilo nepismeno, a radnici nekvalificirani. Tada je u BiH svega oko tri procenta stanovništva bilo pismeno.³

Glavni razlog za ovakvo stanje bio je izrazito nizak obrazovni nivo. Škole su bile podijeljene na osnovu nacionalne pripadnosti učenika i u njima su se uglavnom stjecala najosnovnija znanja. Đaci su učili molitve napamet i značajan dio nastave posvećen je vjeronauci. Kod Srba i Hrvata počeci pismenosti vezani su za potrebe crkve, dok je za širenje i učvršćivanje islama među muslimanima bila potrebna elementarna pismenost.⁴

2 Ilijas Hadžibegović (1979), „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 53.

3 Mitar Papić (1972), *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 7.

4 Ibidem: str. 21–36.

Austrougarska ekonomska politika bila je usklađena s principima kolonijalne politike, a smatra se da je cjelokupna bosanskohercegovačka industrija podignuta za dvadeset godina, u periodu od 1890. do 1910. godine. Na to su utjecaj imali saobraćaj, prirodna bogatstva, radna snaga, ekonomska politika, itd. Radnike iz BiH su zbog nekvalificiranosti i nestručnosti u obavljanju složenijih poslova raspoređivali na manuelne poslove za koje nije bilo potrebno stručno usavršavanje (sječa drveća i sl.). U periodu prve industrijalizacije, odnosno do Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini radilo je otprilike 121 industrijsko preduzeće, od čega je najviše bilo preduzeća drvne industrije, rudnika i grafičke industrije.⁵

Do 1914. godine u malim zanatskim radionicama bilo je zaposleno 10.6% radnika, u srednjim preduzećima koja su zapošljavala od tri do devetnaest radnika radilo ih je 25.2%, a u velikim preduzećima koja su imala ukupno dvadeset i više radnika radilo ih je 74.8%. Velika preduzeća uglavnom su bila u vlasništvu države i stranog privatnog kapitala, a konfesionalna i nacionalna struktura radnika bila je heterogena. Prema konfesionalnoj pripadnosti, najviše je bilo katolika različitih nacija, zbog velikog broja doseljenih i privremeno zaposlenih, koji su dolazili iz različitih država (Poljaci, Slovaci, Česi, Nijemci, Mađari, Hrvati, Slovenci, Italijani), ali i zbog tradicije katoličkog stanovništva u nekim zanimanjima koja su nakon okupacije doživjela prosperitet.⁶

Nacionalna struktura zaposlenika ukazivala je na to da je učešće muslimanskog stanovništva bilo dosta slabije izraženo u odnosu na pripadnike drugih konfesija.

5 Kemal Hrelja (1961), *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*, Savez društava ekonomista Jugoslavije, Beograd, prema: Pličanić Maja (2016), „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine BiH“, u: Vjekoslava Sanković Simčić (ur.), *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, Nacionalni komitet ICOMOS, Sarajevo, str. 60.

6 Ilijas Hadžibegović (1979), „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 55.

U državnim preduzećima bilo je zaposleno više od 51% katolika, dok su u privatnim preduzećima većinu radnika činili oni pravoslavne vjeroispovijesti, od kojih je najviše bilo Srba. Muslimani su bili usmjereni na trgovinu i sitno zanatstvo. Manjem procentu radnika muslimana doprinio je i proces iseljavanja i žene koje nisu učestvovala u poslovima izvan kuće.⁷

Iako je žensko stanovništvo u BiH bilo veoma oskudno obrazovano i veliki procenat žena bio je nepismen, muslimanke su se ipak izdvajale po svojoj neobrazovanosti. Glavni razlog za ovakvo stanje bilo je protivljenje muškog dijela muslimanske populacije da se žene uključe u obrazovni proces, smatrajući da je ženino mjesto u kući, gdje će se brinuti o djeci i domaćinstvu.

Pokrivanje lica muslimanki (zar i feredža) udaljilo ih je iz društvenog života i procesa formalnog obrazovanja, te učinilo najzaostajlijim. U 1910. godini bilo je pismeno svega 637 muslimanki, 13.167 pravoslavki i 26.375 katolkinja.⁸

Širenje socijalističkih ideja rezultiralo je konkretnim savezom, pa je 1905. godine osnovan Glavni radnički savez za Bosnu i Hercegovinu (GRSBIH). Prethodno su radnici pokretali različite akcije, uključujući i štrajkove, iskazujući njima nezadovoljstvo, da bi se nedugo zatim počele oformljivati i prve organizacije za pomoć radnicima. Prva sindikalna organizacija – Tipografsko bolesničko i potporno društvo – oformljena je 1903. godine i postala je sindikalna organizacija svih grafičkih radnika BiH. Željezničari su oformili udruženje za uzajamno pomaganje, a Savez bosansko-hercegovačkih željezničara osnovan je 1908. godine. Također, u prvim godinama 20. vijeka počinju se organizirati radnici drugih struka, što je dovelo do stvaranja Glavnog radničkog saveza. On je oformljen po uzoru na sindikalne organizacije u Srbiji, sa kojima su radnici u BiH bili povezani. Održavane su veze i sa radnicima iz Hrvatske.

⁷ Ibidem: str. 55.

⁸ Dževad Sulejmanpašić (1918), *Jedan prilog rješenju našeg muslimanskog ženskog pitanja*, Štamparija D. & A. Kajon, Sarajevo, str. 30.

U 1906. godini novoformirani radnički savez BiH inicirao je i organizirao brojne štrajkove i proteste u cijeloj zemlji.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine osnovana je 1909. godine, a Glavni radnički savez bio je usko povezan sa ovom političkom strankom. GRSBiH je imao veliku podršku radničke klase – broj članova bio je u stalnom porastu. U 1913. godini imao je 5.300 članova.⁹ Podaci o broju članova neznatno se razlikuju kod različitih autora, ali iz dostupnih materijala zaključuje se da je uoči Prvog svjetskog rata GRS imao oko 5.500 članova.

Talas štrajkova u toku 1905. godine prerastao je u pokret za stvaranje sindikalnih udruženja i formiranje GRS-a, a isticani su zahtjevi za slobodu i slobodno sastajanje i udruživanje. Radnici su štrajkovima u julu i augustu 1905. godine zahtijevali bolje nadnice i kraće radno vrijeme. Socijalni i klasni pristup postepeno je potiskivao vjersku i nacionalnu isključivost i tradicionalnu esnafsku zatvorenost, pa su radnici različitih struka na čelu s Mićom Sokolovićem osnovali GRS za Bosnu i Hercegovinu i izabrali privremenu upravu, dok su u isto vrijeme pokrenute akcije za formiranje sindikalnih organizacija u Banjoj Luci i Bijeljini.¹⁰ Pravila GRS-a i šest strukovnih saveza u septembru 1905. godine predata su vlastima, a Zajedničkom ministarstvu finansija u februaru 1906. godine. Odgovor Ministarstva nije stizao, pa su u maju te godine radnici u vrijeme štrajkova zahtijevali da se hitno potvrde pravila koja su predali. Ministarstvo je dalo saglasnost 10. jula 1906. godine, a Zemaljska vlada je 21. 9. 1906. stavila klauzulu za odobrenje.¹¹

9 Bosiljka Janjatović (1981), *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, Sindikalna škola Hrvatske i NIU „Radničke novine“, Zagreb, str. 16.

10 Ilijas Hadžibegović (1979), „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 57.

11 Ibidem: str. 57–59.

Majski štrajkovi iz 1906. godine pokazali su da su radnici istrajni u borbi protiv eksploatacije. Povod za generalni štrajk i niz štrajkova koji su počeli 4. i 5. maja izazvalo je ubistvo tri učesnika demonstracija dan prije (3. 5. 1906. godine), održanih zbog uvredljivog ponašanja gradske vlasti prema radničkim delegatima u toku pregovora o zahtjevima duhanskih radnika. U toku štrajkova (4. i 5. maj) radnici su u svim radnjama i pogonima u Sarajevu obustavili rad i održali dvije skupštine. Na prvoj je prisustvovalo 10.000, a na drugoj 15.000 radnika. Oni su zahtijevali desetosatno rano vrijeme, reguliranje najamnina, slobodu udruživanja, itd. Cijena štrajkova bila je visoka. U Sarajevu i drugim industrijskim centrima poginulo je više radnika, a preko stotinu je dobilo zatvorsku kaznu do godinu dana.¹²

Ipak, razvoj sindikalnog pokreta u BiH nije se odvijao bez problema. Tadašnje vlasti pokušavale su spriječiti širenje socijalističkih ideja među radnicima. Austrougarska vlast nastojala je formalno dozvoliti, a praktično raznim sredstvima onemogućiti radnički pokret.¹³

Iako je cilj udruživanja bio poboljšanje položaja bez obzira na nacionalnu i konfesionalnu pripadnost, u BiH se ipak radnici grupiraju na nacionalnoj osnovi, što je u suprotnosti sa socijalističkim radničkim idejama.

Već sredinom 1906. pojavljuje se Organizacija radnika Hrvata. Ona je imala drugačiji politički cilj od organizacija koje su okupljale radnike svih konfesija – razvijanje hrvatske narodnosti, a u kontekstu radničkih prava smatrano je da treba uspostaviti solidarnost s postojećim radničkim društvima u BiH, odnosno Austro-Ugarskoj. Ovakve organizacije osnivale su se i u drugim mjestima osim Sarajeva, a nosilac je bio nadbiskup Josip Štadler, koji je uz pomoć Hrvatskog dnevnika pokušavao mobilizirati radnike, savjetujući im da se obrate svom župniku kako bi im dao uputstva oko organizacije.

12 Enver Redžić (1973), „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu“, *Prilozi*, br. 9/1, str. 165–166.

13 Ilija Hadžibegović (1979), „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 59.

Stvaranje nacionalnih organizacija išlo je u prilog poslodavcima koji su u formiranju radničkih organizacija s nacionalnim predznakom vidjeli mogućnost lakše eksploatacije zaposlenih. I srpski i muslimanski političari širili su slične ideje među radnicima. Muslimanski političari smatrali su da pripadnost radnika muslimana socijalističkoj organizaciji znači cijepanje muslimanskog jedinstva. Srpski političari zastupali su mišljenje da će članstvo u socijalističkim organizacijama iscijepati srpski nacionalni pokret. Uprkos nastojanjima političara da grupiraju srpske i muslimanske radnike na osnovu nacionalne/konfesionalne pripadnosti, pri čemu su koristili i listove pomoću kojih su pokušavali utjecati na radnike, njihov osnovni cilj – stvaranje srpskih i muslimanskih radničkih organizacija – nije uspio. Njihove akcije imale su djelimičan uspjeh kod zaostalijeg dijela stanovništva koje je smatralo da je vjersko ili nacionalno jedinstvo važnije od socijalističkog radničkog pokreta (Redžić, 1973: 168–169).

Broj saveza sindikalnog pokreta u BiH rastao je između 1907. i 1913. godine. Međutim, članstvo koje je između 1909. i 1911. godine doživjelo značajan porast počelo je opadati u 1912. i 1913. godini. U tabeli su navedeni podaci za svaku godinu:¹⁴

Godina	Broj saveza	Broj članova
1907.	8	3.070
1908.	10	3.047
1909.	12	3.690
1910.	15	4.390
1911.	15	6.068
1912.	17	5.539
1913.	17	5.522

¹⁴ Ibidem: str. 59.

Ključni razlog opadanja broja članova su nepovoljni politički uvjeti u zemlji, ali i stalni pritisci na sindikalni radnički pokret, u kojem su vlasti i poslodavci vidjeli ozbiljnu prijetnju. Formiranje Socijaldemokratske stranke, proizašle iz radničkog sindikalnog pokreta, predstavljalo je veliki uspjeh za dalju borbu za radnička prava, iako je ona bila tek u povojima.

Brojni su razlozi zašto su radnici u veoma niskom procentu pristupali sindikalnom pokretu (oko 10% radnika) i Socijaldemokratskoj stranci (oko 3% radnika) do Prvog svjetskog rata. Prema stavovima radničkog rukovodstva, iznesenim u nekoliko navrata, kao najveća smetnja razvoju modernog bh. društva navedena je nepismenost u društvu, dominantna među radničkom klasom, kao i opća kulturna zaostalost, što je pogodovalo vjerskim institucijama koje su imale snažan utjecaj i na školu i na društvo. Ove institucije nastojale su odvratiti narod od socijalističkih ideja, a neobrazovanost im je išla na ruku jer su mogle lakše manipulirati. Nepismenost nije bila karakteristična samo za sela, već i za gradove. Na formiranje radničke klase, odnosno na nizak procenat članstva, utjecalo je i neriješeno agrarno pitanje.¹⁵

¹⁵ Ibidem: str. 62–63.

Radnički pokret u Bosni i Hercegovini između Prvog i Drugog svjetskog rata

U jugoslovenskim zemljama nije bilo razvijeno mišljenje da se mladi trebaju aktivno uključiti u rad socijalističkih organizacija i svojim angažmanom dati doprinos radničkom pokretu. Prvi svjetski rat onemogućio je konkretnije radničko djelovanje i organiziranje u BiH. Socijalistička omladina imala je zadatak da se ozbiljnije aktivira u procesu opismenjavanja i prosvjeđivanja mladih radnika.

Zapravo, dok se u većem dijelu evropskih socijaldemokratskih stranaka duže vrijeme smatralo da se omladina treba ozbiljno aktivirati na poljima ekonomske zaštite, borbe protiv militarizma i u radu na socijalističkom obrazovanju, rukovodstvo Socijaldemokratske stranke BiH nije željelo dati omladini samostalnost u djelovanju, već je ona mogla djelovati isključivo kao sekcija postojećih stranaka. Krajem 1917. godine obnavlja se rad organizacije socijalističke omladine kao sekcije Socijaldemokratske stranke BiH. Organizacija je bila zadužena za agitiranje da mladi čitaju knjige i posjećuju predavanja u prostorijama stranke. O naporima mladih da se obnovi socijalistička omladina, Socijaldemokratska stranka redovno je izvještavala u svom listu *Glas slobode*.¹⁶

Komunistička omladina je 1920. godine nastojala da razvije i nastavi svoje aktivnosti, iako nije imala podršku Socijalističke radničke partije Jugoslavije, koja je formirana 1919. godine u Beogradu. Omladina se zalagala za pravo udruživanja i zbora učenika, šestosatni radni dan za radnike koji su imali manje od šesnaest godina, u šta je ulazilo i vrijeme provedeno u školi, zabranu prekovremenog i noćnog rada za osobe mlađe od dvadeset godina, da radnici idu u škole, imaju slobodnu nedjelju i praznike, itd.

¹⁶ Slavoljub Cvetković (1979), „Revolucionarni sindikati i SKOJ do diktature“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 101.

Neki partijski rukovodioci bili su protiv osamostaljivanja mladih komunista zbog strepnje da bi samostalna organizacija dovela do cijepanja radničkog pokreta i uništila njegovo jedinstvo.¹⁷

U periodu između dva svjetska rata, sindikalni pokret nastavio je djelovati kao dio klasne borbe radnika. Sindikati su bili dio Socijalističke radničke partije Jugoslavije, vodili su radničke akcije i, osim ekonomskih obilježja, zalagali se za bolji položaj radnika, njihove plaće i dostojanstven život. Ove organizacije imale su i političko značenje, jer su se borile za ozbiljne društvene promjene, da ne bi bile toliko izražene nejednakosti i da radnici ne bi bili eksploatirani.

Ipak, sindikalne vođe, članovi i simpatizeri ovih organizacija često su morali pristati i na određene kompromise u svojoj borbi, prihvatiti ono što im se u datom trenutku nudilo i bilo najbolje rješenje, iako u suštini nisu odustajali od glavnih ciljeva. Komunistička partija djelovala je ilegalno, a režim se često obračunavao s komunistički orijentiranim sindikatima, povremeno ili trajno im zabranjujući djelovanje.¹⁸

Na kraju decembra 1920. godine, vladinom naredbom zvanom Obznana počinje atak režima na radnički pokret u Jugoslaviji. Obznanom je uskraćen legalni rad Komunističkoj partiji Jugoslavije, Savezu komunističke omladine Jugoslavije i revolucionarnim sindikatima Centralnog radničkog vijeća Jugoslavije. Uviđajući značaj radničkih sindikata za zaštitu i zastupanje interesa radničke klase, rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije i sindikalnih organizacija je, zahvaljujući intervencijama, akcijama i pritiscima, uspjelo dobiti rješenje vlade u kojem im je odobreno da ponovo otvore radničke sindikate i potvrđeno da nad njima neće biti uspostavljena radnička kontrola, ali je uvjet bio njihova politička nezavisnost od političkih partija. Iako su vlasti i dalje opstruirale stvaranje sindikalnih organizacija,

¹⁷ Ibidem: str. 104–105.

¹⁸ Bosiljka Janjatović (1981), *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, Sindikalna škola Hrvatske i NIU „Radničke novine“, Zagreb, str. 19–20.

ipak je za radnički pokret bilo veoma važno vladino rješenje iz maja 1921. godine, kojim je omogućeno obnavljanje ovog pokreta. Kada je u augustu te godine donesen Zakon o zaštiti države i kada su radnički sindikati Centralnog radničkog sindikalnog vijeća Jugoslavije zabranjeni, ovo vladino rješenje bilo je pravni osnov za obnovu revolucionarnih sindikalnih organizacija pod imenom Nezavisni sindikati. Dakle, ove organizacije osnovala je Komunistička partija koja je djelovala u ilegali i njima su rukovodili komunisti, što znači da su nezavisni sindikati samo formalno bili nezavisni od političke partije.¹⁹

Proglašenjem Šestojanuarske diktature zabranjen je rad Nezavisnim sindikatima. Svoje djelovanje nastavila su dva reformistička sindikalna saveza: Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) i Opšti radnički savez (ORS). Osim njih, djelovali su i neutralni sindikalni savezi koji nisu bili u sastavu prva dva: Savez grafičara i Savez bankovnih i trgovačkih činovnika. Svi sindikati koji su bili aktivni u ovo vrijeme značajno su oslabili, a njihove aktivnosti u godinama koje su uslijedile bile su malobrojne. Da bi mogli nastaviti s radom i aktivnostima, morali su se ponovo registrirati kod vlasti kako bi se provjerilo jesu li povezani ili su pod utjecajem Komunističke partije Jugoslavije. Na slabljenje rada sindikata, osim šestojanuarske diktature, u velikoj mjeri utjecala je i ekonomska kriza.²⁰

Izvještaji Trgovačko-obrtničke komore iz 1930, 1931. i 1932. godine puni su podataka o teškim privrednim prilikama koje su zadesile Bosnu i Hercegovinu. U ekonomskoj krizi najviše je pogođena drvna industrija, koja je bila posebno vezana za vanjsko tržište, ali su pogođene i druge grane industrije.

19 Miroslav Nikolić (1979), „Osnivanje Nezavisnih sindikata 1921. godine”, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.): *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 113.

20 Ahmed Hadžirović (1979), „Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva do sloma stare Jugoslavije”, Čedo Maleš (gl. i odg. ur.): *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 275.

Opao je broj novosagrađenih industrijskih preduzeća, što je nastavljeno i u narednom periodu.²¹

BiH je imala izrazito heterogenu konfesionalnu i nacionalnu strukturu stanovništva, i na ovom području aktivno su djelovali sindikalni savezi koji su djelovali i u Jugoslaviji: Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ), Hrvatski radnički savez (HRS) i Jugoslovenski radnički savez (JUGORAS). Na radničku klasu BiH najviše je utjecao URSSJ, kojim je rukovodio Pokrajinski odbor u Sarajevu. Broj njegovih članova bio je u stalnom porastu. HRS je imao uspjeha u dijelovima BiH u kojima su živjeli Hrvati, mada su se u nekim dijelovima zemlje i Muslimani učlanjivali u ovaj savez. HRS je bio utjecajan u većem dijelu Hercegovine i u zapadnoj Bosni. Pomagali su ga poslodavci, a na svim značajnijim skupovima prisustvovali su poslanici iz Hrvatske seljačke stranke, koji su držali i govore. I u BiH su djelovali Jugoslovenski nacionalni radnički sindikati (JNRS), koji su navodili da su ideološki i programski protuteža radničkim pokretima s internacionalnom osnovom. Vlasti su bile svjesne značaja sindikalnih organizacija za radničku klasu, što ih je navelo da preko jednog od saveza pokušaju djelovati na radnike. Tadašnji predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović osnivanju JUGORAS-a pridavao je veliki značaj, smatrajući da će ovaj sindikalni savez zamijeniti druge i postati oslonac režimu među radnicima. Vlasti su preotele radničke komore i ustanove od saveza koji su do tada njima upravljali i predali ih JUGORAS-u.²² U vrijeme Kraljevine Jugoslavije politički funkcioneri nastojali su grupirati radnike na osnovu njihove nacionalne pripadnosti, čime bi sindikalni pokret izgubio svoju prvobitnu suštinu iz vremena u kojem je oformljen.

21 Kemal Hrelja (1966), „Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine“, *Prilozi*, br. 2, str. 127.

22 Ahmed Hadžirović (1979), „Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva do sloma stare Jugoslavije“, Čedo Maleš (gl. i odg. ur.): *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 275.

Lokalni stranački funkcioneri potencirali su u svojim obraćanjima nacionalni korijen i vjerski identitet katoličkih, muslimanskih i pravoslavnih radnika koji su se učlanjivali u sindikalne podružnice JNRS-a, JUGORAS-a i HRS-a, vjerujući da će im to članstvo obezbijediti ostvarivanje ekonomskih i društvenih interesa.

Radnici iz nacionalnih sindikata ulazili su u sukobe s radnicima drugih sindikata, na šta su ih podsticali sindikalni povjerenici koji su više saradivali s poslodavcima, nego s radnicima. Ovi radnici su najviše sukoba imali s onima okupljenim u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu. Komunistička partija Jugoslavije je pomoću URSSJ-a nastojala uspostaviti sindikalno jedinstvo i boriti se za konkretne zahtjeve radničke klase, bez obzira na to kojoj naciji i konfesiji pripadaju. Nažalost, nacionalna svijest uzimala je primat nad radničkom, što su povjerenici bliski poslodavcima i vjerske institucije itekako koristile, usmjeravajući radništvo na sindikate koji se nisu zalagali za poboljšanje radničkih prava. Tako su radnici mislili da će preko ovakvih organizacija ostvariti bolji položaj. Sindikati koji su bili bliski režimu pokušavali su vrbovati radnike iz većih industrijskih i rudarskih centara, u čemu su uspijevali. Slijedeći političku agendu i platformu stranaka u ime kojih su djelovali, nastojali su uz pomoć nacionalnih podjela radništva pomagati kapitalistima da dođu do većeg profita. Ovi sindikalni savezi imali su velik utjecaj na radnike, a dokaz za to je podatak da su u velikim preduzećima JUGORAS i HRS imali jake pozicije među radnicima, a ni utjecaj JNRS-a nije bio zanemariv. Također, po broju izabranih radničkih povjerenika, JUGORAS i HRS često su se nalazili ispred URSSJ-a. Iako se agitacija ovih sindikata međusobno razlikovala, ipak su imali jednu zajedničku osobinu – svi su bili izrazito antikomunistički orijentirani i isključivi.²³

²³ Enver Redžić (1983), *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, SOUR Svjetlost, Sarajevo, str. 302–303.

Bosanskohercegovačke sindikalne organizacije i formiranje radničkih savjeta nakon Drugog svjetskog rata

Jugoslavenski predsjednik Josip Broz Tito u svojim radovima koji se tiču perioda od 1926. do 1941. godine bavio se i sindikalnim organizacijama, smatrajući sindikalni pokret veoma relevantnim u izgradnji revolucionarnog poretka i ukazujući na to da je jedan od zadataka komunista stalno razvijanje sindikalnih akcija i organizacija. Broz je vidio sindikate kao klasne i borbene organizacije, čiji je zadatak da okupe radničku klasu, istaknu njene zahtjeve za poboljšanje ekonomskog položaja i ostvarenje socijalnih prava, te da konstantno vode bitke. U radovima koje je pisao nakon šestojanuarske diktature, Tito navodi da su radnici jaki samo ukoliko su organizirani u klasno-borbenim sindikatima.²⁴

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije krajem 1944. godine ocijenio je da su se stekli svi uvjeti potrebni za obnovu rada sindikata. Na oslobođenim dijelovima zemlje nalazila su se brojna industrijska preduzeća, zanatske radionice i rudnici. Bilo je potrebno organizirati proizvodnju i za front i potrebe stanovništva. Privreda je bila razorena ratnim dešavanjima, a radnici su se stavili na raspolaganje novoj narodnoj vlasti, stvorenoj kroz revoluciju, u želji da pomognu obnavljanju zemlje. Oni su posmatrani kao nosioci obnove i organizatori proizvodnje u svojim preduzećima, a inicijativu CKKPJ-a o obnavljanju sindikalnih organizacija prihvatili su bez oklijevanja.²⁵

24 Pero Damjanović (1979), „Tito u borbi za izgradnju klasno-borbenog sindikalnog pokreta do 1941. godine“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.): *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 243–245.

25 Života Kamperelić (1979), „Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 425.

U decembru 1944. godine CKKPJ je dao inicijativu za osnivanje sindikata. Centralni sindikalni akcioni odbor izabran je u Beogradu i trebao je obnoviti sindikalni pokret u Srbiji i uspostaviti vezu s radnicima iz ostalih dijelova. U januaru 1945. održana je konferencija u Beogradu, koja je bila osnivački kongres jedinstvenih sindikata, izabrano je rukovodstvo, donesen privremeni statut i određeni su zadaci sindikata. Pokrenut je i list *Rad*, kao organ Centralnog odbora Jedinstvenih sindikata Jugoslavije. U prvim godinama socijalističke Jugoslavije sindikat je imao ulogu u mobiliziranju i organiziranju radničke klase za obnovu privrede.²⁶

Obnovljeni sindikat formirala je Komunistička partija. Dakle, Jedinstveni sindikati Jugoslavije bili su njen dio. To zapravo dokazuje da su sindikalne organizacije od formiranja/obnavljanja u socijalističkoj Jugoslaviji pa sve do raspada bile politički instrument države, koji je morao slijediti zvaničnu državnu politiku, što otvara pitanje da li su ovako koncipirane organizacije zaista bile usmjerene ka poboljšanju radničkih pozicija i da li su se radnici mogli žaliti na loše uvjete rada, kršenje određenih prava i sl.

Za radnike su veći značaj imali radnički savjeti, koji su trebali aktivno raspravljati o svim važnim pitanjima za jugoslovenska preduzeća.

Sama ideja o formiranju ovih savjeta javila se početkom 1949. godine. To je jasno iz govora Edvarda Kardelja, člana Politburoa i ministra vanjskih poslova Jugoslavije, koji je na Trećem plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, održanom u decembru 1949. godine, rekao da su o radničkim savjetima govorili prije skoro godinu dana.

²⁶ Dušan Bogdanov (1979), „Tito i kongresi Saveza sindikata Jugoslavije“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 437.

Kardelj je istaknuo da će radnički savjeti ojačati demokratske odnose u Jugoslaviji i da će socijalistička demokratija izdvojiti Jugoslaviju u odnosu na druge zemlje.²⁷

Komunistička partija Jugoslavije željela je dati veću ulogu radnicima u preduzećima, pa je 1949. godine pokrenuta inicijativa za povećanje uloge radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji. Počinje obnavljanje proizvodnih savjetovanja direktora i istaknutih radnika. Rukovodeći članovi KPJ-a vodili su diskusije o potrebi za stvaranjem organa koji bi omogućili radnicima da preko njih upravljaju preduzećima. Radničko upravljanje pominje se na sjednici Privrednog savjeta i Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije u maju 1949. godine. Na sjednici su kritizirani direktori preduzeća i okarakterizirani su kao nosioci birokratizma. Sindikati su trebali stimulirati radnike, odnosno oportunistički direktora nije trebala kritizirati KPJ, već radnici koji su imali razvijenu svijest.²⁸

Prvi radnički savjet u Jugoslaviji formiran je 29. 12. 1949. godine u tvornici cementa Prvoborac u Solinu. Od njegovog formiranja radnici više nisu u preduzećima zaduženi samo za izvršavanje radnih zadataka, već i da preuzimaju odgovornost za funkcioniranje i razvoj preduzeća ili fabrike. Šest mjeseci kasnije donesen je tzv. Zakon o radničkom samoupravljanju.²⁹ Njegov puni naziv je: Zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva.

Đuro Salaj i Boris Kidrič ovlaštteni su da potpišu Uputstvo o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća. Ovaj dokument donesen je 23. 12. 1949. i poslan je glavnim odborima republičkih sindikata i preduzećima u kojima su se trebali oformiti savjeti.

27 Zdenko Radelić (1990), „Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini)“, Časopis za suvremenu povijest, Vol. 22, No. 3, str. 69–70.

28 Branko Petranović (1988), *Istorija Jugoslavije – Socijalistička Jugoslavija 1955-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, str. 288.

29 Ivan Perić (1984), „Radničko samoupravljanje – izraz prakse, historijske usmjerenosti i ostvarenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji“, u: Dragutin Grgurević: *Prvi radnički savjet*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, str. 11.

U prvom članu Uputstva piše: „U cilju punog ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju privredom i u vršenju privredne kontrole, kao i u cilju aktivnog angažovanja radnika u borbi za izvršenje planskih zadataka, u državnim privrednim preduzećima osnivaju se radnički savjeti.

Pravilnom organizacijom i radom radničkih savjeta pruža se mogućnost radnicima da dobiju ne samo jasniji uvid u rad i probleme preduzeća nego im se pruža mogućnost neposrednog uticaja kako na probleme proizvodnje tako i na probleme samog upravljanja preduzećem. Na taj način radnici će sticati ogromna iskustva i pružaju im se sve mogućnosti da se iz redova radnika još više i brže razvija kadar rukovodilaca preduzeća.“³⁰

U Uputstvu je navedeno i da se uloga sindikalnih podružnica i direktora ne umanjuje formiranjem radničkih savjeta.

Do 1. 2. 1950. godine u Bosni i Hercegovini su izabrani radnički savjeti u 29 kolektiva. Pretpostavlja se da je prvi izabran u fabrici „Ključ“ u Sarajevu.³¹

Radnički savjeti bili su zaduženi samo za neke oblasti i stepen njihove nezavisnosti se razlikovao. Nisu imali autonomiju pri odlučivanju u vezi s kadrovskim pitanjima, ali su ipak na neki način bili zaštićeni, jer niko od radnika nije mogao biti otpušten bez saglasnosti radničkog savjeta. Imali su potpunu autonomiju i nad drugim društvenim pitanjima, kao što su dodjele stanova, odlasci na odmor, raspodjela prihoda.³²

30 Branko Petranović (1988), *Istorija Jugoslavije – Socijalistička Jugoslavija 1955-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, str. 29

31 Dragutin Grgurević (1984), *Prvi radnički savjet*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, str. 148.

32 Todor Kuljić, *Jugoslovensko radničko samoupravljanje*, Evropski institut za progresivnu kulturnu politiku (august 2005), dostupno na: <http://eipcp.net/transversal/0805/kuljic/sr.html> (pristupljeno: 25. 10. 2019).

Godine 1953. osnovan je Savez socijalističkog radnog naroda Jugoslavije, koji je bio pod direktnom kontrolom Saveza komunista (do 1952. Komunističke partije). Ustav iz 1963. godine definirao je sindikat kao organizaciju sa dobrovoljnim članstvom. U ovom periodu sindikat se zalaže za bolje uvjete rada i podržava 42-satnu radnu sedmicu, koja je poslije i uvedena u sva preduzeća.³³

Nemoć sindikalnih organizacija u posljednjim godinama Jugoslavije

Jugoslovenski sindikat kao organizacija bio je podijeljen na federalni i republičke i pokrajinske sindikate. Sindikati su postojali u svakom preduzeću, ali sindikalne organizacije u svakodnevnom djelovanju i samoj teorijskoj koncepciji nisu uspjele pronaći svoje mjesto. Zamišljen kao spona između države i ostvarivanja politika države, izgubio je svoju svrhu – zaštitu prava radnika.³⁴

Osamdesete godine u Jugoslaviji karakteriziraju prve jednonacionalne demonstracije, koje počinju na Kosovu nedugo nakon Titove smrti, i štrajkovi nezadovoljnih radnika širom nekadašnje SFRJ. Jednonacionalne demonstracije spominjem u kontekstu dodatnog raslojavanja radničke klase, što će postati posebno vidljivo u drugoj polovini osamdesetih godina, kada će političke elite koristiti radnike za provođenje svojih nacionalnih političkih ciljeva.

Ekonomsku krizu u Bosni i Hercegovini pratile su i dvije velike afere: afera Agrokomerc i afera Neum iz druge polovine osamdesetih godina. Obje su se odnosile na komunističko rukovodstvo u socijalističkoj BiH.

33 Belma Buljubašić (2014), „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH“, u: Svjetlana Nedimović (ur.), *Lice i naličje socijalne pravde*, Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, Sarajevo.

34 Mario Reljanović (2018), „Položaj sindikata u SFRJ u drugoj polovini 1980-ih“, u: Vida Knežević i Marko Miletić: *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*, Centar CZKD – Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd.

Prva se odnosila na tzv. mjenično poslovanje, koje je bilo aktuelno i u ostalim dijelovima države, ali je ogroman dug Agrokomerca izdvojio ovo preduzeće od ostalih koji su poslovali na sličan način. Afera je punila medijske stupce mjesecima, a krivica je usmjerena na bosanskohercegovačko rukovodstvo, koje se prikazivalo kao izrazito nesposobno. Cijeli slučaj odrazio se na ionako narušenu ekonomiju, ali i na političku sferu.

Otplata duga i ulaganje drugih sredstava u Agrokomerc usporili su razvoj i drugih organizacija u BiH.³⁵

Afera je oslabila povjerenje građana u Savez komunista Jugoslavije, što potvrđuje podatak da je u prvoj polovini 1987. godine SK napustio 2.201 član, od čega je bilo čak 64% radnika.³⁶

Druga koja je potresala BiH u drugoj polovini osamdesetih godina bila je tzv. afera Neum. Riječ je o luksuznim funkcionerskim vilama izgrađenim u Neumu, što se dugo krilo od javnosti, jer je zastupana teza o jednakosti građana i težnja ka tzv. besklasnom društvu. Kako primjećuje Anđelić (2005: 99), afera Agrokomerc predstavljala je slučaj lošeg upravljanja, dok je afera Neum ukazivala korištenje moći političkih elita za vlastito bogaćenje.

O klasnim razlikama u društvu prvi je javno progovorio radnik Željezare Zenica i radne organizacije Premiz Ante Šimić puno prije medijske afere Neum.

Na šestom Kongresu Saveza sindikata Bosne i Hercegovine, održanom 8. 10. 1982. godine, delegat zeničkih metalurga javno je ukazao na sve razlike u društvu. Šimić je tom prilikom kazao: „Dok govorimo o zaštiti standarda radnika ne smijemo izgubiti iz vida ni naše učenike, studente, penzionere sa niskim primanjima koji nisu u ništa povoljnijem položaju od radnika kada je riječ o životnoj egzistenciji.

³⁵ Petar Dodik (2003), *Uspom i pad 'Agrokomerca'*, DES, Sarajevo, str. 297.

³⁶ Neven Anđelić (2005), *Bosna i Hercegovina – između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd, str. 98.

I dok o ovome govorimo, na drugoj strani imamo nezakonita bogaćenja pojedinaca u privatnom i društvenom sektoru. Dozvolite, ali nikada nismo imali više milijardera. Prave se skupocjene vikendice, kuće i vile. Zauzimaju najljepši predjeli naše zemlje na moru i planinama. Čak se i ograđuje dio morske obale kao lično vlasništvo. Naši radnici nisu oduševljeni ovakvim ponašanjem, posebno kada im pojedinci iza ovakvih i sličnih govornica pričaju o mjerama ekonomske stabilizacije, a sami se suprotno ponašaju.

Nije rijedak slučaj da se pojedinci voze na odmore, more i vikendice društvenim kolima, pa čak i helikopterom.³⁷

Izlaganje Ante Šimića izazvalo je oduševljenje prisutnih, a on je naglasio i kako je veliki broj radnika koji su boravili na odmoru u Neumu poslao primjedbe da se rukovodioci u helikopterima dovoze do svojih vikendica i da se zna koji funkcioneri imaju vikendice u tom gradu. Šimić je naveo da je slična situacija i na planini Vlašić, da ispred vikendica funkcionera dežuraju društveni automobili, postavljajući pitanje kako bi se trebao osjećati radnik koji vidi takav luksuz.

Prema pisanju sarajevskog sedmičnog magazina *Naši dani*, na proširenoj sjednici Predsjedništva zeničkog sindikata, održanoj dvadesetak dana nakon Šimićevog izlaganja na Kongresu, raspravljalo se o onome što je izrekao. Tačka je podrazumijevala raspravu oko angažmana u toku i poslije Kongresa, a zapravo je bila namijenjena raspravi o Šimiću koji je, prema mišljenju prisutnih, pričao ono što nije smio. Pojedini visoki dužnosnici naglašavali su da nema ništa problematično u tome što se funkcioneri voze helikopterima, jer im to nalaže priroda njihovog posla. Član Predsjedništva CKSK BiH Ante Zrnić istaknuo je da helikoptere koriste članovi Predsjedništva, što je potpuno opravdana stvar, jer im se može desiti da ih hitno zovu da dođu u Beograd dok su na vikendici, i da među radnicima ima demagoga.

37 Radmilo Milanović: „Godine koje su pojeli skakavci“, *Naši dani*, 22. 1. 1988.

Šimić je 24. 11. dobio konkretnu kaznu za izrečeno na sastanku OOSK Aglomeracije I i II. Iako su njegove kolege radnici podržale izlaganje na šestom Kongresu, tadašnji predsjednik OKSK Zenica Mane Medić insistirao je na Šimićevoj krivici, pravdajući elitni život političkih rukovodilaca potrebom, a ne luksuzom. Ante Šimić dobio je drugarsku opomenu, a na sastanku je rekao da je član Saveza komunista 24 godine i da nikada nije napravio grešku.

Zamolio je da se izjasne o sankcijama koje treba da snosi, rekao je da njegov govor nije bio atak na rukovodioce i da su i on i njegova porodica psihički opterećeni, te da sluša razne priče o sebi – da je u bolnici, ludnici, itd.

Slučaj Ante Šimića završen je izricanjem kazne. U jeku afere Agrokomerc, o kojoj su mediji detaljno izvještavali jer je monopol SK nad njima značajno popustio, na sjednici Predsjedništva SUBNOR-a BiH prvoborac Milan Praštalo prisjetio se događaja iz 1982. godine. Rekao je da je Šimićevo zdravlje u to vrijeme popustilo i da je završio u neuropsihijatrijskoj bolnici. Politički dužnosnici pokušavali su mu naći bilo kakvu grešku, pa su provjeravali njegovo porodično stablo.

Primjer sudbine Ante Šimića ponajbolje oslikava funkciju sindikalnih organizacija u posljednjoj deceniji SFRJ. Njima su upravljali političari, a održavanje sastanaka, sjednica, kongresa, itd. bila je samo dobro izrežirana farsa, gdje su se ponavljale poznate floskule o samoupravljanju, potrebi da se svi više angažiraju za dobrobit društva i za svoje radne kolektive.

Kada su talasi štrajkova zahvatili SFRJ, radnici više nisu imali povjerenja u sindikate. Učesnici štrajkova su osamdesetih godina isticali da nisu članovi sindikata i da on ne zastupa njihove interese, iako je 90% radnika bilo formalno učlanjeno u sindikate. Štrajkovi su pokazivali da dolazi do sve većeg raslojavanja unutar društva i da se širi klasični oblik siromaštva.³⁸

38 Nada G. Novaković (2007), *Propadanje radničke klase*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Uzme li se u obzir rascjepkanost sindikalnih organizacija na različitim nivoima, nije teško zaključiti da su se u posljednjim godinama SFRJ i unutar ovih organizacija pojavile različite frakcije, koje su dolazile od rukovodstava. Od 1988. godine do raspada SFRJ u Srbiji je sastanke radnika organizirala vlada. Rukovodioci preduzeća mobilizirali su kolektive, a uz logotipe fabrika i socijalističkih znamenja stajale su nacionalističke parole.

Time je ideju klasne solidarnosti zamijenila ideja nacionalnog jedinstva.³⁹ Ovakav razvoj situacije nije bio neočekivan. Sindikalne organizacije i dalje su nastavile biti dio političkih struktura, pa su ih slabljenjem Saveza komunista preuzele druge političke frakcije koje su se pojavile tih godina.

Da li današnji sindikati utječu na radnike?

U Bosni i Hercegovini trenutno djeluju tri krovne sindikalne organizacije, koje su podijeljene po entitetskoj liniji. To su: Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine (SSSBIH), Savez sindikata Republike Srpske (SSR) i Savez sindikata Brčko distrikta. Bez obzira na to što je kod Saveza samostalnih sindikata BiH u nazivu navedeno ime države, a ne Federacije BiH, granski sindikati koji se nalaze u njegovom sastavu djeluju isključivo u jednom bh. entitetu. Ova organizacija broji 25 granskih sindikata,⁴⁰ a Savez sindikata Republike Srpske 15.⁴¹ O Savezu sindikata Brčko distrikta nemoguće je naći osnovne podatke, jer ne postoji njegova zvanična internet-stranica. Podjela sindikalne organizacije na entitetskoj osnovi u kontekstu političkog uređenja BiH znači i svojevrsnu nacionalnu podjelu, uzme li se u obzir da je u Republici Srpskoj većinsko stanovništvo srpsko, dok u Federaciji većinu čine Bošnjaci i Hrvati (u zavisnosti od kantona u kojima jedan od ova dva naroda čini većinu).

Zaključuje se da ove organizacije, koje bi trebale zastupati radnike, prate

39 Goran Musić (2013), *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.

40 Prema podacima sa internet-stranice Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine; dostupno na: <https://www.sssbih.com/granski-sindikati/> (pristupljeno 12. 10. 2019).

41 Prema podacima sa internet-stranice Saveza sindikata Republike Srpske; dostupno na: <http://savezsindikatars.org/granski-sindikati/> (pristupljeno 12. 10. 2019).

dejtonsku organizaciju države, što navodi na poraznu konstataciju da je nacionalnost radnika ispred borbe za bolji položaj radničke klase u BiH, odnosno da je radnička klasa u formalnom smislu razdijeljena po nacionalnoj osnovi. Ovakva organizacija ukazuje na to da u BiH uopće ne postoji institucionalna povezanost između radničke klase oba entiteta i distrikta, ni njeno jedinstvo, te da se o radničkoj klasi može govoriti isključivo u množini.

U Bosni i Hercegovini formalno djeluje Konfederacija sindikata BiH, u čijem sastavu su ove tri krovne sindikalne organizacije. Međutim, njena uloga je isključivo koordinacijska. Bez obzira na Konfederaciju (čija internet-stranica nije u funkciji i nemoguće je naći podatke o aktivnostima), primjetno je da su krovne organizacije nepovezane i da nemaju saradnju, a doima se i da saradnje između radnika iz dva entiteta gotovo nema. To dovodi u pitanje radničku solidarnost, koja ne bi trebala stavlјati nacionalni predznak ispred klasnog.

Pojedine sindikalne vođe u javnosti se spominju uglavnom zbog problematičnih izjava ili veza s nekim od političkih moćnika. Ima li onda svrhe postojanje (ako uopće postoje) sindikalnih organizacija i njihovo (ne) zastupanje radnika, radničkih prava i radničkih interesa. Često se stiče dojam da su neki od čelnika ovih organizacija ako ne članovi političkih stranaka, onda zasigurno ljudi koji rade u njihovom interesu, dakle simpatizeri stranaka, što će u daljem tekstu biti potkrijepljeno konkretnim primjerima. Sindikati se u medijima uglavnom spominju prigodničarski, u formi šturih vijesti (najave štrajkova, obilježavanje Međunarodnog praznika rada, potpisivanje ugovora, reakcije sindikalnih vođa na neke društvene pojave, izbor sindikalnog predsjednika i rukovodstva, pregovori, itd.) ili zbog malverzacija u radu rukovodstva.

Sindikrat kao organizacija u dijelu javnosti izaziva izrazito negativne reakcije, čemu su doprinijeli i medijski sadržaji u kojima su se navodile visoke zarade pojedinih čelnika, čime je obezvrijeđeno samo postojanje organizacija koje bi se trebale boriti za socijalno pravednije društvo.

Prema pisanju medija,⁴² većina radnika u BiH ima veoma loše uvjete za rad, plaće su minimalne, često i neredovne, doprinosi se ne uplaćuju redovno, a proces privatizacije dodatno je pogoršao situaciju jer su mnogi radnici ostali bez svojih radnih mjesta. Radnici se za svoja prava pokušavaju boriti izlaskom na ulice, u potrazi za onim što im zakonski pripada – uvezivanjem radnog staža i isplatom neisplaćenih plaća.

Oni su u svojoj borbi uglavnom usamljeni, a o sindikatima imaju negativno mišljenje, odnosno percipiraju ih kao mjesta u kojima rukovodstvo zastupa isključivo svoje interese.

Prema podacima istraživanja, predstavljenim na konferenciji *Sindikati u BiH – između povjerenja i ogorčenja radnika* u aprilu 2018. godine, u kojem je ispitano 5.000 radnika iz Sarajeva, Banje Luke, Tuzle, Mostara i Zenice, više od 2/3 ispitanika nisu članovi nijednog sindikata jer nemaju povjerenja u ove organizacije. Čak 59% ispitanika smatra da sindikati nisu transparentne organizacije, 81% misli da je sindikat pod utjecajem političkih stranaka.⁴³

Prošlu godinu (2018) obilježili su višemjesečni pokušaji izbora novog predsjednika SSSBiH. Umjesto konkretnijih akcija, u javnosti smo mogli čitati o međusobnim optuživanjima dva protukandidata: Selvedina Šatorovića i Redže Kurića, te o tvrdnjama da iza izbora novog predsjednika stoji politika. Inače, predsjednik je trebao biti izabran na četrnaestom Kongresu SSSBiH

42 Aida Đugum: „Ko će istjerati radničku pravdu?“, *Radio Slobodna Evropa* (2. 3. 2018), dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/radnici-prava-protesti-sindikati-bih/29073261.html> (pristupljeno: 27. 10. 2019).

43 Radnici nemaju povjerenja u sindikate, *Federalna.ba* (29. 4. 2018), dostupno na: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/236573/konferencija-u-sarajevu> (pristupljeno: 16. 12. 2019)

u februaru 2018. godine, koji je prekinut zbog nedostatka kvoruma u drugom krugu glasanja, i popraćen Šatorovićevim napuštanjem Kongresa, zajedno sa delegatima koji su ga podržavali. Nastavak prekinutog Kongresa najavljen je četiri mjeseca kasnije. Zgradu su osiguravali zaštitari, o čemu su izvijestili mediji, a što je kod prisutnih izazvalo veliko razočarenje.

Nisu se pojavili tadašnji aktuelni predsjednik Ismet Bajramović i kandidat za predsjednika Šatorović, pa je Kongres ponovo prekinut. U međuvremenu su na internet-stranici SSSBiH objavili da je propao sramni pokušaj Vlade da sruši sindikat, dok je drugi kandidat Redžo Kurić optužio Bajramovića i Šatorovića da su namjerno minirali Kongres i da vrše hajku na njega. Optužbe nisu jenjavale, a na Šatorovićevu i Bajramovićevu optužbu da je „Vladin“ čovjek i da poziciju predsjednika SSSBiH pokušava instalirati federalni premijer Fadil Novalić, Kurić je odgovorio da Vlada plaća Šatorovića i Bajramovića, te da su za sjednice Ekonomsko-socijalnog vijeća FBiH dobijali i po 1.000 KM, a ta naknada sada iznosi 500 KM. U medijima se navodilo da je razlog prekidanja i neodržavanja Kongresa katastrofalno finansijsko poslovanje SSSBiH. Istaknuto je da su Bajramović i Šatorović samo u 2015. godini potrošili 12.000 maraka na putne troškove i 13.000 na telefon, a uposlenicima nisu plaćali ništa.⁴⁴

Selvedin Šatorović izabran je za novog predsjednika SSSBiH u oktobru 2018. godine kao jedini kandidat. Njegov protukandidat na februarskom kongresu Redžo Kurić izjavio je da njegov izbor smatra nelegalnim i nelegitimnim.⁴⁵

44 Belma Buljubašić: „Sindikati: Najslabija karika bh. radničkog pokreta“, *Bilten* (23. 7. 2018.), dostupno na: <https://www.bilten.org/?p=24407> (pristupljeno: 27. 10. 2019)

45 Selma H.: Redžo Kurić, Izbor Selvedina Šatorovića bio je nelegalan i nelegitiman. *Dnevni avaz* (21. 10. 2018); dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/redzo-kuric-izbor-selvedina-satorovica-bio-je-nelegalan-i-nelegitiman/181021066> (pristupljeno: 29. 10. 2019)

Bivši predsjednik Ismet Bajramović obnašao je ovu funkciju u dva mandata i u javnosti je ostao upamćen kao čovjek koji se radnicima nije obratio u vrijeme februarских protesta iz 2014. godine i medijskim izjavama kako nije zadovoljan ponuđenim rješenjima, najavama štrajkova, masovnih protesta, što se nikada nije provelo u djelo.

Gotovo identična situacija je i u Savezu sindikata Republike Srpske. Prijedlozi dugogodišnje predsjednice Ranke Mišić ostaju nerealizirani.

Predsjednica Mišić u svojim nastupima uglavnom govori šta se mora uraditi (npr. povećati plaće radnicima), ali ostaje nejasno na koji način će sindikati natjerati poslodavce da to i učine.

O finansijskim prihodima Ranke Mišić pisao je sarajevski portal Žurnal 2012. godine. Navedeno je da za radnike nije uradila ništa, ali da njena mjesečna plaća iznosi više od 4.000 maraka i da joj novac dolazi iz nekoliko izvora.⁴⁶

Treba naglasiti i da su sindikati aktivniji u javnom sektoru, nego u privatnom, što je još jedan dokaz položaja radnika u BiH. Većina ih se ne usuđuje buniti zbog loših uvjeta rada i zbog straha da će izgubiti posao.

⁴⁶ Ranka Mišić mjesečno zarađuje više od 4000 maraka. Žurnal (12. 12. 2012); dostupno na: <https://zurnal.info/novost/16318/ranka-misic-mjesečno-zaraduje-više-od-4.000-maraka> (pristupljeno: 17. 12. 2019)

Umjesto zaključka

O sindikatima se u javnosti često govori kao o politički zavisnim organizacijama koje su u sprezi s vlašću i koje ne bi trebale biti bliske ni sa jednom političkom strankom. S ovakvom konstatacijom moguće se djelimično složiti. Logično je da sindikalne organizacije ne bi smjele biti instrument u rukama političkih moćnika, ali bi one trebale sarađivati s političkim strankama koje se u svojim programima aktivno zalažu za radnička prava. Tu treba imati na umu da je sindikat još od svog formiranja na ovim prostorima, osim konkretnih ekonomskih ciljeva, imao i jasan politički cilj, te da su ekonomski i politički ciljevi skoro neodvojivi. Među radnicima često možemo čuti kako s nostalgijom govore o vremenima radničkog samoupravljanja i puno boljeg položaja radnika. To nije zasluga sindikalnih organizacija.

U vrijeme socijalističke Jugoslavije sindikat je bio poluga u rukama komunističkih vlasti, posve beznačajna organizacija za poboljšanje uvjeta života radnika, a njegova nemoć jasno se vidjela kada je ekonomska kriza eskalirala u posljednjem desetljeću postojanja SFRJ.

Sindikalne organizacije u SFRJ pretvorene su u humanitarne organizacije, čije se postojanje svelo na obezbjeđivanje jeftinijih životnih namirnica i ogrjeva za zimu. Sindikati gotovo da ni o čemu nisu odlučivali – provodili su partijske odluke. Zasluga za bolji položaj radničke klase pripada radničkim savjetima. Ovlaštenja direktora bila su svedena na sferu poslovanja preduzeća, ali i u ovoj oblasti je morao na radničkom savjetu referirati radnicima šta je urađeno u datom periodu. Radnik je mogao biti otpušten s posla samo ukoliko je napravio težak oblik povrede radne discipline.⁴⁷

⁴⁷ Zlatoje Martinov (2012), „Zašto sindikati ne treba da postanu političke stranke“, u: Srećko Mihailović i Zoran Stojiljković (ur.): *Sindikati i politika*, Službeni glasnik, Beograd, str. 111–112.

Upravo to pokazuje da su današnje sindikalne organizacije nastavile djelovati po istom principu kao i jugoslovenske. Jedina razlika je u tome što je prošli politički sistem bio jednopartijski, pa su lojalnost iskazivale samo prema Savezu komunista, koji ih je i stvorio. Sadašnja situacija je nešto drugačija, jer svaka stranka koja je na vlasti nastoji pridobiti sindikate, da bi na taj način spriječila radničke štrajkove i proteste.

Jedna od posljedica tranzicije je i pluralizacija i fragmentacija sindikata, koja im je oslabila i društvenu i pregovaračku moć, i još uvijek nisu pronašli svoju ulogu.⁴⁸

Dodatan problem predstavlja nedostatak ljevičarske stranke u BiH koja se istinski zalaže za prava radnika, a na koju bi se sindikalne organizacije mogle osloniti.

Navedimo i da su sindikati važan akter civilnog društva, ali da je posebno važan njihov politički potencijal. Mogu učestvovati u kreiranju javnih politika i pripremi zakonskih prijedloga, ali i voditi računa da li su interesi zaposlenih kvalitetno artikulirani, predstavljeni i ostvareni.⁴⁹

48 Slaviša Orlović (2012), „Sindikati, politika i političke stranke“, u: Srećko Mihailović i Zoran Stojiljković (ur.): *Sindikati i politika*, Službeni glasnik, Beograd, str. 60.

49 Ibidem: str. 62.

Literatura

Anđelić, Neven (2005), *Bosna i Hercegovina – između Tita i rata*, Samizdat B92, Beograd, str. 98.

Bogdanov, Dušan (1979), „Tito i kongresi Saveza sindikata Jugoslavije“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur.): *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 436–451.

Buljubašić, Belma (2014), „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH“, u: Svjetlana Nedimović (ur.): *Lice i naličje socijalne pravde*, Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, Sarajevo.

Buljubašić, Belma, „Sindikati: Najslabija karika bh. radničkog pokreta“, *Bilten* (23. 7. 2018); dostupno na: <https://www.bilten.org/?p=24407> (pristupljeno: 27. 10. 2019)

Cvetković, Slavoljub (1979), „Revolucionarni sindikati i SKOJ do diktature“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 101–112.

Damjanović, Pero (1979), „Tito u borbi za izgradnju klasno-borbenog sindikalnog pokreta do 1941. godine“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 243–254.

Dodik, Petar (2003), *Uspón i pad 'Agrokomerca'*, DES, Sarajevo, str. 297.

Dževad Sulejmanpašić (1918), *Jedan prilog rješenju našeg muslimanskog ženskog pitanja*, Štamparija D. & A. Kajon, Sarajevo.

Đugum, Aida, „Ko će istjerati radničku pravdu?“, *Radio Slobodna Evropa* (2. 3. 2018); dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/radnici-prava-protesti-sindikati-bih/29073261.html> (pristupljeno 27. 10. 2019).

Grgurević, Dragutin (1984), *Prvi radnički savjet*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split.

Hadžibegović, Ilijas (1979), „Radnička klasa i sindikati u Bosni i Hercegovini do Prvog svjetskog rata“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 50–72.

Hadžirović, Ahmed (1979), „Razvoj i rad sindikata u Bosni i Hercegovini od dolaska novog rukovodstva so sloma stare Jugoslavije“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 275–284.

Hrelja Kemal (1966), „Industrija i saobraćaj u Bosni i Hercegovini od 1929. do 1941. godine“, *Prilozi*, br. 2, str. 123–162.

Janjatović, Bosiljka (1981), *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, Sindikalna škola Hrvatske i NIU „Radničke novine“, Zagreb.

Kamperelić, Života (1979), „Obnova sindikata 1945. pod Titovim geslom bratstva i jedinstva“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 425–435.

Kuljić, Todor, „Jugoslovensko radničko samoupravljanje“, *Evropski institut za progresivnu kulturnu politiku* (august 2005); dostupno na: <http://eipcp.net/transversal/0805/kuljic/sr.html> (pristupljeno: 25. 10. 2019)

Martinov, Zlatoje (2012), „Zašto sindikati ne treba da postanu političke stranke“, u: Srećko Mihailović i Zoran Stojiljković (ur.): *Sindikati i politika*, Službeni glasnik, Beograd, str. 109–118.

Milanović, Radmilo, „Godine koje su pojeli skakavci“, *Naši dani*, 22. 1. 1988.

Musić, Goran (2013), *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*, Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd.

Nikolić, Miroslav (1979), „Osnivanje Nezavisnih sindikata 1921. godine“, u: Čedo Maleš (gl. i odg. ur), *Tito, radnička klasa i sindikati (Saopštenja sa naučnog skupa 'Tito, radnička klasa i sindikati' održanog 7. i 8. februara 1978. godine u Beogradu)*, Radnička štampa, Beograd, str. 113–133.

Novaković G., Nada (2007), *Propadanje radničke klase*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Orlović, Slaviša (2012), „Sindikati, politika i političke stranke“, u: Srećko Mihailović i Zoran Stojiljković (ur.), *Sindikati i politika*, Službeni glasnik, Beograd, str. 59–72.

Papić, Mitar (1972), *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918)*, Veselin Masleša, Sarajevo.

Perić, Ivan (1984), „Radničko samoupravljanje – izraz prakse, historijske usmjerenosti i ostvarenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji“, u: Dragutin Grgurević: *Prvi radnički savjet*, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split, str. 11–32.

Petranović, Branko (1988), *Istorija Jugoslavije- Socijalistička Jugoslavija 1955-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd.

Pličanić, Maja (2016) „Percepcija industrijskog naslijeđa iz perioda austrougarske uprave kao neodvojivog dijela kulturne baštine BiH“, u: Vjekoslava Sanković Simčić (ur.), *Savremene percepcije kulturnog naslijeđa Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini*, Nacionalni komitet ICOMOS, Sarajevo, str. 59–66.

Radelić, Zdenko (1990), „Pitanje uvođenja radničkih savjeta s gledišta kontinuiteta i diskontinuiteta (radnički savjeti u 1949. i 1950. godini)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 22, No. 3, str. 67–88.

Radnici nemaju povjerenja u sindikate, *Federalna.ba* (29. 4. 2018); dostupno na: <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/236573/konferencija-u-sarajevu> (pristupljeno: 16. 12. 2019).

Ranka Mišić mjesečno zarađuje više od 4000 maraka, *Žurnal* (12. 12. 2012); dostupno na: <https://zurnal.info/novost/16318/ranka-misic-mjesečno-zarađuje-više-od-4.000-maraka> (pristupljeno: 17. 12. 2019).

Redžić, Enver (1983), *Jugoslovenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, SOUR Svjetlost, Sarajevo.

Redžić, Enver (1973), „Pripremanje, osnivanje i djelatnost Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na njeno stanovište prema nacionalnom pitanju na I i II kongresu“, *Prilozi*, br. 9/1, str. 163–226.

Reljanović, Marko (2018), „Položaj sindikata u SFRJ u drugoj polovini 1980-ih“, u: Vida Knežević i Marko Miletić, *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma*, Centar CZKD – Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, str. 57–72.

Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine, dostupno na: <https://www.sssbih.com/granski-sindikati/> (pristupljeno 12. 10. 2019)

Savez sindikata Republike Srpske, dostupno na: <http://savezsindikatars.org/granski-sindikati/> (pristupljeno 12. 10. 2019)

Selma H.: Redžo Kurić: Izbor Selvedina Šatorovića bio je nelegalan i nelegitiman, *Dnevni avaz* (21. 10. 2018); dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/redzo-kuric-izbor-selvedina-satorovica-bio-je-nelegalan-i-nelegitiman/181021066> (pristupljeno: 29. 10. 2019)

Goran Musić

SLUŽBENICE, POTROŠAČICE I KOMUNISTKINJE: ZADRUGE UREDSKIH RADNICA U JUGOSLAVIJI IZMEĐU DVA RATA IZ RODNE PERSPEKTIVE

„Same, rasturene po svim delovima grada, bespomoćne u svojim sobama, usamljene u svojim kancelarijama, neorganizovane, ne možemo ništa učiniti za popravljavanje svoga položaja. Samo okupljene, čvrsto združene i složne možemo stati na put nedaćama koje nas tište, poboljšati stanje u kom se nalazimo...Mi ne smemo dozvoliti da nas u očekivanju i rezignaciji prevare godine...u saznanju da nam otimaju mladost mi želimo da se borimo za nju“.

Manifest Nabavljačke zadruge mladih devojaka¹

„Daktilografkinja? Šta je pobogu daktilografkinja... Šta su tačno te žene? pita se šef, nakon što su mu zadale toliko glavobolje. Dame nisu, niti su domaćice. Služavke nisu. Čovjek naprosto ne zna gdje bi ih smjestio!“

„Šef“, humoristična priča koju je objavio časopis „Zadrugarska zastava“²

1 Manifest je objavljen na stranicama feminističkog glasila *Žena danas*, vidi Šta hoćemo kroz svoju zadrugu, *Žena danas* (29. 8. 1940. godine), str. 13.

2 Cv. Oblak. Šef. *Zadrugarska zastava* 3, 1938, str. 6-7.

Uvod

Krajem ljeta 1940. godine, Radan Grujičić, ozloglašeni agent beogradske policije, sačinio je pisani izvještaj o radu lokalnog udruženja građanki pod nazivom „Nabavljačka zadruga mladih devojaka“. Policija se, naime, zanimala za ovu grupu jer je uski krug žena, koje su nekoliko mjeseci ranije osnovale udruženje, bio u članstvu ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Prije toga, sve su bile aktivne u sekciji mladih liberalne feminističke organizacije „Ženski pokret“. U izvještaju je navedeno da je Zadruga uspjela privući 150 članica, uglavnom studentica, industrijskih radnica, kao i uredskih radnica u javnom i privatnom sektoru. Grujičić je upozorio svoje nadređene na agitaciju Komunističke partije kroz udruženje distribuiranjem zabranjene literature, održavanjem predavanja i prikupljanjem novca za radnike koji štrajkaju. No, izvještaj se također bavio i aktuelnim legalnim aktivnostima organizacije, to jest distribuiranjem robe široke potrošnje i usluga mladim gradskim ženama po povoljnim cijenama.

Ova grupa je bila funkcionalna nabavljačka zadruga koja je imala malu prodavnicu ženske odjeće u centru Beograda. Zadruga je također osiguravala popuste svojim članicama u „raznim drugim prodavnicama, pa čak i frizerskim salonima, doktorskim ordinacijama, bibliotekama, knjižarama, bioskopima, itd.“³ Historiografija komunističkog pokreta tokom državnog socijalizma u Jugoslaviji spominje ovu grupu prije svega kao paravan za političke aktivnosti komunističke omladine, ali slabo naglašava njenu ulogu zadruga i njeno šire članstvo. Historičari su nastojali naglasiti da je zadruga prodavala samo osnovne prehrambene artikle i kućne potrepštine. Ipak, ostaje nejasan stvarni opseg i priroda aktivnosti grupe kao nabavljačke zadruga. Policijski izvještaji su svakako bili pristrani, jer su težili omalovažavanju politički aktivnih žena, smatrajući ih površnim koketama koje trče za najnovijom modom u društvu.

3 Cijeli izvještaj nalazi se u knjizi: Danica Milosavljević, *Žene Srbije u NOB*, Nolit, Beograd, 1975, str. 68.

S druge strane, zvanična historiografija je željela očuvati sliku komunističke mladeži kao proletera i studenata skromnog porijekla koji nisu bili u mogućnosti uroniti u potrošačku kulturu tog vremena.

„Nabavljачka zadruga mladih devojaka“ bila je aktivna samo godinu i pol prije nego što je vrtlog Drugog svjetskog rata raštrkao njene aktivistkinje. Zbog njenog kratkog postojanja, ova grupa obično se spominje samo kao fusnota u historiji jugoslavenskog komunističkog pokreta. Bez obzira na to, njene aktivnosti otvaraju niz intrigantnih pitanja važnih za historiju zadružnog, ženskog, radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji između dva rata. Zašto su ove mlade komunistkinje odlučile organizirati svoj legalni politički rad u vidu nabavljачke zadruge? Pored političke privlačnosti, koliko su konzumerizam i moderni način života bili važni za privlačenje mladih gradskih žena u organizaciju novog fronta? Koja je bila uloga uredskih radnica u političkom aktivizmu između dva rata? Ona je vidljiva iz spominjanja riječi „soba“ i „kancelarija“ u manifestu ove grupe kao urbanog habitata njenih članica (vidi prvi, uvodni citat). Čak i površan pregled najistaknutijih komunističkih aktivistkinja u to vrijeme otkriva da mnoge od njih nisu bile uposlene u tvornicama, već u bankama, osiguravajućim društvima, školama i državnim institucijama. Drugim riječima, potjecale su iz malog ali rastućeg sloja obrazovanih žena koje su se upošljavale na administrativnim poslovima.

Nasljeđe slabe privredne razvijenosti u novoosnovanoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca oblikovalo je tržište rada, na kojem većina odraslih žena još uvijek nije bila plaćena za svoj rad. Naime, većina žena je bila angažirana u seoskim zajednicama, gdje su obavljale tradicionalne kućanske poslove i poljoprivredne radove za vlastite potrebe. Statistički podaci Središnjeg ureda za osiguranje radnika pokazuju da su početkom 20-ih godina prošlog stoljeća žene činile samo jednu petinu ukupne ekonomski aktivne radne snage na tržištu. Ovaj udio je do 1940. godine porastao na oko 28 posto. Ipak, uz velike neiskorištene rezerve muške seoske populacije, urbanizacija i proletarizacija bili su iznimno neujednačeni i rodno obilježeni procesi u

Jugoslaviji između dva rata.⁴ One žene koje su iz sela otišle u veće gradove opet su, uglavnom, našle neku vrstu kućnog posla kao služavke, dojilje i ispomoć u domaćinstvu.

Stalna potražnja za slabo plaćenim radom postupno je otvorila prostor za najamne radnice u državnom i privatnom sektoru. Do sredine 20-ih godina prošlog stoljeća, industrijski razvijenija područja, poput Slovenije, Slavonije i Vojvodine, odredila su trend upošljavanja žena u određenim industrijama (tekstilnoj, prehrambenoj, duhanskoj) i na različitim poslovima u sektoru usluga. Iako su i dalje bile manji dio ukupne plaćene radne snage, žene su postale većina u određenim industrijama, poput tekstilne. Pokretačka snaga tog trenda bili su niži troškovi rada. Ove novouposlene žene većinom su bile mlade (često adolescentice), nekvalificirane, porijeklom sa sela, a zarađivale su od 45 do 75 posto od onog koliko su zarađivali muškarci. Pored ovih industrijskih niša, žene su sve češće dobivale poslove u državnoj upravi i administrativne poslove u poštama, bankama, maloprodaji i obrazovanju.

Industrijalizacija jugoslavenskog društva između dva rata odvijala se u represivnom političkom ozračju u kojem je država pokušavala kontrolirati organiziranje sindikata i zabraniti djelovanje komunističke partije. Represija je svoj vrhunac doživjela 1929. godine kada su monarhija i vojska raspustile parlament, zabranile sve političke stranke i uvele strogu cenzuru. Obnova parlamentarizma i rada političkih stranaka 1935. godine otvorila je vrata procvatu civilnog društva i otvorenijem izražavanju radničkog nezadovoljstva. U skladu s općim zaokretom Kominterne prema taktici narodnog fronta, jugoslavenski komunisti, koji su i dalje radili u ilegali, potrudili su se utjecati na mnoga udruženja civilnog društva koja su ranije napadali kao „sitnu buržoaziju pod utjecajem vlasti“. Sindikati pod kontrolom države, ženski pokret koji se brzo širio, kao i zadrugarstvo, postajali su nova područja rada za mlađu generaciju komunista i onih koji su izbjegli državnu represiju prethodnih godina.

⁴ Naravno, udio ekonomski aktivnih žena bio je puno veći u sjeveroistočnim dijelovima države. U Sloveniji, na primjer, do kraja 20-ih godina dvadesetog stoljeća, taj udio je već iznosio 32,42 posto od ukupne radne snage. Vidi: Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama, 1919-1941*, Narodna knjiga, Beograd, 1978, str. 26-27.

Zadruga koju su činile isključivo mlade žene, kao što je ona opisana prethodno u tekstu, predstavlja fascinantnu i iznimnu pojavu, i to ne samo u jugoslavenskom kontekstu. No, to nije bila pojava bez korijena, nego najnovija manifestacija najmanje dva desetljeća dugog isprepletanja nastojanja i rasprava u civilnom društvu, koje je obuhvaćalo sindikate, strukovna udruženja, privredne zadruge, feminističke grupe i ljevičarske političke organizacije. Kontekst njihovog djelovanja bilo je periferno balkansko društvo između dva rata, u kojem je ekspanzija države i privrede tih 20-ih godina dvadesetog stoljeća izrodila rastući moderni proletarijat i srednje klase sa sve profinjenijim potrošačkim navikama. Međutim, ti društveni slojevi i njihov način života uskoro su osjetili pritisak ekonomske krize i političke represije koji je donijelo naredno desetljeće. Urbane žene bile su dio društva koji je tokom ta dva desetljeća prolazio kroz naročito turbulentnu transformaciju i politizaciju. Mlade žene su u sve većem broju bile u obrazovnom sistemu te su se upošljavale kao prodavačice u maloprodaji, sekretarice, radnice na telefonskim centralama, stenografkinje i daktilografkinje. Istodobno, suočavale su se s ustrajnim patrijarhalnim vrijednostima i pravnom diskriminacijom.

U ovom tekstu, zadružni pokret među uredskim radnicama, naročito jugoslavenski Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika (SNZDS), jeste polazište za analizu šireg pitanja uzajamnog utjecaja potrošnje i politizacije srednjih klasa u jugoistočnoj Evropi između dva rata. Kao najveća nabavljačka zadruga u Jugoslaviji, osnovana 1921. godine isključivo za državne službenike, SNZDS nam daje mogućnost da uočimo na koji način su različiti akteri, kao što su država, aktivisti zadružnog pokreta, feministkinje i komunistička partija, nastojali utjecati na svoje članstvo, politizirajući tako rad i potrošnju. Do početka 30-ih godina dvadesetog stoljeća, većina navedenih aktera počela je prepoznavati žene kao važan dio zadružnog članstva odgovornog za potrošnju u domaćinstvima i usmjeriti svoju propagandu izravno na njih. Zaobilazeći postojeći historiografski fokus na poljoprivredne zadruge, industrijske radnike i feministički pokret na Balkanu između dva rata, ovaj članak će ponuditi rodno obilježen pogled

na jugoslavensku kvalificiranu srednju klasu, koja se izdvajala svojim potrošačkim navikama, a na čije formiranje su dijelom utjecale zadruge koje su podržavale vlasti. Razmotrit će kako su ekonomska kriza i politizacija 30-ih godina prošlog stoljeća dovele u pitanje projekt izgradnje stabilnog stručnog sloja službenika odanih državi i tradicionalnim rodnim ulogama, i umjesto toga radikalizirale sloj žena i muškaraca aktivnih u zadrugama.

Najnovija saznanja i izvori

Istraživanje za ovaj članak obuhvaćalo je tri odvojena ali isprepletana historiografska polja. Prvo polje je historija feminističkog radničkog pokreta, odnosno proučavanje pojava proletarizacije i feminizacije administrativnih poslova početkom 20. stoljeća. Drugi val feminizma inspirirao je određene historičare rada 80-ih godina dvadesetog stoljeća da pomjere fokus sa žena na poslovima u industriji i počnu tražiti porijeklo rodno obilježenih profesija u trgovini i državnoj službi.⁵ Posljednjih godina imamo u tragovima ponovno zanimanje za ovu temu.⁶ Nijedno takvo historijsko istraživanje nije provedeno u socijalističkoj Jugoslaviji, kada je radnički pokret između dva rata bio u centru pažnje historičara radničkog pokreta, dok novi val historije rada u jugoistočnoj Evropi još uvijek drži jak naglasak na socijalističkom razdoblju i industrijskom radu.

Pri proučavanju žena u radničkom pokretu, jugoslavenska historiografija tokom državnog socijalizma bila je usmjerena na manuelne radnice, naročito u tekstilnoj industriji. Od 80-ih godina dvadesetog stoljeća, revizionistička feministička historiografija distancirala se od onog što je smatrala prisilnim spajanjem historije ženskog i komunističkog radničkog pokreta.

5 Vidi, na primjer: Margery Davies, *Woman's Place is at the typewriter: Office Work and Office Workers, 1780-1930*, Temple University Press, Philadelphia, 1982, Ursula Nienhaus, *Berufstand Weiblich: Die ersten weiblichen Angestellten*, Transit Verlag, Berlin, 1988, Carole Elizabeth Adams, *Women Clerks in Wilhelmine Germany*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

6 Vidi: Helen Boak, *Women in the Weimar Republic*, Manchester University Press, Manchester, 2013. i Selina Todd, Young Women, Work, and Leisure in Interwar England // *Historijski časopis*, 48, 3 (2005.), str. 789-809.

Stoga se najnovija historiografija ženskog pokreta u Jugoslaviji prije Drugog svjetskog rata fokusira na ženske organizacije čije članstvo potječe iz gornjih slojeva društva, biografije istaknutih feminističkih aktivistkinja, rasprave i prikaze žena u medijima te na propitivanje insistiranja historičara komunističke partije na jasnom razgraničenju između „buržoaskog feminizma“ i aktivizma žena iz radničke klase.⁷ S druge strane, nova generacija istraživača koji insistiraju na klasnom pristupu ženskim pokretima sklona je fokusirati se na organiziranje žena i feminističke krugove pod pokroviteljstvom države u razdoblju socijalizma.⁸ Dobar primjer za ovo je snažno zanimanje za temu Antifašističkog fronta žena (AFŽ) na štetu aktivistkinja članica komunističke partije u godinama prije rata.⁹

Drugo polje istraživanja jeste historija komunističkog pokreta u Jugoslaviji između dva rata, s posebnim naglaskom na ženske kadrove i simpatizerke partije. Jugoslavenska historiografija je objavila izvrsne prikaze protagonistkinja radničkog i komunističkog pokreta, s obiljem informacija o važnim događajima i opisanim biografijama aktivistkinja. Međutim, ta literatura ima očitih pristranih elemenata i slijepih tačaka.

7 Vidi, na primjer: Lydia Sklevicky, *More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia*// *Gender and History*, 1,1, 1989, str. 68-75, Isidora Grubački, *Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia: Analysis of Discourses on Rural Women in Two 1930s Women's Periodicals*, magistarski rad na CEU, Budimpešta, 2017, Thomas A. Emmert, *Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920's*, u: Sabrina P. Ramet (ur.): *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. University Park, PA: Penn State University Press, 2010, str. 33-49, Željka Janković /Svetlana Stefanović, *New Feminist Contributions to Serbian Herstory*, *Aspasia*, 1, 12, 2018, str. 140-145.

8 Vidi: Francisca de Haan/Kristen Ghodsee/Krasimira Daskalova/et.al., *Ten Years After*, *Aspasia*, 1,1, 2016, str. 102-168.

9 Mnoge žene angažirane u zadržanom pokretu kasnije su se pojavile kao vodeće figure Antifašističkog fronta žena, što nam potencijalno otvara mogućnost da istražimo kako konceptualizacije i iskustva iz razdoblja između dva rata uvjetuju njihovo shvaćanje organiziranja žena u ratu i za vrijeme državnog socijalizma. Za novije studije o AFŽ-u, vidi Andreja Dugandžić/Tijana Okić, *The Lost Revolution: Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Crvena, Sarajevo, 2018. i Chiara Bonfiglioli, *Cold War Internationalisms, Nationalisms and the Yugoslav-Soviet Split: The Union of Italian Women and the Antifascist Women's Front of Yugoslavia*, u: Francisca de Haan et.al (ur.): *Women's Activism Global Perspectives from the 1890s to the Present*. Routledge, Abingdon, 2013.

Unatoč nekoliko enciklopedijskih prikaza drugarica u pokretu¹⁰, žene su jako slabo zastupljene u cjelokupnoj historiografiji komunističke partije i partizanske borbe.¹¹ Također, historiografija u socijalističkoj Jugoslaviji isticala je komunističku povezanost s manuelnim radnicima te je posmatrala sve druge dijelove društva kao pomoćne elemente ove glavne političke osovine. Isto tako, kada je riječ o radnicama, naglasak je bio stavljen na „čisto proletherske“ žene, iako prikazi aktivistkinja sugeriraju bitno učešće žena koje su obavljale administrativne poslove. Nadalje, rast komunističkog pokreta posmatra se linearno, gotovo kao nešto neizbježno, bez pažljivog razmatranja o tome zašto su određeni društveni slojevi i grupe gravitirali prema partiji i kako je partijsko rukovodstvo prilagođavalo svoje politike metodom pokušaja i pogrešaka.

Treće historiografsko polje je historija zadružnog pokreta u jugoistočnoj Evropi i svijetu. Jugoslavenska historiografija na ovu temu je izdašna i proteže se od tekstova koje su početkom 20. stoljeća objavljivali pioniri zadružnog pokreta, preko zanimanja socijalista za zadruge kao organizirani oblik kolektivizacije poljoprivrede krajem 40-ih i 50-ih godina, do ponovnog zanimanja za zadruge 90-ih godina prošlog stoljeća kao modela za promjenu vlasničke strukture na selu. Nekoliko zajedničkih niti se provlači kroz sve ove tekstove. Većina ih se bavi seljačkim zadrugama, dok je zadrugarstvo među urbanom populacijom zanemareno. Nadalje, usredotočeni su na institucionalnu historiju zadruga i na ideje „velikih zadrugara“, podrazumijevajući pod njima pionirske intelektualce koji su širili zadrugarstvo na Balkanu, ali bez smještanja ovih tema u šire društvene i političke procese ili njihovog razmatranja u međunarodnoj perspektivi.¹²

U posljednje vrijeme, različiti autori oživljavaju proučavanje zadruga na međunarodnom planu, posmatrajući ih kao globalni i dugoročni (longue

10 Vidi, na primjer, Danica Milosavljević, *Žene Srbije u NOB*, Nolit, Beograd, 1975.

11 Lydia Sklevicky, *More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia*, *Gender and History*, 1, 1, 1989, str. 68-75.

12 Vidi, na primjer: Milan Sekulić, *O zemljoradničkom zadrugarstvu u Srbiji: Doprinos Mihaila Avramovića*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2016. i Vladimir Zarić, *Sociologija zadrugarstva Mihaila Avramovića*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2005.

durée) fenomen.¹³ Isto tako, Marcel van der Linden, pionir globalne historije rada, već dugi niz godina zagovara uključivanje teme zadruga u istraživanja globalne historije rada naglašavanjem čvrste veze između zadrugarstva i radničkih pokreta u različitim državama.¹⁴ Hilson, Neunsinger i Patmore izričito spominju manjak studija o nabavlačkim zadrugama u istočnoj Evropi zbog fokusiranosti na poljoprivredu i diskontinuitet u zadružnim pokretima usred političkih previranja.¹⁵ Ovaj članak nastoji se povezati s ovim impulsima prikazom studije slučaja zadruge na periferiji Evrope koja je izrasla u razdoblju između dva rata kao pokušaj očuvanja privilegija državnih službenika oslanjajući se na lokalne tradicije smještene većim dijelom izvan radničkog pokreta.

Postavljajući lokalno iskustvo, smješteno izvan evropskih država koje čine kolijevku kapitalizma, u historijski kontekst, članak osporava teleološko prezentiranje „uspona i pada“ socijalističkih zadružnih pokreta. Nasuprot standardnim zapadnoevropskim i sjevernoevropskim prikazima, u kojima zadruge kreću od radničkih osnovnih inicijativa, a onda integracijom u tržište izgube dodir s radničkim pokretom, ovdje je riječ o zadruzi pod kontrolom države koja prolazi ispit radikalne politike radništva. Glavna pitanja istraživanja mogu se formulirati na sljedeći način: Kako je jugoslavensko nabavlačko zadrugarstvo pod kontrolom države pokušalo stvoriti privilegirani sloj državnih službenika s konzervativnim političkim gledištem i tradicionalnim rodnim ulogama u novoj, proširenoj državi nakon Prvog svjetskog rata i kako je ovaj proces osporen odozdo procesima proletarizacije, feminizacije i politizacije u godinama ekonomske krize i sloma svjetskog poretka?

13 Mary Hilson/Silke Neunsinger/Greg Patmore, *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, 2017, Leiden: Brill or Ellen Furlough /Carl Strikwerda, *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840-1990*, Rowman & Littlefield publishers Inc, Lanham, 1999.

14 Marcel van der Linden, Working-Class Consumer Power, ILWCH Roundtable: What Next for Labor and Working-Class History? *International Labor and Working-Class History*, 46, 1994, str. 109-121.

15 Mary Hilson/Silke Neunsinger/Greg Patmore, *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, 2017, Leiden: Brill or Ellen Furlough /Carl Strikwerda, *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840-1990*. Rowman & Littlefield publishers Inc, Lanham, 1999, str. 12.

Što se tiče izvora, tekst se oslanja na novine koje je objavljivao nabavlački zadružni pokret državnih službenika. Jugoslavenski Savez nabavlačkih zadruga državnih službenika objavljivao je dva glasila. Prvo je bilo *Zadugarstvo*, mjesečnik teoretskog karaktera. Prevodio je tekstove značajnih zadružnih mislilaca s Balkana i iz inostranstva, obavještavao o zapisnicima s općih skupština zadruga i objavljivao analize i mišljenja čiji su autori bili članovi zadruga. Drugo glasilo je bilo *Zadugaraska zastava*, dvomjesečnik zamišljen kao kratke porodične novine velikog formata, s kratkim člancima, namijenjen naročito čitateljicama. Ova glasila daju nam dobar pregled zadružnih aktivnosti i rasprava koje se vode unutar te organizacije.

Zadugarstvo s vrha i njegovi protivnici

Za razliku od sjeverne i zapadne Evrope, gdje je zadružni pokret dostigao svoj vrhunac pod okriljem autonomnih radničkih pokreta, na Balkanu su najuspješnije zadruge često bile pokrenute kao projekti koje je sponzorirala država. Razmatrajući skup zakona koje je usvojila Srbija da bi omogućila zadugarstvo na prijelazu u 20. stoljeće, Jasmina Živković i Nataša Milošević opisuju kako je ovaj oblik udruživanja uživao „povjerenje i podršku svih odlučujućih aktera na vlasti, među ostalim, srpske inteligencije ali i u seoskim zajednicama, koje su sve, bez razlike, prigrlile zadruge kao veliki državni i univerzalni cilj“¹⁶. Za državu i angažirane intelektualce na privredno zaostaloj, dominantno seoskoj evropskoj periferiji, vrijednost zadruga bila je ponajprije u njihovom pretpostavljenom potencijalu za modernizaciju sela.

Razvoj kapitalističke poljoprivrede na Balkanu ometale su visoke kamatne stope bankovnih kredita, slaba zastupljenost mehanizacije i loša infrastrukturna povezanost s urbanim centrima.

¹⁶ Jasmina Živković/Nataša Milošević, *Zadugarstvo u Požarevačkom okrugu do 1941. godine, Izložbeni katalog*, Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac, 2012, str. 7.

Postojala je nada da bi uzajamna pomoć i saradnja seljaka mogla zaobići strukturne prepreke slabih država i izrabljivačkog, često stranog, privatnog kapitala te potaknuti akumulaciju kapitala na zemlji. Zadrugarstvo kao ideja bilo je povezano s nacionalnim oslobađanjem i seoskim tradicijama, bio je to način posredovanja u krizi koja je zahvatila nekad samodovoljne seoske zajednice rastrgane pojavom komercijalnog tržišta.¹⁷ Ideološko povezivanje zadruga s poljoprivrednim radom i relativno spor tempo industrijalizacije uzrokovali su dominaciju seljačkih zadruga, odnosno vrlo mali broj urbanih udruženja na Balkanu.¹⁸

Zapažen izuzetak bio je Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika (SNZDS), koji su 1921. godine osnovale vlasti nove Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. To je bila krovna organizacija u državi, koja je objedinila sve lokalne zadruge radnika uposlenih izravno u državnoj službi. Većinu članstva činilo je državno administrativno osoblje i članovi njihovih porodica ali i visokokvalificirani radnici u nekim industrijama koje posluju pod državnim monopolom, poput željeznica. Usred sporog razvoja industrije i radničke klase, državni službenici i stručno osoblje iz srednje klase bili su presudni urbani društveni sloj u perifernim državama Balkana. Osim vođenja državnih aparata, njihova bitna uloga je bila da pomire napetosti između autokratskih elita i seljačkih masa. Radna mjesta u državnoj birokraciji omogućila su kretanje obrazovane mladeži sa sela u gradove i olakšala su integraciju šire populacije u nacionalna društva u nastajanju.¹⁹

17 Srpsko-hrvatska riječ „zadruga“ je izravna referenca na tradicionalnu seosku privrednu jedinicu sačinjenu od članova šire porodice.

18 Poljoprivredne zadruge su 1931. godine činile 93 posto svih zadruga u Jugoslaviji, a okupljale su 83,5 posto članova zadruga. Većinom su bile kreditne zadruge, a slijedile su ih nabavljačke zadruge. Vidi: Mihailo Vučković, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji, 1918-1941*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966, str. 58.

19 Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, Westport 2001, str. 163-165.

SNZDS je bio daleko od ideala naprednih zadružnih pokreta. Zapravo, Međunarodni zadružni savez je cijelo drugo desetljeće dvadesetog stoljeća odbijao prihvatiti organizaciju u svoje članstvo. Izvršni odbor bio je odvojen od članstva i kongresa, finansije nisu bile transparentne, mnoge zadruge dopuštale su kupovinu na kredit, a neke lokalne podružnice nisu raspoređivale dobit u skladu s zadrugarskim udelima. No, glavni razlog za ostracizam bila je činjenica da članstvo u SNZDS-u nije bilo dobrovoljno. Patrijarhalna država učinila je učešće u zadruzi obaveznim za sve državne službenike. To je bio dio pokušaja da se, usred brzog širenja urbane srednje klase u novoj ujedinjenoj državi, održi ugledan, ovisan i odan sloj državnih službenika ili „inteligencije“ kako je zadruga u to vrijeme voljela zvati svoje članove.

Projekt izgradnje nabavljačke zadruge od vrha naniže u većini je aspekata propao. Unatoč zakonskoj obavezi, država je do kraja tog desetljeća uspjela angažirati samo petinu državnih službenika (oko 58.000 ljudi) u zadrugama. Lokalnim udruženjima je nedostajalo iskustva u vođenju zadruga, pa su počela upadati u finansijske probleme. Broj zadruga u Savezu je naglo opadao u drugoj polovini tog desetljeća, pa je sa 109 udruženja 1925. godine, pao na 85 udruženja 1930. godine.²⁰ Neuspjeh je prisilio vlasti da pokušaju s drugačijim pristupom i dodijele zadruzi državnih službenika određen nivo organizacijske autonomije u nadi da će je oživjeti. Članstvo je 1931. godine postalo dobrovoljno, zadruge su postale otvorenije za ideje zadružnog pokreta, a SNZDS se pridružio Međunarodnom savezu zadruga. Tridesete godine prošlog stoljeća su svjedočile stalnom rastu zadruga državnih službenika u Jugoslaviji. Između 1931. i 1940. godine članstvo u SNZDS-u poraslo je sa 60.494 na 115.822 člana, dok je broj zadruga skočio sa 75 na 163.²¹ Savez je također povećao svoj opseg aktivnosti, od čiste potrošačke zadruge do kreditiranja i proizvodnje, kupnje mlina za žito, pekare i izgradnje hotela u centru Beograda.

²⁰ Mihailo Vučković, *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji*, Institut društvenih nauka 1918-1941, Beograd, 1966, str. 197.

²¹ Ibid. 201.

Uoči Drugog svjetskog rata zadruga je upošljavala 1500 ljudi širom zemlje. Pored rasta državne birokracije, dva su glavna razloga za ovo brzo širenje zadruga državnih službenika. Prvi je svakako ekonomska kriza 30-ih godina dvadesetog stoljeća, koja je otežala nabavku robe na otvorenom tržištu i gurnula ranije povlaštene srednje klase u zadruge. Drugi je preobrazba SNZDS-a iz zatvorene, pokroviteljske mreže državnih službenika, usko vezane za dvor i državu, u demokratskije udruženje državnih službenika (namještenika), kao i njegovo otvoreno prihvaćanje ideala zadružnog pokreta.

SNZDS je povećao svoj obrazovni rad promovirajući vrijednosti uzajamne pomoći i samoizgradnje organiziranjem javnih sastanaka i izdavanjem dva glasila s velikim tiražom. Vodio je i izdavačku kuću koja je prevodila strane autore i ugledne domaće promotore zadruga.²² Ova promjena intelektualne klime privukla je brojne nove aktere u Savez. Najutjecajniji su svakako bili poznati intelektualci i liberalni reformatori iz pokreta poljoprivredne zadruga koji su se počeli preusmjeravati iz seljaštva u gradsku srednju klasu. Važnije osobe, poput Mihaila Avramovića, pisale su i predavale o temeljnim postulatima zadrugarstva, kao i o historiji zadružnog pokreta na Balkanu i u inostranstvu. Avramović je također koristio svoje osobna poznanstva kako bi povezoao domaće potrošačke zadruge s vodećim aktivistima i teoretičarima diljem Evrope u to vrijeme.²³

Drugi akter čiji je utjecaj unutar urbanog zadružnog pokreta rastao u drugoj polovici 30-ih godina prošlog stoljeća bila je komunistička partija. Komunistička partija Jugoslavije proglašena je ilegalnom 1921. godine, ubrzo nakon svog osnivanja.

22 Savez nabavljčkih zadruga državnih službenika (1938): *Izveštaj Upravnog odbora Saveza nabavljčkih zadruga državnih službenika za XVII redovnu skupštinu koja će se održati u Novom Sadu 29. maja 1938. godine*, Beograd, Savez nabavljčkih zadruga državnih službenika.

23 Najistaknutiji je Vahan Totomianz, ruski emigrant, koji je smatran najvećim autoritetom za zadruge u Evropi. Totomianz je živio u Bugarskoj, ali je Jugoslaviju redovito posjećivao, a postojali su i planovi da jugoslavenski zadružni pokret prikuplja sredstava kako bi se mogao preseliti u Beograd.

Godine ilegalnog rada, koje su uslijedile, obilježene su državnim represijom, frakcijskim borbama i pokušajima preuzimanja vlasti insurekcionističkim metodama. No, zaokret prema taktici narodnog fronta sredinom 30-ih godina pružio je priliku da se organizacija ponovo fokusira i iskoristi različite platforme za otvoreni politički rad. Od sredine 30-ih godina dvadesetog stoljeća, komunisti su poticani da uđu u strukovne, sindikalne, omladinske i ženske organizacije uprkos nedostatku autonomije u odnosu na državu ili njihovom „buržoaskom karakteru“. Zadrružni pokret bio je jedna od očiglednih meta partijskih kadrova. Vodstvo SNZDS-a okrivilo je kapitaliste i trgovce špekulante za svjetsku ekonomsku krizu. Iako je bio više usmjeren na uspostavu moralne platforme za pokret nego na političku akciju, takav jezik je otvorio prostor za komunističku agitaciju.

Glasila SNZDS-a revno su pratila vijesti iz svjetskog zadrružnog pokreta. Kada su fašističke vlasti u Italiji i Njemačkoj preuzele zadruge, a sovjetske vlasti ih koristile za podsticanje kolektivizacije na selu, to je izazvalo kontroverze u Međunarodnom savezu zadruga. Uznemirenost u inostranstvu odrazila se na jugoslavenski zadrružni pokret. U situaciji kada je kraljevski sud zabranio sve političke stranke, politički su akteri često koristili međunarodne događaje kao povod za pokretanje lokalnih rasprava. Pazeći da ne koriste izrazito izravan jezik, komunisti unutar SNZDS-a koristili su međunarodna pitanja poput militarizacije, ekonomske krize i prava žena da brane svoje stavove i politiziraju pokret. Osim aktuelnih svjetskih događaja, pregled zadrružnih tiskovina pokazuje da su komunisti koristili i sve opsežnije napise o historiji zadruga da bi osvijestili članstvo o postojanju radikalne radničke klase i socijalističke tradicije u različitim zemljama.

Za razliku od aktivista iz zadrružnog pokreta, komunisti nisu ciljali cijelo članstvo, već su svoje napore usmjerili na sve veći broj ljudi koje je zadruga upošljavala kao osoblje u prodaji i administraciji. Uposlenici zadruga bili su pod velikim pritiskom uprave SNZDS-a da utjelove vrijednosti zadruga i djeluju kao predstavnici pokreta. S druge strane, bili su slabo plaćeni i često nisu bili sindikalno organizirani. Komunisti su politički rad obavljali preko

Saveza bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije (SBOTIČ), koji su držali pod političkom kontrolom. Polazeći od teorije „radničke aristokracije“, pozvali su uredske radnike da napuste navodni savez s vladajućim klasama i pridruže se manuelnim radnicima u predstojećoj proleterskoj revoluciji. Utjecaj komunističke partije kulminirao je 1940. godine kada su njeni članovi organizirali jednomjesečni štrajk zbog povećanja plata zadružnih uposlenika u centralnom uredu SNZDS-a u Beogradu.²⁴

Žene i zadrugarstvo

Žene su u balkanskom pokretu seljačkih zadruga početkom 20. stoljeća stajale na margini. To ne znači da pioniri zadrugarstva nisu razgovarali o njihovoj ulozi u zadrugama, no, žene su se rijetko smatrale samostalnim subjektima. Brošura koju je 1908. godine objavio Srpski poljoprivredni savez posvećena je u potpunosti pitanju seljakinja. Sam naslov brošure „Zemljoradnikova žena“ otkriva da se na žene gledalo prvenstveno kao na dio seoskog gazdinstva u vlasništvu muževa. Tekst se bavi radom seoskih žena kao faktorom proizvodnje koji bi bio učinkovitiji u zadružnoj privredi, kao da je riječ o stoci ili mehaničkom alatu.²⁵ Urbani zadružni pokret posvetio je puno više pažnje ženama kao jedinkama i potrošačicama s određenim senzibilitetom. Žene su činile oko 10 posto članstva u SNZDS-u i mogle su se podijeliti u dvije glavne grupe. Prve su bili uposlenice u državnim institucijama, a druge su bile supruge uposlenika, penzionera i udovice umrlih članova. Sudeći prema načinu na koji se zadruga odnosila prema svojim članicama, potonje je imalo veću težinu u Savezu. Kao što je spomenuto ranije, Savez je objavljivao dvomjesečnik Zadrugarska zastava, koji je gotovo u cijelosti bio namijenjen čitateljicama.

24 Iako nije bio uspješan, socijalistička historiografija štrajk je obično spominjala kao jedan od važnijih rezultata partijskog rada među administrativnim radnicima u međuratnom razdoblju. Vidi, na primjer: Bogdan Lekić, Štrajk u Savezu nabavljačkih zadruga državnih službenika. *Arhivski almanah*, 1962, str. 4.

25 Milan St. Nedeljković, *Zemljoradnikova žena*, Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd, 1908.

Smatralo se da su žene one koje svakodnevno odlučuju o tome kako raspodijeliti porodični budžet. Utjecaj na njih bio je, dakle, od najveće važnosti za pokret. Dodatnu bojazan izazivala je navodna ženska naivnost i sklonost da se povode za trendovima. U očima muških vođa zadružnog pokreta, urođena sklonost žena da pomažu i brinu o drugima činila ih je potencijalnim uzornim članicama zadruga. Ipak, njihova osjetljiva priroda učinila je žene posebno ranjivima i izloženim manipulacijama kapitalističkih trgovaca. Ovo potonje je bio razlog više za sklanjanje žena pod skute zadruga. Naime, ako su pravilno educirane u duhu uzajamnosti, žene bi mogle biti presudan faktor preusmjeravanja porodica s privatnih trgovaca prema nabavljačkim zadrugama.

Osim što su upravljale kućnim budžetom, žene su bile važne i kao glavne odgajateljice djece. Pridobivši majke, zadruga se pobrinula da nove generacije radnika također cijene pokret i njegove ciljeve. Zadrugarska zastava posvetila je ogroman prostor objašnjenjima „pravilnih načina“ za odgoj djece, kupovinu i čuvanje hrane, kuhanje i čišćenje kuće. Pokušala je prenijeti vrijednosti zadrugarskog pokreta kroz popularne i pitke tekstove, uključujući anegdote, recepte, ankete potrošačica, stripove i pisma čitateljica. Novine su također razotkrivale trikove koje su koristili privatni trgovci kako bi zaveli mlade i neiskusne potrošačice. Unatoč tome što su žene dobivale na značaju u pokretu, u gradskim nabavljačkim zadrugama i dalje su imale prvenstveno ulogu ovisnih članica koje daju podršku. Žene su trebale preuzeti inicijativu, ali očito unutar privatnosti svog doma. Njihova je zadaća bila informirati se i upravljati potrošačkim navikama svoje porodice, dok je glavni akter Saveza i dalje bio muškarac hranitelj.

Pored žena kao kućanica i potrošačica, SNZDS-ova glasila su također posvetila pažnju edukaciji zadružnih uposlenika koji su radili u prodaji i administraciji, dajući im savjete kako se ponašati prema kupcima i utjeloviti vrijednosti pokreta na poslu i u svakodnevnom životu. Općenito, žene u Jugoslaviji između dva rata još uvijek nisu bile u sferi javne privrede, odnosno plaćenog rada. Na zemlji su obavljale neplaćeni rad za vlastite

potrebe, a u gradskom okruženju većina ih je radila kao kućna ispomoć. Stvari su se počele mijenjati nakon Prvog svjetskog rata kada su žene sve više počele raditi u industriji, uslugama i administraciji. Bile su uposlene u ograničenom broju rodno obilježenih industrija, poput tekstilne i duhanske, ali su i u puno većem omjeru nego ranije učestvovalе u ukupnoj uposlenosti u javnoj upravi, maloprodaji i bankarstvu. Uz veliku potražnju za modernim administrativnim zanimanjima, kao što su sekretarica, daktilografkinja, stenografkinja, radnica na telefonskoj centrali i bankovna službenica, državna uprava bila je jedan od rijetkih sektora otvorenih za žene, posebno za rastući broj žena koje su imale više od osnovnog obrazovanja.²⁶

Uposlenice su obično bile manje zastupljene u državnoj upravi i plaćene 30 do 40 posto manje od svojih muških kolega, a suočavale su se i s pravnom diskriminacijom. Različite administrativne profesije uvode numerus clausus kako bi ograničile broj uposlenica na terenu, zabranile upošljavanje nakon udaje ili pokušale ženama u potpunosti zabraniti ulazak na tržište rada. Međutim, najkontroverzniji pravni akt koji je pogađao uposlenice u državnoj službi Jugoslavije tokom 30-ih godina dvadesetog stoljeća bio je takozvani „zakon o inflacijskim bonusima“, koji je isključivao udane žene iz povećanja plata koja su uvedena kako bi se, s obzirom na nagli rast cijena, očuvao životni standard. Ove mjere te povećanje cijena osnovnih živežnih namirnica izazvale su proteste u nekoliko gradova u jesen 1935. godine, kada su bijesne žene razbijale prozore ministara u vladi u centru Beograda.²⁷ Uz politički sufražizam, nagli rast cijena i diskriminatorni zakoni protiv državnih službenica bili su glavna pitanja za ženski pokret u Jugoslaviji između dva rata.

26 Na Univerzitet u Beogradu 1912. godine upisalo se 117 žena, čineći tako oko 10% ukupnog broja studenata. Ovaj broj je 1922. godine skočio na 1193, što je predstavljalo 20% ukupnog broja studenata. Vidi: Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, 1996, str. 58.

27 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama, 1919-1941*, Narodna knjiga, Beograd, 1978, str. 55.

Kao organizacija koja se bavila nabavkom i životnim standardom porodica državnih službenika, a i kao poslodavac mnogobrojnih radnica²⁸, SNZDS se našao usred ovog vala politizacije. Nabavljački savez, sa svojom dominantnom predodžbom žena kao domaćica i žena u srednjoj klasi utvrđenih u tradicionalnim ulogama domaćica, slabo je bio pripremljen za novu generaciju mladih, obrazovanih i neovisnih žena s administrativnim poslovima, opterećenih zakonskom diskriminacijom i ekonomskom krizom. Vodstvo pokreta urbanih zadruga je reagiralo na te promjene i počelo prepoznavati žene kao aktivistkinje u javnom prostoru. Izdavačka kuća SNZDS-a je 1932. godine prevela djelo Vahana Totomianza naslovljeno „Žene i zadruge“, koje je pokušalo smjestiti u historijski kontekst položaj žena u privredi i društvu kroz prizmu zadružnog pokreta.²⁹

Ponovno su impulsi iz međunarodnog zadružnog pokreta bili presudni. Nakon što se Kosara Avramović, supruga i saradnica pionira zadrugarstva Mihaila Avramovića, 1937. godine vratila s kongresa Međunarodnog ceha zadrugarki (International Cooperative Women's Guild), SNZDS je odlučio početi organizirati ženska kola (sekcije) u svojim mjesnim zadrugama. Do kraja 30-ih godina dvadesetog stoljeća, inicijativa nije ostvarila veće rezultate, i samo je šačica naselja uspjela organizirati funkcionalna ženska kola. Ta aktivna kola su bila u rukama starijih, konzervativnijih članica, uglavnom organiziranih oko dobrotvornih akcija. Neuspjeh ove institucionalne inicijative s vrha ne znači da je ženski aktivizam unutar zadruga zamro. Upravo suprotno, broj članaka koji se bave ženskom problematikom drastično je porastao u kasnim 30-im godinama dvadesetog stoljeća te je sve više feministkinja i komunistkinja koristilo ovaj kanal da bi podiglo svoj glas.

28 Nisam uspio utvrditi precizan broj uposlenica u zadrugi, ali sudeći po vodećim zanimanjima kao što su radnice u prodaji ili računovodstvu, sa sigurnošću se može pretpostaviti da je udio uposlenih žena u SNZDS-u bio iznad prosjeka.

29 V. Totomianc, *Žena i zadrugarstvo, Drugo dopunjeno izdanje*, Savez nabavljačkih zadruga državnih službenika, Beograd, 1940.

U pola desetljeća, Zadrugarska zastava prešla je put od receptata za kuhanje i lekcija za žene do izvještavanja o ženskim zadružnim pokretima širom svijeta, od Engleske do Istočne Azije, članaka o matrijarhatu i polemika o životnom standardu koji su otvoreno kritizirali vladine politike. Učešće žena u štrajku uposlenika beogradskog centralnog ureda SNZDS-a u decembru 1940. godine bilo je vrhunac ove aktivnosti. Dvije žene su ušle u štrajkački odbor. Nakon što je štrajk prekinut, rukovodstvo SNZDS-a otpustilo je 43 uposlenika koja je smatralo najodgovornijim za štrajkačku aktivnost, od kojih su 14 bile žene.³⁰ S obzirom na to da štrajk nije bio organiziran u nekoj od industrija u kojoj su žene tada predstavljale većinsku radnu snagu, poput tekstilne, radi se o nezapamćenom sudjelovanju i vodećim ulogama. Mnogi aktivisti koji su sudjelovali u ovom događaju odigrali su ključnu ulogu u organiziranju partizanskog otpora tokom Drugog svjetskog rata.³¹

Zaključak

Ovaj tekst je pokazao kako križanje historije zadruga, ženskog pokreta i komunističke partije može otvoriti nove vidike u istraživanju rada i ljevičarskog aktivizma u Jugoslaviji između dva rata. Fokusirajući se na potrošnju, rod i pokušaje komunističke partije da širi svoj utjecaj na sve kompleksnije gradsko stanovništvo, istraživanje može izbjeći klišeizirane prikaze radnika i mladih na koje se obično gleda kao na manuelne radnike i studente. Ranije spomenuti pristup baca svjetlo na kreativne metode i inovativni način rada koji su ljevičarski aktivisti morali primijeniti u većim jugoslavenskim gradovima pod stalnom prijetnjom državne represije. Ovo je bila samo početna skica tema, društvenih aktera i institucija koju bi ambiciozniji i kontinuiraniji istraživački projekt mogao iskoristiti s predloženim teorijskim pristupom.

³⁰ Danica Milosavljević, *Žene Srbije u NOB*, Nolit, Beograd, 1975, str. 39.

³¹ Na primjer, bosanskohercegovačka komunistkinja Rada Vranješević, koja je vršila važne funkcije i u Antifašističkom frontu žena (AFŽ) i u Ujedinjenom savezu antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ).

Činjenica da je SNZDS bio organizacija na nivou države daje nam priliku da objasnimo sličnosti i razlike ovog razvoja i u različitim regijama jugoslavenske monarhije između dva rata, rasvjetljavajući tako prostornu i nacionalnu diferencijaciju unutar zemlje. Osim što otvara nove pristupe u istraživanju jugoslavenskog aktivizma između dva rata, članak potencijalno postavlja i pitanje kako je balkansko iskustvo povezano s drugim pokušajima s vrha da se radna i politička radikalizacija srednjih klasa ugradi u različite poluperiferne regije širom svijeta u tom istom razdoblju (npr. u Latinskoj Americi).³²

Literatura

Adams, Carole Elizabeth (1988), *Women Clerks in Wilhelmine Germany*, Cambridge University Press, Cambridge .

Boak, Helen (2013), *Women in the Weimar Republic*, Manchester University Press, Manchester.

Bonfiglioli, Chiara (2013), Cold War Internationalisms, Nationalisms and the Yugoslav-Soviet Split: The Union of Italian Women and the Antifascist Women's Front of Yugoslavia, u: Francisca de Haan et.al (ur.): *Women's Activism Global Perspectives from the 1890s to the Present*. Routledge, Abingdon.

Božinović, Neda (1996), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX I XX veku*, Žene u crnom, Beograd.

Davies, Margery (1982), *Woman's Place is at the typewriter: Office Work and Office Workers, 1780-1930*, Temple University Press, Philadelphia.

32 Vidi, na primjer, pokušaje uključivanja radnog pokreta u državu, među ostalim i formiranjem nabavljачkih zadruga, tokom inflacijske krize u Brazilu za vrijeme Velike depresije i Drugog svjetskog rata. Barbara Weinstein, *For Social Peace in Brazil: Industrialists and the Remaking of the Working Class in São Paulo, 1920-1964*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1996, str. 103.

de Haan, Francisca/Kristen Ghodsee/Krasimira Daskalova/et.al. (2016), *Ten Years After, Aspasia*, 1, 1, str. 102-168.

Dugandžić, Andreja/Tijana Okić (2018), *The Lost Revolution: Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Crvena, Sarajevo.

Emmert, Thomas A. (2010), *Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920's*, u: Sabrina P. Ramet (ur.): *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*. Penn State University Press, University Park, Pennsylvania.

Furlogh, Ellen/Carl Strikwerda (1999), *Consumers against Capitalism? Consumer Cooperation in Europe, North America, and Japan, 1840-1990*, Rowman & Littlefield publishers Inc, Lanham.

Grubački, Isidora (2017), *Emancipating Rural Women in Interwar Yugoslavia: Analysis of Discourses on Rural Women in Two 1930s Women's Periodicals*, magistarski rad, CEU, Budimpešta.

Hilson, Mary/Silke Neunsinger/Greg Patmore (2017), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses*, Brill, Leiden.

Janković, Željka/Svetlana Stefanović (2018), *New Feminist Contributions to Serbian Herstory, Aspasia*, 1, 12, str. 140-145.

Kecman, Jovanka (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama, 1919-1941*, Narodna knjiga, Beograd, str. 26-27.

Lekić, Bogdan (1962), *Štrajk u Savezu nabavlačkih zadruga državnih službenika, Arhivski almanah*, 4.

Milosavljević, Danica (1975), *Žene Srbije u NOB*, Nolit, Beograd, str. 68.

Nedeljković, Milan St. (1908), *Zemljoradnikova žena*, Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga, Beograd.

Nienhaus, Ursula (1982), *Berufstand Weiblich: Die ersten weiblichen Angestellten*, Transit Verlag, Berlin.

Oblak, Cv. (1938), *Šef, Zadrugarska zastava*, 3, str. 6-7.

Roudometof, Victor (2001), *Nationalism, Globalization and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, Westport.

Savez nabavljачkih zadruga državnih službenika (1938), *Izveštaj Upravnog odbora Saveza nabavljачkih zadruga državnih službenika za XVII redovnu skupštinu koja će se održati u Novom Sadu 29. maja 1938. godine*, Savez nabavljачkih zadruga državnih službenika, Beograd.

Sekulić, Milan (2016), *O zemljoradničkom zadrugarstvu u Srbiji: Doprinos Mihaila Avramovića, diplomski rad*, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Sklevicky, Lydia (1989), *More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia*, *Gender and History*, 1, 1, str. 68-75.

Todd, Selina (2005), *Young Women, Work, and Leisure in Interwar England*, *The Historical Journal*, 48, 3, str. 789-809.

Totomianc, V. (1940), *Žena i zadrugarstvo, Drugo dopunjeno izdanje*, Savez nabavljачkih zadruga državnih službenika, Beograd.

van der Linden, Marcel (1994), *Working-Class Consumer Power*, ILWCH Roundtable: What Next for Labor and Working-Class History? *International Labor and Working-Class History*, 46, str. 109-121.

Vučković, Mihailo (1966), *Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji, 1918-1941*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Weinstein, Barbara (1996), *For Social Peace in Brazil: Industrialists and the Remaking of the Working Class in São Paulo, 1920-1964*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, str. 103.

Zadruga mladih devojaka, *Žena danas* (29. 8. 1940.), str. 13.

Zarić, Vladimir (2005), *Sociologija zadrugarstva Mihaila Avramovića, diplomski rad*, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Živković, Jasmina/Nataša Milošević (2012), *Zadrugarstvo u Požarevačkom okrugu do 1941. godine, Izložbeni katalog*, Istorijski arhiv Požarevac, Požarevac.

Goran Marković

DOSTIGNUĆA SAMOUPRAVLJANJA U JUGOSLAVIJI

Uvod

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, koja je postojala od 1943. do 1991. godine, bila je jedina država u historiji koja je sistemski uvela samoupravljanje u svoje ustavno, ekonomsko i društveno-političko uređenje. Iako je radničko samoupravljanje bilo pojam koji je motivisao revolucionare tokom cijelog 19-og i 20-og vijeka, nikada to nije postao jedan sveobuhvatni sistem koji je trajao nekoliko decenija. U najboljem slučaju, radničko samoupravljanje je razvijeno samo u fabrikama. Čak i kada je postalo sistemom, van fabričkih kapija, nikada nije trajalo dug vremenski period.¹

Jugoslavija je bila prvi pravni, ekonomski i politički sistem zasnovan na ideji samoupravljanja. Tokom svojih prvih godina, ovaj sistem je bio zasnovan samo na ideji radničkog samoupravljanja. Nakon početne faze, koja je trajala tri godine, radničko samoupravljanje je preraslo u društveno ili socijalističko samoupravljanje.

Postoji mnogo radova na temu jugoslovenskog samoupravljanja. Većinu su pisali sociolozi, politikolozi ili ekonomisti. Manji dio su pisali teoretičari prava. Može se reći da je pravna teorija o samoupravljanju, van Jugoslavije, relativno slaba. Zbog toga je moja namjera da ovim radom obuhvatim opseg samoupravljanja iz ugla teorije ustavnog prava. S obzirom na to da su dva ustava Jugoslavije (kao i jedan ustavni zakon prije toga) bili zasnovani na pojmu samoupravljanja, ovaj pristup izgleda potrebnim.

¹ Dobar historijski pregled razvoja i ispunjavanja ideje samoupravljanja bi se mogao naći u: Immanuel Ness, Dario Azzellini (eds.). (2011). *Ours to Master and to Own. Workers' Control from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books; Dario Azzellini (ed.). (2015). *An Alternative Labour History. Workers Control and Workplace Democracy*. London: Zed Books; Edward Hallett Carr. 1985 [1950–1951]. *The Bolshevik Revolution 1917–1923*. Volumes One and Two. New York – London: W. W. Norton & Company.

Drugi jugoslovenski Ustav iz 1963. godine je čak nezvanično nazivan „Poveljom samoupravljanja“.

Cilj ovog rada jeste pokušaj da se objasni ustavni okvir za samoupravljanje, kao i da se dokaže glavna hipoteza da su ustavne odredbe produbile samoupravljanje, iako nisu u dovoljnoj mjeri ograničile moć birokratije. Drugim riječima, nisu samo stvarni društveni odnosi, već takođe i ustavni okvir, postavili osnov za stalnu borbu između birokratije i radničke klase, u kojoj su ovi prvi dominirali zahvaljujući, između ostalog, i ustavnom uređenju. U tom smislu, ustavne odredbe su bile kontradiktorne prirode. Samim tim, samoupravljanje je uglavnom imalo karakter participativne demokratije prije nego stvarne samoupravne demokratije.

Počeci

Ovdje želim odgovoriti na pitanje da li su jugoslovenski ustavi zaista bili povelje samoupravljanja. Prvi jugoslovenski poslijeratni Ustav iz 1946. godine nije bio zasnovan na ideji samoupravljanja. Ovaj Ustav je bio napisan u skladu sa Sovjetskim ustavom iz 1936. godine, čija tradicija očigledno nije bila samo tradicija nesamoupravljanja, već takođe i anti-samoupravljanja. Komunistička partija Jugoslavije imala je namjeru da kopira sovjetski sistem kao model za Jugoslaviju. Formalno, prvi jugoslovenski Ustav nije spriječio uvođenje samoupravljanja, zbog toga što su odredbe koje su se odnosile na ekonomiju, kao i na politički sistem, bile relativno opšte, te nisu propisivale konkretna rješenja. Narodni odbori, na primjer, su bili glavne institucije vlasti, i njih je birao narod, na osnovu opšteg i neposrednog biračkog prava. Ustav nije propisivao nikakvu posebnu ulogu Komunističkoj partiji, niti je ona uopšte bila i pomenuta. Ustav takođe nije uveo jednopartijski sistem.

Sa jedne strane, Ustavom su garantovani različiti oblici svojine, pri čemu je državnoj svojini dato prvo i najvažnije mjesto. Međutim, time se nisu zakonski isključila prava radnika da upravljaju državnim fabrikama. Sa druge strane, Ustavom ovo pravo nije garantovano radnicima.

Nisu postojale odredbe Ustava koje su detaljno propisivale ko je morao upravljati fabrikama: rukovodioci koje je imenovala država ili demokratski izabrani predstavnici radnika.

Drugo pitanje je bilo to što je Skupština usvojila zakon koji je davao rukovodna ovlaštenja direktorima koje je imenovala država, a ne radnicima. To je propisano Osnovnim zakonom o državnim privrednim preduzećima iz 1946. godine.

Drugim riječima, Ustav iz 1946. godine nije onemogućavao samoupravljanje, ali ga sigurno nije ni promovisao, čak niti jednom riječju ili ustavnom odredbom. Ideologija Komunističke partije nije bila zasnovana na ideji samoupravljanja već na vodećoj ulozi države u društvu i partije u državi. Već 1947. godine, 82 procenta privrede bilo je pod kontrolom države.² Takva struktura ekonomije je neizostavno vodila do državne kontrole njenog funkcionisanja, što je za posljedicu imalo etatizaciju političkog sistema, u smislu da je politička partija kontrolisala političke i druge institucije. Formalno, to se nije vidjelo u Ustavu jer je on samo proglašavao da je skupština, ili narodni odbori na nižim nivoima organizacije, imala vrhovnu vlast. Ove institucije su birane direktno, te je samo praksa mogla odgovoriti na pitanje ko ih je kontrolisao.

Nakon izbijanja sukoba sa Staljinom 1948. godine, jugoslovenski sistem je počeo značajno da se mijenja. Došlo je do prave revolucije odozgo. Bar je tako izgledalo u smislu ustavnih promjena koje su započele 1953. godine. Ustavni zakon koji je donesen početkom te godine označio je stvaran i duboki raskid sa Ustavom iz 1946. godine, iako on nije bio formalno ukinut. Proces dubokih promjena je bio na početku i politička elita je osjećala da je bilo prerano za izradu nacrtu novog ustava. Međutim, proces se nije mogao nastaviti u „starom“ ustavnom okviru, te je iz tog razloga donesen Ustavni zakon.

² Parbudyal Singh, Timothy J. Bartkiw, Željko Šuster (2007): The Yugoslav Experience with Workers' Councils. A Reexamination, *Labor Studies Journal*, 32 (3): 282.

Ustavni zakon je propisao ustavnu osnovu samoupravljanja. U članu 1 ovog zakona, Jugoslavija je opisana kao socijalistička demokratska država, u kojoj vlast pripada radnom narodu.

Ovo je predstavljalo značajnu promjenu u odnosu na Ustav iz 1946. godine, koji je opisivao Jugoslaviju kao narodnu demokratsku republiku, čija vlast pripada narodu.³ Samoupravljanje je postalo eksplicitni ustavni princip u Ustavnom zakonu. Propisane su mnoge institucije i instrumenti sa ciljem garancije samoupravljanja.

Radnički savjeti se nalaze u ustavu⁴ i propisivani su članom 6. Ustavnog zakona kao organi samoupravljanja u privredi, iako je radnicima takođe dato pravo da direktno donose odluke. Radnici su dobili pravo da biraju i opozivaju članove radničkih savjeta, koji su potencijalno služili kao jako sredstvo njihovog uticaja. Međutim, Ustavni zakon nije detaljno propisivao i nije mogao da propiše ova pitanja. Zbog toga je bilo moguće da donosioci zakona prošire ili ograniče konkretne nadležnosti radničkih savjeta. To se zaista i dogodilo, jer se vlast radničkih savjeta tek postepeno proširila.

Još jedna važna novina u ovom Zakonu je bila uvođenje Vijeća proizvođača u strukturu Savezne narodne skupštine.⁵

3 Prema nekim autorima, razlika između „naroda” i „radnog naroda” kao nosioca (nosilaca) suvereniteta nije postojala, jer je u oba slučaja to predstavljalo isti subjekat. – Pavle B. Jovanović (1978): Država u Ustavnom zakonu iz 1953. i Ustavu iz 1963, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 12: 185. Narod se mogao razumjeti kao svi građani, dok je riječ „radni” naglašavala da građani pripadaju različitim klasama ili bar društvenim slojevima, iako nijedno od njih nije imalo eksploatišući karakter. Međutim, moguće je iznijeti i drugačije mišljenje. Naime, radni narod (kao proizvođači, a ne samo kao građani socijalističke zajednice) su učestvovali u državnoj vlasti putem Vijeća proizvođača. Ono je imalo svoje nadležnosti, koje su bile nadležnosti državnog organa ili, preciznije, jedno vijeće državnog organa. Zbog toga, Vijeće proizvođača nije samo ostvarivalo samoupravljanje na nacionalnom nivou, već je ostvarivalo i državnu vlast. U skladu sa članom 34. Ustavnog zakona, Vijeće proizvođača imalo je jednaka prava kao i Savezno vijeće u vezi sa mijenjanjem Ustava. Zbog toga je učestvovalo u vršenju vrhovne vlasti. Ako se ovo ima na umu, prethodno citirani stav da nije bilo razlike između naroda i radnog naroda se ne može prihvatiti kao validan. Neki autori, i to ispravno po našem mišljenju, su stava da je Ustavni zakon značio inicijalnu promjenu klasičnog koncepta političkog suvereniteta. – Jovan Đorđević (1976). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija: 286.

4 O radničkim savjetima u Jugoslaviji vidite: Goran Marković (2011). Workers' Councils in Yugoslavia: Successes and Failures, *Socialism and Democracy*, 3, 107–129.

5 Mora se naglasiti da su ovi savjeti takođe postojali u skupštinama na nižim nivoima državne orga-

Ovo je bila zaista značajna izmjena jer je dala proizvođačima pravo da odlučuju o pitanjima od nacionalnog značaja.⁶ Samoupravljanje na mikro-nivou nikada ne bi moglo da ispuni cilj bez mogućnosti da radni narod i ostali građani utiču na državne politike.⁷ Konstitucionalizacija Vijeća proizvođača je značila uvođenje socio-ekonomskog dvodomnog sistema, zasnovanog na klasnom konceptu i interesima, koji su morali garantovati ispunjavanje interesa radnog naroda. Prilično je tačno da je ideja bila da ovo vijeće postane neka vrsta predstavničkog tijela za radničke savjete,⁸ ili kako su to nazivali neki autori „sovjet radnika i seljaka”.⁹ Ova struktura Savezne skupštine (ali, ne samo savezne skupštine, što se mora imati na umu) bila je rezultat razumijevanja da osoba ima dvojnu pripadnost – jednu kao građanin i drugu kao pripadnik određene društvene grupe. S druge strane, koncept je morao da institucionalizuje ideju da se samoupravljanje ne može ostvariti samo na mikro nivou.¹⁰ S obzirom na to da postoje dvije vrste interesa – teritorijalni i funkcionalni – postojala je potreba za postojanjem dva vijeća.¹¹

nizacije, i da su inicijalno oba vijeća u ovim skupštinama bila jednaka po broju članova. – George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 100.

- 6 Uvođenje ovih savjeta moralo je doprinijeti ostvarivanju koncepta diktature proleterijata. – Susan L. Woodward (1995). *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton University Press: Princeton: 184. Iako je Vijeće proizvođača u Saveznoj skupštini odlučivalo o važnim pitanjima, postupak donošenja odluka nije olakšavao da ono postane tijelo koja zaista dijeli vlast sa drugim vijećem. Naime, tehničko osoblje u okviru izvršnih organa je pripremalo nacрте odluka, dok su ih članovi Vijeća proizvođača samo trebali usvajati, možda uz neke manje izmjene.
- 7 Neki autori sa pravom zaključuju da samoupravljanje nije moglo da preživi, a pogotovo nije moglo da se razvije, ako je bilo ograničeno samo na proizvodnju, naročito na proizvodnju na mikro nivou. – Darko Suvin (2014). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Foundation Southeast Europe: 378.
- 8 Jovan Đorđević (1964): *Novi ustavni sistem*. Beograd: Savremena administracija: 706.
- 9 George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 111.
- 10 Mihailo Marković (1981): New Forms of Democracy in Socialism, *Praxis International*, April 1981, <https://www.marxists.org/archive/markovic/1981/new-democracy.htm>; Darko Suvin (2014). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Foundation Southeast Europe: 255.
- 11 Branko Horvat (1984): *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus: 242–243.

Međutim, ostala je tenzija između koncepata koja je morala biti riješena. Sa jedne strane, koncept narodnog suvereniteta je morao biti ispunjen jer je Zakon utvrdio „donji dom“, tj.

Savezno vijeće, koje su direktno birali svi građani bez obzira na njihovu klasu ili političko pripadanje. Dio članova je biran od strane republičkih vijeća, a između njihovih članova. Sa druge strane, koncept suvereniteta radnog naroda je takođe ispunjen iz dva razloga. Prvo, bar formalno, svi građani su pripadali radnom narodu i, drugo, radni narod je bio predstavljen u Vijeću proizvođača.

Problem se javio zbog tenzije između onoga što je proglašeno i što je moglo biti postignuto. Saveznim vijećem su dominirale političke elite, koje se sociološki nisu mogle opisati kao dio radnog naroda. Formalno, ovo vijeće je takođe birao radni narod. Ali, većina birača u svim drugim državama takođe pripadaju radnom narodu, što bi vodilo do zaista apsurdnog zaključka da u skoro svim slobodno biranim skupštinama radni narod ima vrhovnu vlast. To, naravno, nije tačno i to nije bilo tačno ni u slučaju Jugoslavije.

Kao što su neki autori naglasili, predstavnički princip je bio očuvan u Vijeću proizvođača, koje nije imalo samostalne nadležnosti.¹² Iako bi se prvi argument mogao prihvatiti, drugi bi se mogao prihvatiti samo djelimično. Naime, Vijeće proizvođača je učestvovalo u usvajanju ustava, budžeta i niza zakona. To je radilo ravnopravno sa Saveznim vijećem i očigledno nije bilo autonomno u smislu da nije moglo da donese ove zakone bez saglasnosti drugog vijeća. "Međutim, njegova formalna moć u vršenju ovih nadležnosti nije bila manje od one koju je imalo Savezno vijeće. Vijeće proizvođača nije imalo nadležnosti koje se odnose na „klasične“ zakone i politike (politika spoljnih poslova, odbrana, krivično pravo, itd.).

12 Pavle B. Jovanović (1978): *Država u Ustavnom zakonu iz 1953. i Ustavu iz 1963, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 12: 189.

Ustavni zakon nije ni jednom riječju pomenuo Komunističku partiju. Nije joj dao nikakav formalni, ustavni monopol nad državnim institucijama ili društvenim organizacijama. Međutim, ovaj monopol je postojao u praksi i mogao se naći u činjenici da su funkcioneri partije kontrolisali sve državne institucije, gdje su preovladavali.

Zbog toga su funkcioneri partije obično birani u skupštine, uključujući i u Saveznu skupštinu. S obzirom na to da je partija organizovana hijerarhijski, njeni članovi u Saveznoj skupštini su morali da poštuju partijske politike. Zbog toga je Vijeće proizvođača moralo da podijeli vlast sa Saveznim vijećem. Ovdje su se javila dva problema. Prvo, Savezno vijeće je formalno bilo vijeće građana, iako se, kao i u drugim državama, sastojalo većinom od političke elite. Teško se moglo vjerovati da su vijeće političke elite i Vijeće proizvođača mogli biti ravnopravni u svojim ovlaštenjima. Drugo, njihova vlast nije bila jednaka, čak ni formalno, zato što je Ustavni zakon propisivao da je Vijeće proizvođača imalo nadležnosti uglavnom o pitanjima privrede.¹³ Ova ovlaštenja nisu uopšte bila beznačajna, jer je Vijeće bilo ravnopravno sa Saveznim vijećem po pitanju donošenja važnih zakonskih i političkih akata, u oblastima kao što su: privredni planovi, budžet, fiskalni sistem, monetarni sistem, socijalno osiguranje, radni odnosi, itd. Važno je naglasiti da je Vijeće proizvođača imalo jednaka prava u odlučivanju o izmjenama Ustava i donošenju zakonodavstva o izborima narodnih predstavnika.

13 Neki autori tvrde da je razlog nejednake vlasti dva vijeća trebalo tražiti u strahu političke elite zbog njenog privilegovanog statusa u društvu i u donošenju odluka, čak i ako se pretpostavlja da se vijeće proizvođača većinom sastajalo od rukovodilaca i intelektualnih ideologa samoupravljanja. – Svetozar Stojanović (2019) [1973], *From post-revolutionary dictatorship to socialist democracy* [*Praxis International*, 4/1973], Catherine Samary and Fred Leplat (eds.). *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Resistance Books – IIRE – Merlin Press: Dagenham: 114. Po našem mišljenju, ovo nije bio glavni razlog za ograničenje vlasti Vijeća proizvođača. Politička elita je imala druge načine na raspolaganju ako je htjela, a zaista jeste htjela, da ograniči vijeće. Prvo, dominirala je Saveznim vijećem. Drugo, mogla je uvijek da dogovori zajedničke sjednice dva vijeća kako bi se ograničila moć Vijeća proizvođača. Treće, mogla je da kontroliše delegate centralizovane vladajuće partije. Četvrto, iako je skupštinski sistem bio propisan, skupština nikada zaista nije postala glavni izvor vlasti. Savezno izvršno vijeće, kao savezna vlada, se sastojalo od rukovodnog kadra političke elite, koji su praktično dominirali nad zakonodavnim procesom.

Savezna narodna skupština je, na zajedničkoj sjednici svojih vijeća, odlučivala o izboru predsjednika Republike, Savezne vlade i Saveznog vrhovnog suda. Ovo je bilo jedinstveno ustavno i političko rješenje, koje je dalo proizvođačima određenu vlast. Međutim, činjenica da je Savezna skupština donosila ove odluke na zajedničkim sjednicama smanjila je vlast Vijeća proizvođača, jer su oni bili slabiji, kako u političkom tako i u brojčanom smislu, od Saveznog vijeća.

Ustavni zakon iz 1953. godine proglasio je samoupravljanje osnovnom idejom ustavnog sistema. Ideja je bila da radni narod, kao nosilac suvereniteta, mora da ga ostvaruje kroz vrhovni organ vlasti, a to je bila skupština. Ustavotvorcu je bilo logično dati Vijeću proizvođača ovlaštenja većinom u sferi privrede, jer je to bila sfera u kojoj su se formirali osnovni društveni odnosi. S obzirom na to da nisu svi građani pripadali radnom narodu, a postojala su i pitanja koja je trebalo riješiti bez obzira na to ko je pripadao kategoriji radnog naroda, bilo je prilično logično da se očuva Savezno vijeće kao predstavništvo građana, tj. naroda.

Ustavotvorac nije smatrao da proizvođači moraju da odlučuju o svim pitanjima, već samo o onim pitanjima koja su se doticala njihovog društvenog položaja i interesa. S obzirom na to da su proizvođači donosili odluke na mikro nivou o ekonomskim i socijalnim pitanjima, smatralo se opravdanim da donose iste odluke na makro nivou.

Još jedno pitanje je bilo važno za razvoj samoupravljanja, a to je postupak kandidovanja. Bilo je veoma demokratski da su zborovi birača predlagale kandidate, koji su onda postajali zvanični kandidati na izborima. Vladajuća partija nije imala zvanični monopol nad ovim procesom. Međutim, bilo je teško za pojedinog kandidata da osigura dovoljno podrške na zborovima birača kako bi bio predložen kao kandidat. Naime, bilo je mnogo zborova birača u izbornoj jedinici, i kandidat je morao dobiti većinu glasova u jednoj četvrtini zborova birača kako bi postao zvanično priznat kandidat.¹⁴ Ako

¹⁴ Jovan Đorđević (1964): *Novi ustavni sistem*. Beograd: Savremena administracija: 709.

kandidat nije imao podršku organizacije (kao što je politička organizacija, sindikat, ili njegova radna jedinica), ne bi mogao dobiti podršku velikog broja birača za svoju kandidaturu. Ako je kandidat pripadao političkoj organizaciji ili sindikatu, za kandidata je bilo mnogo lakše da dobije takvu podršku.

Sastav Vijeća proizvođača bi mogao biti još jedan izvor problema. Naime, na samom početku, članovi tehničkog sloja ne bi mogli biti kandidati.¹⁵ Nakon prvih izbora, međutim, direktori i rukovodiocu su mogli biti kandidati i članovi Vijeća proizvođača. Promjena ove odredbe, koja je omogućila direktorima da postanu članovi, nije se mogla pozitivno procijeniti, jer je rezultirala u preovladavanju onih koji sociološki nisu pripadali radničkoj klasi, iako su bili zaposleni u društvenim preduzećima. Po našem mišljenju, pravo rješenje bi bilo da su obični radnici mogli biti kvalifikovana većina u Vijeću proizvođača, dok bi ostatak zaposlenih, uključujući i direktore i rukovodioce, mogao biti samo u manjini.

“Povelja samoupravljanja”

Ustav iz 1963. godine nazivan je „Poveljom samoupravljanja” iz dva razloga. Bio je to prvi ustav ikada koji se zasnivao na ideji samoupravljanja odozdo ka gore u smislu društvene, kao i državne, organizacije. Prethodno doneseni Ustavni zakon iz 1953. godine bio je samo izmjena Ustava iz 1946. godine, iako se time ozbiljno izmijenio cijeli ustavni sistem. Međutim, Ustav iz 1963. godine je bio prvi ustav čiji su nacrt i donošenje imali za svrhu uvođenje samoupravljanja u sistem, koji bi se mogao opisati kao jedan samoupravni sistem.

Drugo, Ustavom iz 1963. godine uvedeno je samoupravljanje u sve sfere društvenog života, od osnovnih privrednih jedinica, gdje se njegovo funkcionisanje moglo lakše očekivati, do političkih ustanova, koje su, do

¹⁵ George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 112.

tada, bile pod kontrolom političke elite i gdje bi moglo biti veoma upitno da li bi to uopšte moglo funkcionisati.

U članu 1 Ustava, Jugoslavija je sada opisana kao socijalistična država, zasnovana na vladavini radnog naroda, kao i na samoupravljanju.

Društvena svojina je propisana kao osnovni oblik svojine, dok su radnički savjeti konstitucionalizovani. Iako su ustavne odredbe o radničkom samoupravljanju bile brojne, one i dalje nisu propisivale šta bi tačno trebala biti ovlaštenja radničkih savjeta.

Ustav je detaljno propisivao samoupravljanje u društveno-političkom sistemu, posvećujući posebno poglavlje ovom pitanju. Osnovni pojam je bio da su predstavnička tijela (tj. skupštine) u isto vrijeme bila i samoupravne institucije. Zbog toga su predstavnička tijela imala dvojni karakter. To su bile državne institucije, baš kao i predstavnička tijela u svim drugim državama. Sa druge strane, to su bile samoupravne institucije, što je značilo da su bile nedržavne institucije. Ovaj dvojni karakter je bio moguć, jer je Ustav propisivao cilj slabljenja države. Ako je država trebala da oslabi, njene institucije su morale postepeno da promijene svoju prirodu, kako bi ispunile cilj davanja stvarne vlasti radnom narodu. Sa druge strane, ove institucije su još uvijek imale klasni karakter jer je društvo još uvijek nije postalo besklasno.

Obično se dvojni karakter socijalističke države u Jugoslaviji objašnjavao kao posljedica vladavine radničke klase, kao i postojanje nekih drugih klasa osim buržoazije. Međutim, ovo je bila glavna greška jer je stvarna kontradikcija jugoslovenskog društva bila ona između radničke klase i birokratije, a ne između radničke klase i ostalih društvenih klasa. Ovi drugi nisu imali svoje političke predstavnike u obliku političkih partija ili drugih interesnih organizacija, jer je radnička klasa imala sindikate, čak i ako su ovi drugi bili pod kontrolom vladajuće partije. Ostale društvene klase su objektivno postojale, u smislu da su imale svoje društvene uloge i klasne interese, ali

nisu postojale kao politički subjekti. Zbog toga nije bilo vjerovatno da su one u bilo kom smislu znatno uticale na društvene i političke događaje ili da su mogle imati neki znatan uticaj u oblikovanju društvenog sistema.

S druge strane, birokratija je postala nova vladajuća klasa.¹⁶ Imala je kontrolu nad političkim institucijama, jer su njeni članovi držali najvažnije pozicije i činili su jezgro svake institucije. Takođe su kontrolisali sredstva proizvodnje “posredstvom ekonomske i kadrovske politike. Pošto je to bilo tako, političke institucije nisu mogle biti ništa drugo već odraz ovih društvenih protivrječnosti. Glavna kontradikcija je bila ona između radničke klase i birokratije. U smislu ustavnog zakona, ova kontradikcija se ogledala u dva aspekta. Prvo, radnički savjeti su morali da rukovode preduzećima iako nisu rukovodili ekonomijom u cjelini. To je bila osnovna kontradikcija društvenog sistema u cjelini. Uvođenje Vijeća proizvođača 1953. godine je bilo pokušaj da se prevaziđe ili bar ublaži ova kontradikcija.

Novi pokušaj je učinjen Ustavom iz 1963. godine. Naime, Vijeće proizvođača je preraslo u vijeća radnih zajednica. To je bilo rezultat širenja pojma radnika, koji je trebao da obuhvati sve zaposlene u društvenom sektoru.¹⁷ Ideja koja se nalazila u osnovi ovog rješenja zasnivala se na razumijevanju da su potrebni samorazvoj i samoaktivnost pojedinca, za šta je bilo potrebno njihovo učešće u društvenim aktivnostima.¹⁸ Ustav iz 1963. godine je propisivao postojanje četiri takva vijeća u Saveznoj skupštini: 1) Privredno vijeće; 2) Zdravstveno-socijalno vijeće; 3) Prosvjetno-kulturno vijeće; i 4) Organizaciono-političko vijeće. Takva struktura Savezne skupštine bila je izraz političkog cilja da se samoupravljanje proširi u sve sfere privrede i sve društvene aktivnosti. Ako su radnički savjeti morali da postoje svuda gdje su ljudi radili, u svim vrstama profesionalnih aktivnosti, onda su i predstavnička tijela ovih radničkih savjeta takođe morala biti formirana.

16 Za koncept nove vladajuće klase u socijalizmu, vidite: Darko Suvin (2014). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Foundation Southeast Europe: 33–146.

17 George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 147.

18 Carol C. Gould (1981). Socialism and Democracy. *Praxis International*, 1: 59.

Međutim, problem se javio kada je postalo očigledno da su rukovodioci preduzeća i predstavnici sindikata formirali jezgro vijeća radnih zajednica.¹⁹ Ovaj problem se mogao riješiti na način koji nije bio u interesu birokratije – ustav je morao da propiše da obični radnici moraju biti većina (možda čak i kvalifikovana većina) u sva četiri vijeća. Pošto su rukovodioci i sindikalna birokratija činili većinu u ovim vijećima, proklamovani cilj nije mogao biti ostvaren, jer su radnici ostali bez stvarne vlasti. Moglo bi se tvrditi da je Ustav davao prava radnicima da bez ograničenja budu birani u ova četiri vijeća. Njihov sastav je zavisio od izbornih rezultata, kao i od samoaktivnosti radničke klase. Praksa je bila drugačija. Prije svega, samo-aktivnosti je bila skoro nemoguća, primarno zbog tipa političke kulture, ali takođe i zbog „kontrolisanih sloboda“²⁰ koje je nametala vladajuća partija. Zatim, većina članova ovih vijeća su bili članovi vladajuće partije ili su bili izabrani uz podršku vladajuće partije. Radnici koji su pokušavali da budu izabrani uprkos vladajućoj eliti su skoro sigurno mogli da računaju na izborni neuspjeh. Jedan praktični aspekt je bio ključan. Kako je savezna vlada bi glavni tvorac politika, primarno putem izrade nacrtu zakona i budžeta, ova vijeća nisu mogla nezavisno razvijati svoje politike. S obzirom da se savezna vlada sastojala od visoko-rangiranih partijskih funkcionera, vladajuća partija je praktično kontrolisala procese odlučivanja.

Još jedna ideja je bila veoma zanimljiva i, po mom mišljenju, pozitivna. Prema Kardelju, narod u opštinama nije imao jednog opšteg predstavnika, već pet predstavnika (jednog za Savezno vijeće i četiri za vijeća radnih zajednica). Na taj način, ovi predstavnici (delegati) su predstavljali birače po pitanju različitih društvenih uloga ovih posljednjih. Delegati nisu bili opšti predstavnici birača, koji su morali da predstavljaju ove posljednje kao apstraktne građane, bez obzira na njihovu pripadnost različitim grupama i različite grupne interese.

19 Darko Suvin (2014). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Foundation Southeast Europe: 255.

20 Albert Bing (2019), *Socialist Self-management Between Politics and Economy, Acta Histriae*, 1, 6.

Prema članu 167 Ustava, članovi četiri vijeća su birani indirektno od strane opštinskih skupština. Ovo se moglo ocijeniti kao korak unazad od demokratskog principa narodnog izbora predstavnika, iako se mora imati na umu da je Vijeće proizvođača direktno birano samo na opštinskom nivou. Jedan član ovih vijeća se birao u svakoj opštini ili u više opština.

Na ovaj način, radni narod u svakoj opštini je morao biti predstavljen u vijećima. Ako se radilo o mnogoljudnijim opštinama, jedan član je biran u vijeće. U manjim opštinama, dvije ili više susjednih opština su zajedno birale jednog člana za svako vijeće.

Razlog za posredan izbor članova četiri vijeća bio je da se što bolje organizuje izborni postupak i da se olakšaju kontrola i opoziv izabranih predstavnika. Birači su bili raspoređeni u različitim privrednim organizacijama, bili su raspršeni, te zbog toga nisu bili u poziciji da efektivno razmatraju rad svojih predstavnika.

Iako je ova metoda izbora bila pragmatičnija, to nije značilo da je bila i više demokratska. Radni narod nije bio u mogućnosti da direktno izabere svoje predstavnike (delegate), što je značilo da su mogućnosti za biranje nelegitimnih predstavnika bile realističnije. Isto je bilo tačno i u vezi sa njihovim opozivom, jer sami radnici nisu mogli da opozovu svoje predstavnike, jer je to bilo u nadležnosti opštinskih skupština. Činjenica je bila da su većina članova opštinskih skupština bili pripadnici vladajuće partije. S obzirom na to da su ove skupštine odlučivale o brojnim pitanjima, vladajuća partija nije mogla davati detaljne instrukcije predstavnicima kako da glasaju u nekom određenom slučaju, niti je to bilo u njenom interesu. Međutim, mogla je uvijek da obaveže svoje članove u skupštini opštine da glasaju prema njenim instrukcijama. Zbog toga se pravo radnog naroda da bira i opoziva svoje predstavnike u ova četiri vijeća moglo ozbiljno dovesti u pitanje voljom političke elite.

Ideja ustavotvorca je bila da se u ustavni sistem uvede „dom radničkih savjeta“. Samim tim, nije postojala namjera da vijeća Savezne skupštine budu ravnopravna sa Saveznim vijećem, koje je bilo politički dom,²¹ i sastojalo se većinom od visokih partijskih funkcionera. Četiri vijeća su bila u mogućnosti da učestvuju u odlučivanju o najvažnijim pitanjima u sferi ekonomskog sistema, sistema socijalne zaštite, kao i prosvjete i kulture, ali oni nisu bili ravnopravan partner u oblikovanju nacionalnih politika u brojnim područjima, kao što su spoljna politika, politika krivičnog prava, politika odbrane, itd. I dalje su imali pravo da predlažu zakone jedni drugima i Saveznom vijeću, kao i da razmatraju pitanja van njihove nadležnosti.

U Organizaciono-političkom vijeću, članovi organa društveno-političkih organizacija su takođe mogli biti birani.²² To je značilo da su članovi političke elite mogli biti birani u komoru, koja je morala da bude predstavništvo samoupravnih rukovodilaca. S obzirom na to da se političke elite po definiciji nisu sastojale od samoupravnih rukovodilaca, ovaj ustavna odredba je bila data kako bi se pojačao položaj političke elite. Zbog toga je to bilo jedan element slabljenja samoupravljanja.

Vijeća radnih zajednica su se morala sastojati od „običnog“ radnog naroda, a ne od profesionalnih političara. To je bila ogromna prednost, jer je time trebalo doprinijeti ostvarenju ideje stvarne socijalističke demokratije. S druge strane, Savezno vijeće se većinom sastojalo od profesionalnih političara.²³ Na taj način, politička elita je praktično imala svoj dom i mogla je da institucionalizuje svoju vlast, koju je već imala kroz dominantnu ulogu vladajuće partije, kao i *de facto* kontrolu nad sredstvima proizvodnje.

21 Neki autori tvrde da su ovi domovi „suštinski“ bili ravnopravni sa političkim domom. – Jovan Đorđević (1976). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija: 295. Ovo bi moglo biti tačno u smislu da su dva doma bila ravnopravna prilikom donošenja zakona u zajedničkoj nadležnosti. Međutim, nije bilo ravnopravnosti, ako se uzme u obzir činjenica da je politički dom imao važnije nadležnosti, uključujući i one koje su bile klasične nadležnosti države (spoljna politika, odbrana, itd.).

22 Postojalo je pet društveno-političkih organizacija: vladajuća partija i četiri organizacije, koje su bile njene transmisije. Sve one su činile jezgro političkog sistema.

23 Jovan Đorđević (1964): *Novi ustavni sistem*. Beograd: Savremena administracija: 318.

Neki autori tvrde da je Ustav iz 1963. godine bio konsolidacija dostignuća između 1950. i 1963.²⁴ To je značilo da je Ustav iz 1963. godine verifikovao izgradnju sistema samoupravljanja, koji je uveden Ustavnim zakonom iz 1953. godine. Međutim, Ustavni zakon je regulisao samo ustavna pitanja, koja su se odnosila na organizaciju državnih institucija. Ustavni zakon je predstavljao ustav države zajedno sa još uvijek važećim dijelovima Ustava iz 1946. godine. Ustavotvorac je pokušao, 1963. godine, da poveća dobiti od samoupravljanja, čak i u institucionalnom smislu. Da bi se postigao ovaj cilj, ustavotvorac je uveo novu strukturu Savezne skupštine, kao i ostalih skupština u republikama, pokrajinama i opštinama. Uvođenje četiri vijeća u Saveznu skupštinu²⁵ bilo je politička poruka da je samoupravljanje postalo opšti društveni projekat i proizvod koji se mora razvijati u svim sferama društvenog života. Zbog toga je nova ustavna struktura morala biti dokaz da je samoupravljanje postalo njen sastavni dio. To je bila glavna razlika u odnosu na Ustavni zakon iz 1953. godine. I dok je Ustavni zakon uveo samoupravljanje samo u sferu proizvodnje na mikro i makro nivou, Ustav iz 1963. godine uveo je samoupravljanje ne samo u proizvodnju već takođe i u društvene usluge, administrativne organe, kao i u opštine. To je bio još jedan dokaz da je Ustav iz 1963. godine razvio samoupravljanje u poređenju sa Ustavnim zakonom iz 1953. godine.

Još jedno ograničenje „domova samoupravljanja” u Saveznoj skupštini nalazilo se u ustavnim odredbama koje su se odnosile na nadležnosti Saveznog vijeća, sa jedne strane, i četiri vijeća, sa druge. Savezno vijeće, teoretski kao dom građana, moralo je da odlučuje o svim pitanjima koja su u nadležnosti Savezne skupštine. O nekim pitanjima je moralo nezavisno da odlučuje, dok je o nekim drugim imalo jednaka ovlaštenja sa jednim od četiri vijeća. Dvodomna struktura Savezne skupštine je bila očuvana.

24 Martin Schrenk, Cyrus Ardalan, Nawal A. ElTatawy (1979): *Yugoslavia, Self-management Socialism and the Challenges of Development*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press: 18.

25 U skladu sa članom 76. Ustava, opštinske skupštine su se sastojale od dva vijeća: opštinsko vijeće i vijeće radnih zajednica. Republički ustav je mogao da propiše postojanje više vijeća radnih zajednica.

Među ostalim stvarima, a prema članu 178 Ustava, Savezno vijeće je nezavisno biralo Savezno izvršno vijeće (tj. saveznu vladu), što je bila veoma važna nadležnost za razliku od četiri vijeća, koja nisu mogla da učestvuju u izborima *de facto* vlade, što se moglo vidjeti kao veliko ograničenje njihove moći. Ako je vlada trebala da igra važnu ulogu u zakonodavstvu i donošenju politika, što je ustvari i radila, onda je isključenost četiri vijeća iz izbora vlade bilo ozbiljno smanjenje njihovih ovlaštenja. U vezi sa tim pitanjem, Ustav je napravio jedan korak unazad u poređenju sa Ustavnim zakonom iz 1953. godine, koji je propisivao da vijeće proizvođača učestvuje u izboru savezne vlade. Nadležnosti Vijeća radnih zajednica u sferama privrednih i društvenih politika se ne bi mogla u potpunosti ostvarivati u političkom smislu, da ona nisu mogla uticati na saveznu vladu.

Sa druge strane, četiri vijeća su učestvovala u izborima Predsjednika i potpredsjednika Republike, na zajedničkoj sjednici svih vijeća Savezne skupštine. Međutim, ovo ovlaštenje nije bilo mnogo važno, jer Predsjednik Republike nije imao mnogo ustavnih ovlaštenja.

U skladu sa članovima 210. i 211. Ustava, on je mijenjan odlukom Saveznog vijeća i Vijeća naroda. Četiri vijeća su mogla samo da daju svoje mišljenje, ali nisu odlučivala o amandmanima. Ovo rješenje je imalo svoju logiku, iako ona nije išla u prilog jačanju samoupravljanja. Logika ovog rješenja je bila u činjenici da je Savezno vijeće bilo politički dom Savezne skupštine, dok su četiri vijeća bila društveno-ekonomski domovi. Ovo prvo je predstavljalo sve građane, dok je ovo drugo predstavljalo određene društvene grupe. Međutim, sa obzirom na to da je radni narod imenovan kao suveren, bilo bi normalno da je bio uključen i u postupak izmjene Ustava putem svojih predstavnika. Ovi predstavnici su birani u četiri vijeća, ali ne i u Savezno vijeće. Ova manjkavost Ustava bila je još važnija ako se uzme u obzir da je Savezno izvršno vijeće imalo stvarnu političku vlast, iako po ustavu nije bilo ništa više od radnog tijela Savezne skupštine.

Postojao je još jedan razlog koji bi opravdao uključenje četiri vijeća u ovaj proces. Naime, izmjene Ustava mogle su za posljedicu imati potpunu reviziju odredaba koje su garantovale radnom narodu da će biti predstavljen u Saveznoj skupštini. Čak i ako se time ne bi suspendovala zastupljenost radnog naroda, ona je mogla biti do znatne mjere ograničena. Ovaj rezultat bi se jedva mogao desiti da su društveno-ekonomska vijeća imala jednako pravo da učestvuju u procesu izmjene ustava.

Još jedna ustavna protivrječnost je bila fundamentalnog karaktera. Naime, radnička klasa je formalno bila nosilac suvereniteta, iako nije imala na raspolaganju potrebna politička sredstva za ostvarenje proglašenih ustavnih načela. Dva osnovna sredstva su nedostajala. Prvo, radnička klasa nije imala svoju autonomnu organizaciju. Činjenica da je sistemu nedostajao politički pluralizam je, naravno, bila ozbiljno ograničenje. Međutim, ovo ograničenje nije nužno bilo odlučujući faktor. Ako bi sindikati bili autonomni, tj. nezavisni od vladajuće partije, mogli bi da formiraju nezavisan pol društvene i političke akcije. Mogli su da postanu nosioci autonomnih političkih ideja i organizacija potrebnih za odlučujuću ulogu radničke klase u procesu donošenja odluka. Drugo, političke slobode su bile ozbiljno ograničene. Pošto su klasična sredstva političke demokratije bila ograničena, ekonomska demokratija je bila vrlo ograničena na makro nivou, iako bi do neke mjere mogla funkcionisati na mikro nivou. Kao što su neki autori sa pravom zaključili, radnici nisu imali politički i sindikalni okvir, koji su mogli da koriste kako bi „izrazili svoje aspiracije”²⁶. Ostali su raspršeni za razliku od političke elite, koja je bila dobro organizovana u jedinu organizaciju sa stvarnom vlašću. Kao što neki autori sa pravom tvrde, duga tradicija političke demokratije je preduslov samoupravljanja.²⁷ Zbog toga su kontradikcije između radničke klase i političke elite u institucijama mogle biti riješene samo u interesu ovih posljednjih.

26 Catherine Samary (2019). Yugoslav self-management: a balance sheet. Catherine Samary and Fred Leplat (eds.). *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Resistance Books – IIRE – Merlin Press: Dagenham: 81.

27 Branko Horvat (1984): *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus: 218.

Posljednji ustav

Posljednji ustav je donesen 1974. godine. Opisan je kao ustav koji je razvio samoupravljanje. U nekim aspektima, i jeste. Ustav je bio prilično jedinstven u smislu pravne tehnike, kao i u smislu sadržaja, jer je propisivao skoro sve aspekte funkcionisanja samoupravnog sistema.

Prva novina je bila uvođenje delegatskog sistema, koji nije postojao kao opšti institucionalni mehanizam u prethodnim ustavima.²⁸ Naime, članovi skupština su prethodno rijetko bili u stalnoj komunikaciji sa svojim biračima i funkcionisanje skupština se obično zasnivalo na principu političke zastupljenosti buržoaske demokratije u smislu odnosa između predstavnika i njihove izborne baze. Delegatski sistem je morao da eliminiše ove manjkavosti na takav način da garantuje kontinuirani uticaj izborne baze na svoje predstavnike (delegata). Na taj način, skupštine su morale da postanu stvarna radna tijela. Da bi taj cilj bio postignut, delegacije su uvedene u ustavni sistem. Građani i radni narod su direktno birali delegacije, koje su onda birale delegata u skupštinu. Izborna baza je komunicirala sa delegatom putem delegacije. Izgleda da je delegacija bila potrebna veza između izborne baze i delegata, jer je bilo mnogo osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, koje su imale pravo da učestvuju u izborima delegata.²⁹ Ideja je bila da se omogući delegacijama da ispune svoja dva osnovna zadatka: 1) da biraju delegate (svaka delegacija je birala jednog delegata ili je više delegacija biralo jednog delegata); 2) da održavaju stalnu komunikaciju sa delegatima, jer je bilo nemoguće da delegate održava stalni kontakt sa izbornom bazom.³⁰ Glavna razlika u odnosu na sistem predstavničke demokratije ogledala se u sljedećem.

28 Veljko Mratović, Nikola Filipović, Smiljko Sokol (1981): *Ustavno pravo i političke institucije*. Zagreb: Pravni fakultet: 433.

29 *Ibid.*, 243.

30 Momčilo Dimitrijević (1971): Princip delegacije u samoupravnoj socijalističkoj državi, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 10, 108.

Dok je u sistemu predstavničke demokratije predstavnik, bar formalno, predstavljao društvo u cjelini, u delegatskom sistemu, delegat je predstavnik svoje izborne baze, koja ima sopstveni interes.

Postojali su važni problemi u funkcionisanju delegatskog sistema. Prvo, posredni izbori delegata su mogli biti izvor potencijalne sumnje u njihovu legitimnost.

Drugo, ako su članovi Saveza komunista formirali većinu članova delegacija, mogli su imati odlučujući uticaj na odlučivanje, podrivajući samu ideju samoupravljanja. Činjenica da su formirali većinu u delegacijama nije, sama po sebi, bila negativna činjenica. Ako su djelovali bez obzira na instrukcije vladajuće partije, bili su „obični“ delegati, kao i nepartijski delegati. Međutim, kada su djelovali u skladu sa partijskim direktivama, njihova numerička dominacija u delegacijama je takođe značila njihovu dominaciju u procesu donošenja odluka.

Treće, s obzirom da je skupština morala da postane radno tijelo, to je značilo da su delegacije morale da kontinuirano rade, kao i da imaju relativno česte kontakte sa izbornom bazom. Javilo se pitanje da li je samoupravljanje bilo uspješno, ako je samo mala manjina izborne baze učestvovala u odlučivanju. Naravno, cilj ustavotvorca je bio da što veći broj samoupravljača komunicira sa delegacijama i delegatima.

Po našem mišljenju, glavno pitanje nije da li je većina birača učestvovala u odlučivanju, već da li su imali mogućnosti da efektivno u tome učestvuju. Suština samoupravljanja je da se osigura efektivno učešće „običnog“ naroda u odlučivanju (pod običnim smatramo radni narod i građane koji ne pripadaju političkoj eliti). Ako je to moguće, onda je samoupravljanje ostvareno, čak i kada relativno mali dio naroda učestvuje.

Krajem 1970-ih, u najrazvijenijoj republici Sloveniji, samo je jedna trećina radnika učestvovala u izboru članova delegacija.³¹ Ovaj broj sam po sebi ne bi bio dovoljan da se objasne stvarni interesi i mogućnosti radnika da učestvuju u procesu odlučivanja. Ali, ako se tome dodaju informacije o raspodjeli vlasti u privrednim organizacijama i stavovima radnika o njihovoj sopstvenoj moći odlučivanja, slika postaje jasnija. Naime, prema jednom istraživanju iz 1980-ih, moć radnika u privrednim organizacijama je opala sa 2,60 bodova 1969. godine na 2,09 bodova 1981. godine. U isto vrijeme, moć direktora se povećala sa 3,91 na 4,29 boda. Moć radničkih savjeta se smanjila sa 3,40 bodova na 3,04 boda.³²

Prema istom istraživanju, između 60 i 84 procenata radnika (u zavisnosti od njihovog položaja u radnom procesu) smatrali su da je samoupravljanje bilo samo teorija bez mnogo veze sa praksom. Međutim, 80 procenata radnika je saglasno da je samoupravljanje bilo najbolji i najpošteniji način razvoja jugoslovenskog društva.³³ Istraživanje sa kraja 1960-ih pokazalo je veoma slične rezultate.³⁴ To je značilo da, iako se sistem do neke mjere promijenio, na primjer usvajanjem Ustava iz 1974. godine, odnosi snaga se nisu značajno promijenili.

Uprkos tome, istraživanje je pokazalo da su radnici učestvovali na sastancima OOUR-a, iako je procenat njihovog pozitivnog odgovora na pitanje da li su redovno prisustvovali sastancima opao sa 86,1 procenata iz 1977. godine na 67 procenata 1984. godine. Iako su učestvovali na sastancima, 16 procenata njih je reklo da nisu učestvovali u diskusijama i davanju prijedloga, dok ih je 14 procenata reklo da su kritikovali negativne pojave.

31 Albert Bing (2019), *Socialist Self-management Between Politics and Economy*, *Acta Histriae*, 1, 9.

32 Ovo su bili rezultati istraživanja Vladimira Arzenškega. Vidite: George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 354.

33 George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 356.

34 George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 353.

Samo ih je 10 procenata reklo da nisu aktivno učestvovali na sastancima, jer su znali da je to beskorisno. Oko 57 procenata ispitanika je smatralo da nikada nisu imali uticaja ili da su imali mali uticaj.³⁵

Ova informacija je pokazala da su radnici, u posljednjih nekoliko dekada sistema samoupravljanja, već zaključili da je njihova uloga u samoupravnim strukturama (radnički savjeti, na prvom mjestu) bila podređena onima koji su zaista donosili odluke (direktori i njihovi formalni i neformalni saradnici, u prvom redu). Zbog toga radnici nisu bili spremni da aktivno učestvuju u organima samoupravljanja, jer sebe nisu smatrali dominantnim subjektom u procesu odlučivanja. Prisustvovali su sastancima, jer je to bila njihova uobičajena aktivnost koju su prihvatili kao nešto sasvim obično, a u nekim slučajevima i korisno. Na ovim sastancima su mogli da dobiju informacije i da učestvuju u diskusiji. Bilo je očigledno da su do neke mjere mogli da utiču na proces donošenja odluka. Upravo zbog toga su učestvovali iako ih je praksa naučila da su se teorija i ustav prilično razlikovali od prakse.

Što se tiče položaja radničkih savjeta, očigledna namjera je bila da se Ustavom proširi njihova moć, kao i da se ograniči uloga države. Međutim, glavni naglasak u ovom radu jeste na institucionalnoj strukturi sistema samoupravljanja. U tom smislu, Ustav je sadržao i dobra i loša rješenja.

Struktura Savezne skupštine je pokazala da birokratizacija države nije prevaziđena, jer su postojeći oblici samoupravljanja u potpunosti izbrisani. Struktura „doma radničkih savjeta“ je sada zamijenjena strukturom sa dva doma: Savezno vijeće i Vijeće republika i pokrajina. Pripadnici političkih elita su dominirali u oba doma. Radni narod nije više imao svoje predstavništvo na saveznom nivou. Kao što neki autori sa pravom ističu, vijeće proizvođača je ukinuto bez objašnjenja.³⁶

35 Svi podaci u ovom paragrafu su iz: George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 357–359.

36 Branko Horvat (1989). *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus: 80.

Po našem mišljenju, razlog za ovu radikalnu promjenu je bila promjena prirode jugoslovenske federacije. S obzirom da je prošla kroz proces konfederalizacije i da su sukobi krajem 1960-ih i početkom 1970-ih pokazali da je glavni sukob u društvu bio sukob između saveznog centra i republika (i pokrajina), ustavotvorac je smatrao da je važnije koncentrisati svu vlast u rukama republičkih i pokrajinskih političkih elita. Ustvari, Savezna skupština je postala mjesto pregovora između republičkih i pokrajinskih političkih elita. Takva priroda Savezne skupštine je isključivala prisustvo predstavnika radnog naroda. Da je radni narod bio predstavljen u strukturi Savezne skupštine, mogao je da utiče do neke mjere na proces fragmentacije jugoslovenskog društva, s obzirom na to da je radni narod bio kohezivni faktor jugoslovenskog društva, čiji su klasni interesi bili isti u svim jugoslovenskim republikama.

Radni narod je bio predstavljen u republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama, gdje su bila osnovana vijeća udruženog rada. Kao što se moglo i vidjeti, predstavnici radnog naroda nisu bili razdvojeni u različita vijeća. Po našem mišljenju, ovo je bilo odgovarajuće rješenje. Moguće je tvrditi da ovo rješenje nije bilo prihvatljivo, jer članovi ovih vijeća nisu bili, sveznajući, u smislu da nisu mogli biti nadležni za sve sfere privrednih i neprivrednih aktivnosti. S druge strane, oni nisu bili istinski predstavnici cjelokupnog radnog naroda, jer je radni narod birao, iako posredno, članove vijeća udruženog rada prema profesionalnoj pripadnosti, što znači da radnici nisu birali sve delegate u vijeća udruženog rada, nego samo delegate iz svojih radnih organizacija.

Međutim, namjera ustavotvorca je morala biti (a mi smatramo da je zaista i bila) da stvori dom čiji bi članovi postepeno postali sposobni da predstavljau cijeli radni narod, kao i da odlučuju o svim pitanjima koja ga se tiču. Vijeće udruženog rada je moralo da služi ovoj svrsi. Delegati radnog naroda su postali sposobni da brane interese svoje biračke baze, ali ti interesi se nisu razumjeli isključivo kao interesi radnih kolega delegata iz istog preduzeća ili iste privredne jedinice, već su se smatrali interesima radnog naroda, u oblastima socijalnog osiguranja, obrazovanja, zapošljavanja, itd.

Međutim, izgleda da su političke elite čak i osnažile svoj položaj u poređenju sa prethodnim ustavom. Naime, jedno od tri vijeća³⁷ u republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama je bilo društveno-političko vijeće, koje se sastojalo do delegata koje je biralo pet društveno-političkih organizacija (Savez komunista – SK, Socijalistički savez radnog naroda – SSRN, Savez socijalističke omladine – SSO, Savez sindikata – SS i Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata – SUBNOR). S obzirom da su ove organizacije bile transmisije Saveza komunista, vladajuća partija je institucionalizovala svoju vlast. Od tada je vladajuća partija čak i formalno kontrolisala jedno od tri vijeća u republičkim, pokrajinskim i opštinskim skupštinama. Kako je Federacija izgubila većinu svojih ovlaštenja, činjenica da je vladajuća partija kontrolisala republičke skupštine imala je veliki uticaj. Sama ideja samoupravljanja bila je suprotna ovom ustavnom rješenju, jer je samoupravljanje suprotno ideji da profesionalni političari, tj. političke elite kontrolišu proces odlučivanja.³⁸

Kako su republike bile definisane kao države, struktura njihovih skupština je bila od velike ustavne, političke i društvene važnosti. Republički ustavi su usvajali koncept prema kome su vijeća odlučivala zajednički ili samostalno o različitim pitanjima. Zbog toga vijeća udruženog rada nisu mogla odlučivati o svim pitanjima iz nadležnosti republike. Neka važna pitanja nisu bila u njihovoj nadležnosti, kao što su javna i državna bezbjednost, krivično pravo, politički sistem, itd. Ova pitanja bila su „rezervisana“ za društveno-politička vijeća, koja su se sastajala od članova pet društveno-političkih organizacija, tj. članova vladajuće partije i organizacija koje su joj bliske.

37 Treće vijeće bilo je vijeće opština, jer je ustavotvorac smatrao da su radni ljudi, kao nosilac suvereniteta, morali biti predstavljeni u skupštinama po tri osnova: prvo, kao članovi privrednih jedinica ili kao narod koji je radio u svojim preduzećima; drugo, kao građani, koji su živjeli u lokalnim zajednicama, tj. opštinama; treće, kao članovi društveno-političkih organizacija. Međutim, uprkos postojanju ove tri vijeća, skupštine su u većini slučajeva djelovale kao dvodomne institucije. – Jovan Đorđević (1976). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija: 642.

38 Mihailo Marković (1986): *Selg-Governing Political System and De-Alienation in Yugoslavia (1950–1965)*, *Praxis International*, 2: 159.

Međutim, nadležnosti vijeća udruženog rada su još uvijek bile veoma važne, jer je ono imalo pravo odlučivanja, samostalno ili ravnopravno sa društveno-političkim vijećem o pitanjima, koja su bila od ključne važnosti za funkcionisanje privrednog sistema, radne odnose, socijalno osiguranje, obrazovanje, nauku, kulturu, itd. Štaviše, sva tri vijeća republičkih i pokrajinskih skupština su imala jednaka prava po pitanju odlučivanja o važnim pitanjima, kao što su: 1) izmjene ustava; 2) izbori predsjedništava republika; 3) izbori delegacija u Vijeće republika i pokrajina Skupštine SFR Jugoslavije; 4) izbor članova republičkih i pokrajinskih izvršnih vijeća, članova ustavnih i redovnih sudova, itd.³⁹

Izgleda da glavni problem nije bio u nadležnostima vijeća, već u njihovom sastavu, načinu izbora, i odnosima sa *de facto* nosiocima vlasti. Jedna novina je bila u uvođenju delegacija i delegata u sistem. Delegacije su direktno birali radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR-i), radne zajednice, lokalne zajednice, društveno-političke organizacije, itd. (član 133 i 134 Ustava SFRJ iz 1974. godine). Delegacije su imale dvije osnovne funkcije. Prvo, morale su da izaberu delegata, koji bi bio član skupštine. Drugo, morale su da prime instrukcije od svojih birača, kako bi ih predočili delegatima.

Osnovna ideja u vezi sa delegacijama je bila sljedeća. Samoupravljanje je moralo da počne u bazi ili u osnovi društvene organizacije. Osnova je preduzeće, tj. OOUR-i i lokalne zajednice. Radni narod i građani morali su dobiti pravo da učestvuju u odlučivanju na svojim radnim mjestima i u mjestima gdje žive. S druge strane, njima je bilo važnije da učestvuju u odlučivanju na najvišim nivoima odlučivanja. S obzirom na to da su postojali milioni potencijalnih samoupravljača (radnika kao i građana), javilo se pitanje kako da se organizuje samoupravljanje, tj. kako da im se da prilika da učestvuju.

39 Jovan Đorđević (1976). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija: 645; Aleksandar Fira (1978). *Ustavno pravo*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka i Privredni pregleđ: 446–448.

Rješenje je nađeno u izborima delegacija u svakoj „osnovnoj samoupravnoj organizaciji i zajednici“, koje su morale da postanu instrument za uspostavljanje kontakta između samoupravljača i njihovih delegata u skupštinama.

Ovaj sistem je, međutim, imao neke naslijeđene probleme. Prvo, delegate su birale delegacije, što znači da je uvijek postojao bar potencijalni problem da bi njihov izbor mogao biti nelegitiman. Dodatan problem je bio taj što su delegati izgubili dodir sa bazom, naročito u Skupštini SFR Jugoslavije, čiji delegati su bili odgovorni samo republičkim skupštinama. Drugo, delegacije, kao i delegate, su birale organizacije koje su činile dvije grupe pripadnika. Prvo, u sastavu osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica nalazili su se članovi vladajuće partije, a njih je bilo i u sastavu delegacija. Drugo, u sastavu ovih organizacija, zajednica i delegacija nalazili su se i radnici i građani koji nisu pripadali vladajućoj partiji. Članovi i nečlanovi vladajuće partije su formalno imali isti položaj u samoupravnim organizacijama, zajednicama i delegacijama, ali su imali različit stvarni položaj u funkcionisanju sistema. Ako je vladajuća partija imala interes da budu usvojene neke mjere ili zakoni, mogla je da izda instrukcije svojim članovima u delegacijama i skupštinama kako da glasaju. S obzirom na to da su činili većinu u različitim skupštinama, nije im bilo teško da donose odluke.⁴⁰

Čak i da su članovi vladajuće partije bili u manjini, mogli su da imaju ogroman uticaj iz dva razloga. Prvi, ostali predstavnici u delegacijama i u skupštinama nisu mogli da se organizuju na bilo koji način, jer nisu mogli da formiraju posebnu političku partiju, sindikat ili neku drugu nezavisnu

⁴⁰ Na primjer, u izbornoj bazi, vladajuća partija je činila samo 10% svih radnika i/ili građana, dok su 55% članova delegacija bili članovi Saveza komunista i 67% delegata su pripadali toj partiji. Među visokorangiranim delegatima, čak su 91,6% bili članovi partije. – George A. Potts (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London: 600. U poređenju sa predstavničkom demokratijom, može se zaključiti da je broj nepartijskih delegata bio mnogo veći od broja nepartijskih poslanika u parlamentarnim demokratijama. Međutim, broj delegata koji su pripadali vladajućoj partiji je još uvijek bio mnogo veći od njihovog udjela u izbornoj bazi. Ovo je čak još i važnije ako se ima na umu da je 91% visokorangiranih delegata pripadalo Savezu komunista.

organizaciju. Delegati koji nisu bili međusobno povezani i nisu imali zajednički program, nisu mogli da djeluju nezavisno od vladajuće partije. Drugo, politički režim nije tolerisao nezavisna mišljenja, koja su bila u potpunoj suprotnosti sa samom idejom samoupravljanja. To je bila jedna od osnovnih suprotnosti sistema. Teoretski, sistem je počivao na ideji samoupravljanja, koja je prije svega morala da znači političku slobodu, ali je, sa druge strane, počivao na ideji jednopartijske vlasti, koja je u znatnoj mjeri ograničavala samoupravljanje.⁴¹

Čak su i zvanični analitičari režima morali da priznaju da je delegatski sistem više ili manje formalno funkcionisao, jer delegati nisu bili stvarni izvor vlasti i odlučivanja.⁴² Da među delegatima nisu bili oni profesionalni političari čija je stvarna moć dolazila iz njihovih položaja u vladajućoj partiji, a ne od njihovog izbornog legitimiteta, samoupravljanje bi moglo pravilno funkcionisati.

Pitanje odgovornosti je bilo samo formalno riješeno. Naime, samoupravljanje nije moglo biti ostvareno, ako su delegati praktično bili odgovorni vladajućoj partiji (naravno, ako su joj pripadali) i samo formalno svojim delegacijama i biračima.⁴³ Ova anomalija je čak bila i propisana Ustavom, bar djelimično. Naime, ako je delegat u skupštinu biran od strane organa društveno-političke organizacije kojoj je pripadao, odgovarao bi tom organu, ali ne kao organu društveno-političke organizacije, nego kao delegaciji, jer je organ te organizacije, po Ustavu, imao karakter delegacije.

Funkcionisanje društveno-političkih organizacija (prvenstveno vladajuće partije) je postalo element samoupravljanja, što je bilo potpuno suprotno samoj ideji samoupravljanja. Politička elita je na ovaj način formalno postala subjekt sistema samoupravljanja.

41 Kao što neki autori tvrde, „stvarni postojeći socijalizam” je uništio građansko društvo, umjesto da ga radikalno demokratizuje. – Mihailo Marković (1981): *New Forms of Democracy in Socialism, Praxis International*, April 1981, <https://www.marxists.org/archive/markovic/1981/new-democracy.htm>.

42 *Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (1985). Beograd: Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja: 28–29.

43 Mihailo Marković (1981): *New Forms of Democracy in Socialism, Praxis International*, April 1981, <https://www.marxists.org/archive/markovic/1981/new-democracy.htm>.

Zaključak

Samoupravljanje je moralo biti razvijeno na svim nivoima društvene i državne organizacije iz očiglednih razloga: otuđenje nije bilo ukorijenjeno samo u sferu privrede, u kojoj se javljalo kao otuđeni rad, već i u političkom sistemu, gdje je postojalo kao otuđenje građana iz procesa donošenja odluka.⁴⁴ Zbog toga je samoupravljanje moralo biti integralno, u svim sferama društvene organizacije i aktivnosti.

Sistem je bionekohherentan na makronivou. S jedne strane, institucionalizovao je samoupravljanje i uključivao radni narod kao i građane u savezne (prije 1974. godine) i republičke institucije, dajući im određeni uticaj. S druge strane, institucionalizovao je vlast vladajuće partije, eksplicitno u Ustavu iz 1974. godine, a implicitno prije tog perioda. Međutim, sama ideja vladajuće partije je suprotna pojmu samoupravljanja, jer on isključuje dominaciju bilo koje političke partije ili više partija. To ne znači da samoupravljanje isključuje samo postojanje političkih partija. Ono radikalno mijenja njihovu prirodu i društvenu ulogu. Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije je 1952. godine proglasio ovu vrstu promjene, ali to se nije zaista desilo u praksi.

Do neke mjere, promjena se desila u smislu da su vrata skupština bila otvorena običnim delegatima, koji nisu pripadali birokratiji i koji nisu imali materijalne ili političke privilegije. Namjera ustavotvorca je bila da delegati, koji nisu bili profesionalni političari, mogu ući u skupštine. Činjenica da je država decentralizovana, a nakon 1974. godine i faktički konfederalizovana, nije značajno doprinijela jačanju samoupravljanja. Umjesto jednog jakog političkog centra, pojavilo se osam posebnih političkih centara, sa devetim, saveznim, centrom koji je postojao, iako bez značajne političke snage.⁴⁵

44 Mihailo Marković (1986): Self-Governing Political System and De-Alienation in Yugoslavia (1950–1965), *Praxis International*, 2: 159.

45 Miroslav Stanojević (1990): Self-management in the Context of the Disintegration of „Real Existing“ Socialism, *Praxis International*, 1–2, 92.

Tačno je da se ne može u potpunosti negirati postojanje političkog pluralizma, jer vladajuća partija nije bila ujedinjena, već prilično fragmentirana. Neke od njih su bile institucionalizovane u okviru republičkih i pokrajinskih partijskih organizacija, dok su druge prelazile ove granice. Bilo je mnogo važnije to što se radnička klasa, kao teoretski vladajuća klasa, nije mogla autonomno organizovati u okviru sindikata ili ostalih društvenih organizacija. Znatan nedostatak političkih sloboda ograničio je samoupravljanje, posebno na višim nivoima društvene i državne organizacije. Ograničenje političkih sloboda štetilo je samoupravljanju i na mikro nivou, ali ga je posebno ograničavalo na saveznom i republičkom nivou, gdje su se donosile najvažnije odluke.

Jugoslovenski sistem je bio oblikovan kao samoupravna demokratija. Međutim, u praksi, a do neke mjere takođe i u ustavu, sistem je više bio participativna nego samoupravna demokratija. Dvije glavne društvene snage su učestvovala u procesima donošenja odluka sa nejednakim snagama. Ove snage su bile birokratija i radnička klasa. Koegzistencija je bila vidljiva u zpravnim i vanpravnim činjenicama. U ustavima, vladajućoj partiji je bio dat privilegovani status, bar nakon 1974. godine, kada je njen predsjednik bio *ex officio* član Predsjedništva Jugoslavije, dok se jedno od vijeća skupština sastojalo od predstavnika vladajuće partije, kao i članova satelitskih organizacija. Vanpravni elementi dominacije partije su bili prisutni od samog početka, jer su njeni vodeći članovi praktično kontrolisali sve važne političke institucije. Politička elita je praktično bila jedina društvena snaga, koja je bila organizovana u društvu. Radnička klasa, a pogotovu druge društvene klase, nisu imale svoje sopstvene organizacije, jer sindikati nisu bili autonomni. Ovo je bio jedan od glavnih razloga zašto samoupravljanje nije moglo biti uspješno, jer autonomni radnici nisu mogli da djeluju na istoj osnovi kao i birokratija. S druge strane, radni narod i građani su imali neke mogućnosti da učestvuju u procesu donošenja odluka, naročito na mikro nivou.

Ove mogućnosti su vremenom postale šire. U strukturi skupštinskog sistema, ustavotvorac je eksperimentisao sa različitim modelima. Uvođenje delegatskog sistema je bilo stvarno poboljšanje, iako nije moglo da ispuni svoj potencijal u konkretnim društvenim i političkim okolnostima.

Literatura

Azzellini, Dario (ed.). (2015). *An Alternative Labour History. Workers Control and Workplace Democracy*. London: Zed Books.

Bing, Albert (2019), *Socialist Self-management Between Politics and Economy, Acta Histriae*, 1.

Carr, Edward Hallett. 1985 [1950–1951]. *The Bolshevik Revolution 1917–1923*. Volumes One and Two. New York – London: W. W. Norton & Company.

Dimitrijević, Momčilo (1971): Princip delegacije u samoupravnoj socijalističkoj državi, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 10.

Đorđević, Jovan (1964): *Novi ustavni sistem*. Beograd: Savremena administracija.

Đorđević, Jovan (1976). *Ustavno pravo*. Beograd: Savremena administracija.

Fira, Aleksandar (1978). *Ustavno pravo*. Beograd: Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka i Privredni pregled.

Gould, Carol C. (1981). Socialism and Democracy. *Praxis International*, 1.

Horvat, Branko (1984): *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.

Horvat, Branko (1989). *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus.

Jovanović, Pavle B. (1978): Država u Ustavnom zakonu iz 1953. i Ustavu iz 1963, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 12.

Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja (1985). Beograd: Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja.

Marković, Goran (2011). Workers' Councils in Yugoslavia: Successes and Failures, *Socialism and Democracy*, 3.

Marković, Mihailo (1981): New Forms of Democracy in Socialism, *Praxis International*, April 1981, <https://www.marxists.org/archive/markovic/1981/new-democracy.htm>.

Marković, Mihailo (1986): Self-Governing Political System and De-Alienation in Yugoslavia (1950–1965), *Praxis International*, 2.

Mratović, Veljko, Filipović, Nikola, Sokol, Smiljko (1981): *Ustavno pravo i političke institucije*. Zagreb: Pravni fakultet.

Ness, Immanuel, Azzellini, Dario (eds.). (2011). *Ours to Master and to Own. Workers' Control from the Commune to the Present*. Chicago: Haymarket Books.

Potts George A., (1996). *The Development of the System of Representation in Yugoslavia with Special Reference to the Period Since 1974*. University Press of America: Lanham – London.

Samary, Catherine (2019). Yugoslav self-management: a balance sheet. Catherine Samary and Fred Leplat (eds.). *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Resistance Books – IIRE – Merlin Press: Dagenham.

Schrenk, Martin, Ardalan, Cyrus, El Tatawy, Nawal A. (1979): *Yugoslavia, Self-management Socialism and the Challenges of Development*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Singh, Parbudyal, Bartkiw, Timothy J., Željko Šuster (2007): The Yugoslav Experience with Workers' Councils. A Reexamination, *Labor Studies Journal*, 32 (3).

Stanojević, Miroslav (1990): Self-management in the Context of the Disintegration of „Real Existing“ Socialism, *Praxis International*, 1–2.

Stojanović, Svetozar (2019) [1973], From post-revolutionary dictatorship to socialist democracy [*Praxis International*, 4/1973], Catherine Samary and Fred Leplat (eds.). *Decolonial Communism, Democracy & the Commons*. Resistance Books – IIRE – Merlin Press: Dagenham.

Suvin, Darko (2014). *Samo jednom se ljubi: Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxemburg Foundation Southeast Europe.

Woodward, Susan L. (1995). *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton University Press: Princeton.

Alfredo Sasso

HIPOTEKE PROŠLOSTI, DILEME SADAŠNJOSTI. SAVEZ KOMUNISTA BOSNE I HERCEGOVINE IZMEĐU VIŠESTRANAČKE REFORME I IZBORA

Politički događaji u Bosni i Hercegovini iz 1989. i 1990. godine, koji su doveli do višestranačkih reformi i izbora održanih u novembru i decembru 1990, ključno su odredili progresiju institucionalne nestabilnosti koja je prethodila ratu u Republici. Princip "etnifikacije političkog natjecanja"¹ pojavio se za vrijeme predizborne kampanje 1990. godine, prije nego što će tri etnonacionalističke stranke, Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) odnijeti uvjerljivu pobjedu na izborima. Od tada je princip glasanja u skladu s etnonacionalističkim podjelama postao dominantni kriterij za sve izbore u zemlji.² Općenito je prihvaćeno da je slabost svake "nacionalne" opcije, socijaldemokratske ili liberalne, koja je mogla preuzeti ulogu ozbiljne alternative etnonacionalističkim strankama, bio "centralni problem tragične tranzicije" u zemlji.³

Ovo poglavlje predstavlja analizu uloge Saveza komunista Bosne i Hercegovine (SKBiH) u tranziciji na višestranački sistem, uz osvrt na njegovu publiku, strategije i (re)definiciju ideološkog i liderskog profila. U ovom poglavlju će se, također, ispitati ključne odluke o institucionalnom modelu Bosne i Hercegovine, a koje je SKBiH morao donijeti kao vladajuća partija zadužena za višestranačku tranziciju. "Pravila igre", koje je uspostavio SKBiH, odražavala su društveno-političku klimu tog vremena, a istovremeno su proizvodila i usmjeravala konkurenciju među strankama i kriterije biračkih sklonosti. Stoga će ovo poglavlje ponuditi neka objašnjenja o tome zašto

-
- 1 Nina Caspersen, *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*, New York: Berghahn Books, 2010, str. 71-99.
 - 2 Bieber, „Undermining democratic transition: the case of the 1990 founding elections in Bosnia and Herzegovina”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14, 4, 2014.
 - 3 Tatjana Sekulić, *Violenza etnica. I Balcani tra etnonazionalismo e democrazia*, Roma: Carocci, 2002, str. 107.

je popularni konsenzus za SKBiH tako dramatično opao, probivši dno čak i najpesimističnijih očekivanja. Uistinu, izborni rezultati SKBiH bili su među najkatastrofalnijim među strankama nasljednicama komunističkih partija, ne samo u jugoslavenskim republikama, već i u Centralnoj i Istočnoj Evropi u cijelosti (vidi tabele ispod).

Unutar vrlo opširne akademske i medijske produkcije o krizi i raspadu Jugoslavije, događaji vezani za višestranačku tranziciju u Bosni i Hercegovini, uz tek nekoliko vrijednih izuzetaka, ostali su nedovoljno izučeni.⁴ Preklapaju se različite praznine u literaturi: kao prvo, pažnja se obično posvećuje onim republikama (Srbija, Hrvatska i Slovenija) za koje se smatra da su centri stvarne moći s direktnim utjecajem na događaje, pri čemu se gaji predodžba o Bosni i Hercegovini kao o nusproizvodu šireg jugoslavenskog konteksta; zatim, retrospektivna razmatranja obično zanemaruju nenacionalističke aktere i inicijative i uglavnom se temelje na paradigmi etničkog sukoba, predviđevši pluralnost razdora, historijskog naslijeđa i povoda za ideološke kategorije i biračke sklonosti.

Manjak potkrijepljenih studija ostavio je prostor pojednostavljenim i pogrešnim tumačenjima, tako da čak i u općenito cijenjenim studijama, nalazimo tvrdnje poput one da "u Bosni, kao i u većini drugih republika, Komunistička partija raspala se početkom 1990. godine"⁵ ili one prema kojoj se bosanska politička infrastruktura "raspukla po etničkim šavovima" već 1989. godine.⁶

4 Vidjeti pionirski i neprocjenjivo vrijedan rad o historiji Bosne i Hercegovine u kasnom i postkomunističkom periodu autora Nevena Anđelića, *Bosnia-Herzegovina. The end of a legacy*, London: Frank Cass, 2003. Konkretno za izbore 1990. u Bosni i Hercegovini vidjeti: posebno izdanje *Southeast European and Black Sea Studies* (vol. 14, n. 4, 2014) autora Floriana Biebera, Damira Kapidžića, Nenada Stojanovića i Boriše Mraovića; Suad Arnautović, *Izbori u Bosni i Hercegovini '90: analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult, 1996; Virtuts Sambro i Melero, *Analisi de les eleccions de 1990 a la R. S. de Bosnia*, Editorial Académica Española, 2012; Alfredo Sasso, *Just a few years left for us. Non-nationalist political actors in Bosnia-Herzegovina (1989-1991)*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2015.

5 Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, New York: NYU Press, (1996). Ovaj pasus također kritički razmatra Anđelić u cit., 152.

6 Sabina Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević*, Boulder: Westview Press, 1996, str. 27.

Ovi argumenti podcjenjuju angažman SKBiH i značaj sistema moći, ideologije i simbola, kao i s njima povezanih faktora narodnog raspoloženja, privrženosti, očekivanja i nezadovoljstva. Oni vode nedvosmislenoj pretpostavci da su bosanski komunisti podlegli neizbježnim i ukorijenjenim podjelama po nacionalnoj osnovi, kako odozgo od njihove elite, tako i odozdo od njihovog članstva na lokalnom nivou, što bi trebalo da odražava navodno neumoljivi etnički rascjep i društveni sukob. Ne poričući učinke etnifikacije, ovo poglavlje rasvjetljava druge rascjepe – ideološke, generacijske, strateške – koji su utjecali na pristup komunista tranziciji i vlastitom nastupu na izborima.

Tabela 1: Rezultati stranaka nasljednica komunističkih partija na prvim višestranačkim izborima u jugoslavenskim republikama, 1990.⁷

	<i>Stranka</i>	<i>% glasova</i>	<i>Poslanička mjesta</i>	<i>% mjesta</i>	<i>Datum izbora</i>
Bosna i Hercegovina	SKBiH-SDP	12,4	19 / 240	7,8	18. 11. 1990.
Slovenija	ZKS-SDP	17,5	14 / 80	17,5	8. 4. 1990.
Hrvatska	SKH-SDP	25,2	73 / 356	20,5	23. 4. 1990.
Makedonija	SKM-PDP	21,8	31 / 120	25,8	11. 11. 1990.
Crna Gora	SKCG	56,1	83 / 125	66,4	9. 12. 1990.
Srbija	SPS	46,0	194 / 250	77,6	9. 12. 1990.

⁷ Izvor: vlastiti elaborat. U zemljama gdje su održana dva kruga izbora date su tabele za prvi krug. Za zemlje sa dvodomnim sistemom, tabele daju rezultate za niži dom (u slučaju Bosne i Hercegovine glasove za Vijeće građana).

Tabela 2: Rezultati stranaka nasljednica komunističkih partija na prvim višestranačkim izborima u Centralnoj i Istočnoj Evropi, 1990-91.

	<i>Stranka</i>	<i>% glasova</i>	<i>Poslanička mjesta</i>	<i>% mjesta</i>	<i>Datum izbora</i>
Njemačka Demokratska Republika	PDS	16,4	66 / 400	16,5	18. 3. 1990.
Mađarska	MSZP	10,9	33 / 386	8,5	25. 3. 1990.
Rumunija	(nema nasljednika)	-	-	-	20. 5. 1990.
Čehoslovačka	KSČ	13,6	47 / 300	15,6	8. 6. 1990.
Bugarska	BSP	47,1	211 / 400	52,7	10. 6. 1990.
Albanija	PPSH	56,2	169 / 250	67,6	31. 3. 1991.
Poljska	SLD (koalicija)	12,0	60 / 460	13,1	27. 10. 1991.

Hipoteke prošlosti. Naslijeđe skandala SKBiH

Za vrijeme prelaska na višestranački sistem, bivše vladajuće partije uživale su značajne prednosti. Kako primjećuje Damir Kapidžić, mogle su se osloniti na svoj utjecaj u institucijama, monopol u vlasti, politički utjecaj i simboličko naslijeđe; a, nakon što su decenijama imale "najsnažniji položaj u društvu", zadržale su uporište u državnim preduzećima, rukovodstvu i strukturama javne bezbjednosti, kao što je to bio slučaj i u svakoj drugoj bivšoj komunističkoj zemlji.⁸ Tako je bilo i sa SKBiH, unutar specifične institucionalne arhitekture Jugoslavije uspostavljene Ustavom iz 1974. koji je multiplicirao centre moći. Tokom 1990. godine bosanski komunisti još uvijek su se oslanjali na solidnu partijsku infrastrukturu, zadržali su kontrolu nad ključnim položajima u institucijama i pokazivali su značajan, čak i rastući kapacitet za mobilizaciju društva oko tradicionalnih principa jugoslavenstva, bratstva i jedinstva i socijalne pravde.

⁸ Damir Kapidžić, „Democratic transition and electoral design in plural societies: the case of Bosnia and Herzegovina’s 1990 elections”, *Ethnopolitics*, 2015, str. 6-7.

Međutim, u tom trenutku je konsenzus unutar partije snažno potresao niz skandala, tzv. afera, koji su krenuli s kraja 1980-tih, a u njih su bili upleteni članovi stare garde koji su u prethodne dvije decenije dominirali političkom scenom u Bosni i Hercegovini. Skandali su bili raznoliki, a ticali su se i različitih institucionalnih, materijalnih i simboličnih područja. Dva najznačajnija slučaja bila su: finansijski krah jednog od najvećih prehrambenih preduzeća u Republici, u koji je bila upletena bosanska politička elita i koji je imao dalekosežne posljedice na privredu i zaposlenost – afera *Agrokomerc* koja je izbila u avgustu 1987. godine i sistemska korupcija i pronevjera desetina partijskih funkcionera za izgradnju vila u jedinom bosanskohercegovačkom gradu na jadranskoj obali – afera *Neum* koja je dospjela u javnost 1988. godine. Također se pojavio i niz lokalnih afera i protesta manjih razmjera, kao što su opskurni sporovi unutar zajednica, demonstracije povodom navodnih prekršaja lokalnih vlasti, nemiri motivirani navodnim epizodama korupcije i lošeg upravljanja, svađe oko dodjele finansija, investicija i sredstava za proizvodnju, a koji su doprinijeli razgradnji popularnog konsenzusa u korist vladajuće partije.⁹ Ove afere će ubrzo kooptirati i prisvojiti ili će, u nekim slučajevima i prema nekim verzijama priče, njima centralno upravljati nacionalistički akteri s etničkim motivima.

U postojećoj literaturi opsežno je obrađena afera *Agrokomerc* i njene negativne posljedice na popularnu podršku koju je dotad uživao SKBiH, kao i na ugled njegovog rukovodstva, što je ostavilo prostora za različita tumačenja o izvorima i skrivenim namjerama iza tog skandala.¹⁰ Za razliku od toga, slučaj *Neum* je manje detaljno obrađen u retrospektivnim analizama,

9 Radi se o slučajevima u Moševcu, Milićima, Nevesinju, Šipovu, Jajcu i Srebrenici 1988-89. Vidi Anđelić, *Bosnia-Herzegovina*, cit., str. 81-82, str. 166-167; Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011, str. 266-279; Sasso, *Just a few years left for us*, cit., str. 41-47.

10 Jedno tumačenje ukazuje na političke interese i manipulacije političkih aktera iz Srbije, vojnobezbjedonosnih sektora i štampe, kao na presudne faktore u konstruisanju cijele afere, imajući u vidu da je praksa u *Agrokomercu* bila uobičajena širom jugoslavenskog sistema (kako, na primjer, navodi Admir Mulaosmanović u djelu *Bihačka Krajina, 1971-1991*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2010). Jedno drugo objašnjenje ovaj slučaj posmatra kao jedinstven primjer lične nesposobnosti i lošeg upravljanja ("niko se ranije nije usudio ići tako daleko") koji jednostavno nije mogao proći neprimijećeno u kontekstu izrazitog društvenog nezadovoljstva i pojačanog javnog nadzora (Anđelić, *Bosnia-Herzegovina*, cit., 19; str. 54-72).

iako je u svoje doba privukao značajnu pažnju javnosti, pokrećući emocije i moralno ogorčenje prema vladavini bosanskih komunista. Desetine srednjepozicioniranih i visokopozicioniranih partijskih rukovodilaca i funkcionera optuženo je za pronevjeru pri kupovini zemljišta, zahvaljujući poreskim olakšicama i pogodnim kreditima s kojima je izgrađeno više od dvije stotine vila. Različiti autori u svojim osvrtima navode da je sistem lakog pristupa kreditima i nekretninama bio uobičajena praksa u jugoslavenskom, a ne samo bosanskohercegovačkom sistemu, te da su relativne posljedice pronevjere u smislu štete po javni budžet, pa čak i veličine izgrađenih vila, bile skromne u poređenju s drugim sličnim skandalima.¹¹ Međutim, u kontekstu kasnih 1980-tih, ovaj slučaj je pojačao percepciju u društvu da je politička klasa mahom i nepovratno korumpirana, odnosno da, kako su to predstavljali akteri opozicije kroz stereotipne prikaze “crvene buržoazije”, uživa privatnu imovinu i privilegije kroz bazične oblike zloupotrebe položaja, dok su obični građani u svom svakodnevnom životu prepušteni podivljaloj inflaciji i visokoj nezaposlenosti uslijed nastale ekonomske krize. Ova “antibirokratska” perspektiva vladala je Jugoslavijom s kraja 1980-tih.¹² Pojavila se kao dominantna tema sporenja za izuzetno heterogene društvene sektore i aktere koji su, uprkos sasvim oprečnim stajalištima, izražavali zajedničko nezadovoljstvo prema *statusu quo* Saveza komunista: od reformista do partijskih tvrdolinijaša, od urbanih studenata do fizičkih radnika, od liberalno nastrojenih snaga opozicije do onih konzervativnih, od tvrdokorno nacionalističkih do radikalno antinacionalističkih pokreta. Većina medija u Bosni i Hercegovini uvidjela je ovaj razdor i opsežno izvještavala o aferi *Neum*. Naročito je omladinska štampa u ovom skandalu

11 Husnija Kamberović, u „Pozderac, Mikulić i Bijedić: Aferama su rušeni politički lideri BiH, a zemlja spremana za rat“, *Faktor*, 25. 11. 2016, url: <https://www.faktor.ba/vijest/pozderac-mikuli-i-bijedi-afarama-su-rueni-politiki-lideri-bih-a-zemlja-spremana-za-rat-224134>

12 Za više o okviru antibirokratskih mobilizacija širom Jugoslavije vidi Nebojša Vladislavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the fall of Communism and Nationalist Mobilization*, New York: Palgrave McMillan, 2008, str. 170-178. Dobro je poznato da je “antibirokratski” pojam i koncept namjerno korišten i da je od tada ostao neraskidivo povezan sa populističkom mobilizacijom naroda u Srbiji za koju se od 1988. zalagao Slobodan Milošević. Međutim, ovdje se pojam *antibirokratski* koristi u širem smislu. Kako navodi Vladislavljević (*ibidem*), koncept su formulirali istraživači društvenih pokreta kao jedan od dominantnih okvira društvenog sukoba u periodima tranzicije i turbulencija. Naposljetku, antibirokratski okvir već je bio prisutan u studentskim protestima u Jugoslaviji 1968., pa čak i u osnovama zvanične ideologije samoupravljanja (*ibidem*, str. 173).

vidjela priliku da otvori prostore za slobodu izražavanja i političku liberalizaciju,¹³ kao i za podrivanje vladavine bosanskih komunista koja je povezivana s naslijeđem ugnjetavanja i lošeg upravljanja kroz rasprostranjen narativni okvir "hipoteke prošlosti". Čak je i zvanični dnevni list *Oslobođenje* istraživao ovaj slučaj sa sve više preciznosti, a zatim je lančano počeo izvještavati o sličnim slučajevima zloupotrebe položaja i pronevjere državne imovine i novca koji su bili vezani za partijske funkcionere iz drugih općina.¹⁴ Od tada je *Oslobođenje* zauzelo stav poštivanja standarda nezavisnosti. U isto vrijeme je jugoslavenska štampa, naročito, ali ne i isključivo ona iz Srbije privržena Miloševiću, iskoristila priliku da oživi stereotipni i pristrasni narativ o Bosni i Hercegovini kao o navodnom "tamnom vilajetu" koji je sam po sebi zagađen autokratijom, korupcijom i opskurnim čistkama i intrigama unutar elite. Ovakav okvir uklapao se u kontekst međurepubličkih političkih konfrontacija između različitih ogranaka Saveza komunista Jugoslavije (SKJ), koji je postajao sve više polariziran. Bosanski komunisti sve su više bivali izolirani u jugoslavenskom scenariju jer su izgubili položaj na nivou državne elite, a nisu se jasno priklonili nijednoj strani u unutarpartijskim sporovima koji su zahvatili SKJ. Za mnoge aktore uključene u jugoslavensku krizu još uvijek je bilo pogodno zalagati se za slabljenje i kroćenje SKBiH.

Usljed sve većeg pritiska javnosti i osjećaja ugroženosti među elitom, afera *Neum* postala je stalna tema unutarpartijskih rasprava SKBiH. Predstavnici lokalnih vlasti bili su rani glasnici osjećaja gnjeva, razočarenja, pa čak i moralne panike koja se širila partijskom bazom. Na zasjedanju Centralnog komiteta, delegat ogranka SKBiH iz Jajca je rekao:

13 Belma Buljubašić, „Osvajanje slobode u ‘tamnom vilajetu’”, *Mediacentar Online*, 27. 5. 2016, url: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/osvajanje-slobode-u-tamnom-vilajetu>; Tihomir Loza, „Afere koje su pokretale ‘naše vlastite novine’”, *Mediacentar Online*, 8. 4. 2016, url: <https://www.media.ba/bs/mediametar/afere-koje-su-pokretale-nase-vlastite-novine>; Anđelić, *Bosnia-Herzegovina*, cit.

14 Početkom 1989. *Oslobođenje* je izvještavalo o neumskim primjerima pronevjere u drugim mjestima, uključujući: Bugojno („Neumske refleksije u Bugojnu. Ljudi s dvije adrese”, 19. 1. 1989), Mrkonjić Grad („Zloupotreba stambenih kredita u Mrkonjić Gradu. Vikendice, automobili i devizne knjižice”, 19. 1. 1989), Lukavac („Neumske refleksije u Lukavcu. Nezakonito do povoljnih kredita”, 26. 1. 1989) i Mostar („Mostarska afera sa kadrovskim stanovima pred raspletom. Delegati izglasali – nezakonito?”, 11. 4. 1989).

„Najveći broj članova partije iz BiH je otišlo radi Neuma, drugovi, odnosno Neuma i Neuma još onih koji ima, recimo ima ih svugdje, ima ih i u Jajcu.“¹⁵

Nakon 10. kongresa SKBiH, u decembru 1989. godine, gotovo svi preostali kadrovi stare garde, koji su za dlaku izbjegli aferu *Agrokomerc*, sada su razriješeni dužnosti ili prinuđeni da odu iz partije zbog upletenosti u aferu *Neum*. Nacionalni sastav organa nije doživio značajne promjene: u novoizabranom Centralnom komitetu SKBiH, Srbi su zadržali svoju relativnu većinu sa 32 od 81 člana (39,5%), dok je na Muslimane otpadalo 26 članova (32,1%), a na Jugoslavene i Hrvate po 11 (13,6%), što pokazuje da u to vrijeme nije došlo do „raspada po etničkim šavovima“.¹⁶ Međutim, u SKBiH jeste došlo do značajne smjene generacija: 59,3% članstva bilo je mlađe od 40 godina, 93,8% mlađe od 50, a sličan obrazac evidentiran je i u drugim partijskim organima.¹⁷ Ovi novi kadrovi većinom su bili neiskusni i nepoznati široj javnosti. „Nisu poznati ni po aferama, ali ni po bilo čemu drugom,“ sarkastično je prokomentarisano u jednom članku u *Valteru*, liberalno orijentiranom omladinskom časopisu.¹⁸ Kasnije će se taj podmladak ogledati i u kandidatskim listama za izbore u novembru 1990. godine: prosječna dob sedam kandidata SKBiH za kolektivno bosansko predsjedništvo bila je 40,42 godine, veća samo od prosječne dobi kandidata Saveza socijalističke omladine (35,0 godina), a daleko ispod prosjeka tri nacionalističke stranke u kojima se prosjek starosne dobi kretao između 53 i 57 godina.

Ovaj nedostatak iskustva paradoksalno se čini razlogom zašto radikalna smjena i podmladak elite nije bio ravan ideološkoj inovaciji SKBiH tokom 1990. godine. Naprotiv, novo rukovodstvo, oličeno u sekretaru Nijazu

15 Mustafa Fejzić iz Jajca, u „Magnetofonski snimak sa sjednice CK SKBiH, IV“ Sarajevo, 15. 2. 1990., kasetna br. 45, SDP arhiv u Sarajevu (nekatalogizirano).

16 „Rezultati glasanja za izbor članova CK SKBiH“, 1989, Dokumenti sa 10. kongresa SKBiH, SDP arhiv, 1-16.

17 *Ibidem*.

18 Partijo, ljubimo zemlju po kojoj hodaš“, *Valter*, 15. 12. 1989.

Durakoviću, ispostavilo se ranjivim, nedoraslim izazovu pritiska iz drugih centara moći u Jugoslaviji i društvenih protesta i štrajkova koji su zahvatili Republiku. Rukovodstvo se pokušalo nositi s ovim pritiscima kombinacijom reformi i konzervativizma. Međutim, ovakav pristup samo je učinio da se partija doima ideološki neprofiliranom i konfuznom u različitim područjima. Po pitanju sukoba unutar Saveza komunista Jugoslavije, SKBiH je zauzeo stav da će se strpjeti i čekati. Kada je u januaru 1990. godine prekinut XIV kongres SKJ, rukovodstvo SKBiH se isprva priklonilo hrvatskim i slovenačkim komunistima protiv Miloševićevog pokušaja uspostavljanja hegemonije u partiji; ali onda je Duraković četiri mjeseca kasnije, krajem maja u Beogradu, neočekivano odlučio da se ipak priključi Kongresu, čije su obnavljanje orkestrirali srbijanski i crnogorski ogranci, dok su ga svi drugi republički ogranci gotovo u potpunosti napustili.¹⁹ Što se tiče jugoslavenskog okvira, Duraković se čvrsto zalagao za jugoslavenstvo i federalizam protiv otcjepljenja i bilo kakvog daljeg proširenja autonomije, ali je također upozoravao na "apetite", što je u unutarpartijskom žargonu označavalo miješanje iz Zagreba i Beograda, a zatim se požalio da je Bosna i Hercegovina u "neokolonijalnom" odnosu naspram bogatijih republika.²⁰ U odnosu na ekonomsku politiku, SKBiH je s jedne strane još uvijek proglašavao "borbu za socijalističko samoupravljanje" krajnjim ciljem, ali je istovremeno naširoko hvalio ekonomske reforme savezne vlade Ante Markovića koje su ubrzavale liberalizaciju tržišta, a samim tim i podrivale to isto samoupravljanje.²¹ Nije bilo jasnog odgovora na rasprostranjene brige o realnoj privredi, o tome kako se proizvodna struktura Bosne i Hercegovine, u velikoj mjeri ovisna o sirovinama i teškoj industriji, može prilagoditi ili preinačiti pred izazovnim uslovima izloženosti globalnom tržištu i konkurenciji, niti o tome kako će se promijeniti vlasnički odnosi u društvu, sada kada se smatralo da je principima društvene svojine i partijskog patronata nad privredom došao kraj.

19 Alfredo Sasso, „Observation, not resolution. The final congresses of the Bosnian communists”, in *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2017, str. 297-325.

20 Nijaz Duraković, „Savez komunista i izazovi novog vremena. Referat na 10. Kongresu SKBiH”, SDP arhiv, 22; SKBiH program u *Stranke u Jugoslaviji*, Beograd: Tanjug, 1990, str. 32.

21 Nijaz Duraković, „Savez komunista i izazovi novog vremena”, str. 12-14, str. 17.

Ove zabrinutosti, koje su se lako pretočile u egzistencijalne strahove radnika, obično su bile primarna motivacija za mnoštvo protesta i štrajkova koji su izbijali širom Bosne i Hercegovine od kraja 1980-tih. Samo su u ograničenom ali značajnom broju slučajeva, i na specifičnim lokalitetima, ove lokalne krize poprimile etničku dimenziju, ili zbog direktne intervencije nacionalističkih političkih aktera ili na inicijativu lokalnih rukovodilaca koji su pokušali iskoristiti etničke razlike za svoje lične interese.²² Međutim, šira slika pokazuje da su štrajkovi i pobune u većini slučajeva imali suštinski materijalne povode; prvobitno su pokretani protiv rukovodilaca uz optužbe za nekompetentnost i pronevjeru, ali onda su sve više bivali usmjeravani protiv lokalnih i republičkih institucija zbog njihovog nedjelovanja i korupcije. Prema procjenama sindikata, samo su u Sarajevu od januara do septembra 1990. godine organizovana 53 štrajka, u prosjeku po jedan svakih pet dana, u kojima je učestvovalo 21.620 (78,9%) od 27.396 zaposlenih u gradu.²³

Protesti su se čak pojačali krajem ljeta jer je finansijska nedisciplina republičkih vlada u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji, prema mjerama koje je uvela jugoslavenska savezna vlada, dovela do novog povećanja cijena, nelikvidnosti u bankama, nesolventnosti firmi i rasprostranjenih problema s blagovremenim isplata plata i penzija u javnom sektoru. Višestruki štrajkovi u zemlji pojačali su strahove od većih socijalnih nemira. U to vrijeme najviše brige izazvao je štrajk rudara iz Tuzle, Zenice i Breze, koji su paralizirali centar Sarajeva 21. avgusta, stvarajući osjećaj haosa, koji je

22 Najpoznatiji i najznačajniji primjer društvenih tenzija koje su prerasle u etničke je slučaj lokalnog prijevoznika Fočatrans iz Foče. Od marta 1990. do kraja predizborne kampanje, u ovom se mjestu u istočnoj Bosni odvijala široka društvena polarizacija i nemiri u kojima su učestvovali radnici Fočatransa. Bili su podijeljeni na one koji su podržavali i one koji su se protivili tadašnjem direktoru kompanije, a ta podjela se u velikoj mjeri podudarala s etničkom podjelom: ovi prvi su uglavnom bili radnici Muslimani, a ovi potonji Srbi. Miješanje nacionalističkih stranaka, SDS-a, gdje je u jednom trenutku Radovan Karadžić otvoreno zagovarao uspostavljanje etnički odvojenih preduzeća u Foči, i SDA, bilo je presudno za raspirivanje tenzija. Međutim, moramo se prisjetiti da je ovaj slučaj nastao u martu 1990., prije uspostavljanja i legalizacije nacionalističkih stranaka. Za više o Fočatransu vidi Sasso, „Just a few years for us”, cit., str. 161-163, str. 327-331; Belma Buljubašić, Elmaja Bavčić, Jasna Kovo, „Mjesto poricanja, zaborava i šutnje: Kultura sjećanja u Foči”, u *Kultura sjećanja u lokanim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Fondacija Mirovna akademija, Sarajevo, 2017.

23 „GV Saveza samostalnih sindikata. Generalni štrajk u rezervi”, *Oslobođenje*, 2. 10. 1990.

zamalo doveo do ostavke bosanskog ministra unutrašnjih poslova.²⁴ Mjeru u kojoj je SKBiH gubio kontrolu na terenu dobro su objasnila dva delegata iz istočne Hercegovine na zasjedanju Centralnog komiteta u avgustu 1990. godine:

„Vanredno je stanje, a niko ne mrda, niti Skupština opštine, nje i nema. Ja sam prošle godine imao drugačiju procjenu. Tamo mi nikog nemamo. Imamo u čitavoj opštini 100 činovnika, imamo samo dva čovjeka koji bi trebali sutra biti na našoj listi. Nikoga više ne bi stavio, pa makar nikada ne pobijedili. [...] Tu nema male privrede uopšte. Ima takav lopovluk i takav šverc [...] Mi smo stotinjak ljudi smijenili, i sve se sada to okrenulo protiv nas. Meni da mogu oba bi mi oka izbili. Dakle, svi su otišli u nacionalne partije²⁵, vjerujte.“

„Mislim da smo tu trebali malo više pažnje posvetiti, svjesni situacije i pozicije u kojoj se nalazi Savez Komunisti, međutim, isto svjesni toga da se mnoge stvari nama pripisuju, da nas se etiketiraju. Ispada da smo mi isključivi krivci kad se negdje pojavimo, pa nam kažu ‘to ste vi komunisti krivi’, ‘radnici nemaju plate zbog vas komunisti’. Mislim ovo stanje koje mi imamo to već nisu štrajkovi, to su socijalni nemiri. I ovako kako ste vi tražili od nas da se obratimo radnicima, mislim da je to vrlo teško. Jer, djelovati sada politički i reći radnicima da se oni trebaju strpiti, da je to što imaju u pojedinim sad vanprivrednim dijelovima, imaju veće plate, da je se to tako nešto slučajno desilo, da će se to popraviti... to više ne jede hljeb. Ja u Trebinju, ako hoću s radnicima da razgovaram, onda moram reći da je Izvršno Vijeće zloupotrijebio položaj svoj kod zakona i sa takvim pristupom da ruši reformu i program SIV-a. Ja im to moram reći jer je to istina. Jer ni jedan argumenat ja nemam da kažem da privreda loše radi i da su za to loše plate, a ovi drugi počev elektroprivreda, pošta, zdravstvo, školstvo, da su oni racionalno organizovani i da oni dobro rade i da oni imaju zato dobre plate.“

24 „Završeni pregovori RIV-a i rudara štrajkača. Danas odluka o povećanju plata“, *Oslobođenje*, 22. 8. 1990.

25 Neimenovani delegat iz SKBiH Gacko, u „Magnetofonski snimak razgovora sa predsjednicima OK SKa, održanog 27. 8. 1990. godine“, SDP arhiv, 19/4-5.

Opet kažem svjesan pozicije u kojoj se mi nalazimo, ali smatram da bi morali tu jasnije, kao partija, da se odredimo. I da mi takvu politiku ne podržavam. Da to nije reformska politika. [...] I da to vodi samo još gorim i političkim i ekonomskim i reformskim trenucima“²⁶

Dileme sadašnjosti. Put ka višestranačkom sistemu

U tranziciji ka višestranačkom sistemu, pogotovo ako se odvija u multietničkoj zemlji, pažljiv institucionalni plan i vremenski raspored i redosljed osnivačkih izbora jednako su neophodni i krucijalni.²⁷ Za razliku od drugih država Centralne i Istočne Evrope, Jugoslavija u cijelosti nije imala nikakve pregovore “za okruglim stolom” između vladajuće partije i snaga opozicije o osnovnim uslovima višestranačkog sistema: o zakonu o političkom udruživanju, mehanizmima podjele vlasti, izbornom sistemu, itd. Pluralizam se u Jugoslaviji pojavio iz haotičnog podržavnog natjecanja između republičkih ogranaka SKJ, koje se intenziviralo s kraja 1980-tih oko sukoba u kojem su uglavnom učestvovala rukovodstva Srbije i Slovenije. Od 1989. do 1990. godine svaki ogranak SKJ uspostavio je vlastite uslove i raspored za izbore koji će se održati na podržavnom nivou, a višestranačka tranzicija iskorištena je kao sredstvo za povećanje demokratskog legitimiteta republičke sfere i narodne podrške njihovoj vladavini. Za razliku od toga, cjelodržavni jugoslavenski izbori, koje je predviđala savezna vlada, stalno su odlagani, a na koncu nikad nisu ni održani.

Međutim, u slučaju Bosne i Hercegovine, SKBiH pristupio je višestranačkom procesu uz značajne zadržke i sporost. To se u početnoj fazi, do februara 1990., može pripisati ideološkoj rigidnosti, a u kasnijoj, do juna 1990., strateškoj neodlučnosti. Za vrijeme Kongresa u decembru 1989. godine, smjernice SKBiH o pluralizmu u suštini su ostale konzervativne.

26 Neimenovani delegat iz SKBiH Trebinje, *ibidem*, 20/1-3.

27 Juan J. Linz i Alfred Stepan, „Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia“, *Daedalus*, 121, 2, 1992, str. 123-139; Donald Horowitz, *Ethnic groups in conflict*, University of California Press, 1985, str. 684; Kapidžić, „Democratic transition“, cit., str. 14.

Prijedlozi za neposredno usvajanje višestranačkog sistema, koji su dolazili od liberalnih frakcija partije, u suštini su ignorirani.²⁸

Taj otpor promjenama oslanjao se na dva principa koji su se formirali u dugogodišnjoj ideološkoj centrali SKBiH: na antinacionalizam i na jugoslavenstvo. Ovaj prvi poticao je uvjerenje da specifični multietnički uslovi Bosne i Hercegovine ne odgovaraju klasičnom višestranačkom sistemu jer bi se time, na ovaj ili onaj način, ponovo uveli nacionalistički interesi u društvo. Potonji je kod rukovodstva SKBiH gajio očekivanje da konačnu odluku o političkim reformama treba prvenstveno donijeti na nivou Jugoslavije, a ne samo na nivou Bosne i Hercegovine. Ipak, ovi faktori su se brzo i značajno izmijenili početkom 1990. godine. Postalo je jasno da se SKJ raspada i da više ne može odigrati svoju ulogu u upravljanju cjelodržavnom tranzicijom. Štaviše, događaji iz drugih (post)socijalističkih zemalja, koji su bili dobro popraćeni, kako u jugoslavenskim tako i u bosanskim medijima, ukazivali su na to da će trku ka višestranačkim reformama i izborima u Centralnoj i Istočnoj Evropi biti teško zaustaviti.

Tada je rukovodstvo bosanskih komunista bilo primorano, uz značajno oklijevanje, da preuzme inicijativu. U januaru 1990. godine partija je najavila da će raspisati prve višestranačke izbore u periodu od 25. do 27. marta, iako još nije bila donijela zakon o političkom udruživanju kojim bi se uspostavila "pravila igre" pluralističkog natjecanja.²⁹ Zakon je usvojen tek nekoliko sedmica kasnije, 21. februara, namećući strankama opozicije izvjesne stroge uslove koji bi najvjerojatnije popločali put do komforne pobjede SKBiH: uslov prikupljanja 150.000 potpisa; obaveza poštivanja socijalističkog samoupravljanja kao preduslov za kandidaturu i, iznad svega, zabrana formiranja stranaka po osnovu "nacionalne i vjerske pripadnosti", o čemu će kasnije biti više riječi. Nekoliko pokreta opozicije koji su se dotad već bili pojavili, svi s liberalno-progresivnim težnjama: Zeleni, Udruženje za

²⁸ O ovim prijedlozima vidi: Alfredo Sasso, „The ‘Bosnian silence’? Regime decline and civic alternatives in Bosnia-Herzegovina (1989-1990)”, *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 9, 2014.

²⁹ Izbori su zvanično raspisani u *Službenom listu SR Bosne i Hercegovine* 26. 1. 1990.

jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI) i Savez socijalističke omladine (SSO), koji je, uprkos činjenici da je formalno predstavljao omladinsko krilo SKBiH, u to vrijeme usvajao de facto opoziciona stajališta, dovodili su zakon u pitanje, žaleći se da ih jedva toleriše i da nisu u potpunosti legalizovani. Zeleni i UJDI čak su najavili da neće učestvovati na izborima.

Situacija je nepovratno produbila jaz između vladajuće partije i progresivne opozicije.

Međutim, samo tri sedmice prije zvanično zakazanog datuma, bosanska skupština odgodila je izbore do neodređenog vremena "krajem 1990.," što se kasnije pretvorilo u 18. novembar, ovaj put uz zvanično obrazloženje da su potrebne dubinske reforme. Najvjerovatnije je rukovodstvo SKBiH postalo svjesno vlastitog lošeg legitimiteta kod naroda i procijenilo da će zadržavanje vlasti po inerciji za vrijeme tranzicije biti korisnije od neposrednog izjašnjavanja na izborima koji bi vjerovatno imali nisku izlaznost ili bi potencijalno mogli dovesti do organizovanih bojkota. Postoje i alternativna objašnjenja razloga koji su stajali iza ove nagle (a gledajući iz ove perspektive, vjerovatno za sudbinu tranzicije u Bosni i Hercegovini presudne) odluke koja nikad nije temeljito rasvijetljena i kritički ispitana.³⁰ Vrući krompir tranzicije u Bosni i Hercegovini serviran je u članu 4. Zakona o političkom udruživanju. Zarezom je nametnuta zabrana osnivanja stranke po osnovu "nacionalne i vjerske pripadnosti". Ovo normativno rješenje nadahnuto je antinacionalističkim ideološkim opredjeljenjem, ali i ritualizmom i privrženošću rukovodstva SKBiH statusu quo. Ideja da će Bosni i Hercegovini biti neophodan vanredan pristup višestranačju nije bila samo dobro ideološki ukorijenjena među bosanskim komunistima, ispostavlja se

³⁰ Ivo Komšić, član Predsjedništva SKBiH od decembra 1989., u više navrata je tvrdio kako su izbori odloženi zbog pritiska na bosanskohercegovačko rukovodstvo koji su dolazili s vrha Jugoslavenske narodne armije (JNA). Ovo je navodno bio dio plana za državni udar koji su konzervativni tvrdolinijaši iz JNA planirali kako bi, prema njihovom uvjerenju, "spasili Jugoslaviju". (Zagreb: Prometej, 2006), Ivo Komšić, *Preživljena zemlja*, str. 47-48; intervju ustupljen autoru (Sarajevo, 13. 7. 2012). Nijaz Duraković također je, iako manje detaljno, prepričao miješanja JNA u SKBiH (vidi Muhamed Filipović i Nijaz Duraković, *Tragedija Bosne*, Sarajevo: Valter, 2002, str. 147, str. 167), kao i tadašnji članovi Centralnog komiteta Adil Kulenović (intervju s autorom, Sarajevo, 27. 7. 2014) i Krstan Malešević (e-mail prepiska s autorom, 24. 12. 2014).

da je ona bila popularna širom društva, kako se vidi iz mnoštva anketa i istraživanja iz perioda 1989-1990.

Prema renomiranom istraživanju autora Ibrahima Bakića, postojala je rasprostranjena tendencija automatskog povezivanja višestranačkog sistema s nacionalnom homogenizacijom koja će donijeti suštinski negativne posljedice.³¹

Prema različitim anketama provedenim u maju 1990. godine u većim gradovima, stanovništvo je podržavalo zabranu o omjeru od 66% do 82%.³² Etničke stranke su, ispred ekonomske krize, isticane kao najopasniji faktor po stabilnost u Bosni i Hercegovini.³³

S druge strane, bilo je faktora protiv uvođenja zabrane. Na prvom mjestu, to je bio svršen čin, tj. početkom 1990. godine etničke stranke već su bile *de jure* aktivne u drugim jugoslavenskim republikama, a *de facto* i na teritoriji Bosne i Hercegovine, s obzirom na to da je HDZ već imao lokalna uporišta u Hercegovini, dok je SDA već gradio mrežu u intelektualnim i klerikalnim krugovima; i obje stranke su zaprijetile da će mobilizirati društvo protiv zabrane. U takvim uslovima bi zadržavanje zabrane od vlasti zahtijevalo

31 Na pitanje o posljedicama višestranačkog sistema po međunacionalne odnose, 45,02% odgovorilo je da će biti "negativne", a samo 18,08% da će biti "pozitivne". Na ovo mnijenje nimalo nije utjecalo mišljenje o političkom pluralizmu kao takvom: 80,68% ispitanika složilo se da je slobodno udruživanje građana "osnovno građansko pravo" koje odmah treba biti priznato. Ibrahim Bakić, „O naciji, religiji i drugim društvenim pitanjima“, u Ibrahim Bakić and Ratko Dunđerović, *Građani Bosne i Hercegovine o međunacionalnim odnosima*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1990, str. 42-44.

32 Prema anketi koju je u maju 1990. proveo zagrebački časopis *Danas*, 66% ispitanih u Mostaru, 72% u Sarajevu i 81% u Banja Luci podržavalo je zakonsku zabranu nacionalnih stranaka (preneseno u „Strah od vlastitih nacija“, *Oslobođenje*, 25. 5. 1990). U sličnoj anketi koju je krajem maja u Zenici proveo lokalni dnevni list *Nаша riječ*, 82% ispitanika izrazilo je negativno mišljenje o nacionalnim strankama (preneseno u „Ni prvi čin“, *Večernje novine*, str. 26-27. 5. 1990). Naravno, s ovim anketama valja postupati pažljivo, iz različitih razloga: zbog nepostojanosti javnog mnijenja u vremenima tranzicije, neuravnoteženosti uzoraka i straha od političkog pritiska. Međutim, opseg rezultata dozvoljava pretpostavku da podrška zabrani nije nužno bila ograničena samo na krugove Komunističke partije.

33 Prema gore navedenoj anketi časopisa *Danas*, osnivanje nacionalnih stranaka bio je odgovor 31% ispitanika u Sarajevu, 37% u Banjaluci i 39% u Mostaru, dok je ekonomsku krizu kao odgovor dalo 24%, odnosno 15%, odnosno 33%. Također je bio ponuđen odgovor "svi nacionalizmi" za koji se opredijelilo 33% ispitanika u Sarajevu, 35% u Banjaluci i 17% u Mostaru, dok je višestranački sistem kao takav imao slabe rezultate (4%, 5% i 4%). „Strah od vlastitih nacija“, *Oslobođenje*, 25. 5. 1990.

upotrebu sile i represivno djelovanje koje bi se moralo osloniti na lojalnu saradnju cjelokupnog republičkog aparata. Međutim, upravo se pravosuđe suprotstavilo zabrani.

Ustavni sud Bosne i Hercegovine je 12. 6. 1990., nakon procesa revizije koji je trajao deset sedmica uz veliku pažnju javnosti i medija, proglasio zabranu neustavnom, obrazlažući svoju odluku s tri argumenta: potrebom da se garantuje potpuna sloboda političkog udruživanja, poštivanjem suvereniteta tri osnivačka naroda Bosne i Hercegovine i odsustvom takve norme u ostalim jugoslavenskim republikama.³⁴ Za vrijeme trajanja sudskog procesa, ispostavilo se da su komunisti u tri doma skupštine stalno podijeljeni i neodlučni o ovom pitanju.³⁵ Zatim se pojavio i prijedlog raspisivanja referenduma o tome da li zadržati ili ukinuti zabranu; čak je zakazan i datum, 8. 7. 1990., bez obzira na konačnu odluku Suda.³⁶ Međutim, kada je objavljena odluka Suda, odustalo se od opcije referenduma i zabrana je na koncu ukinuta.

Ukupna situacija stvarala je tokom 1990. godine osjećaj nesigurnosti o pravilima, uslovima i rokovima višestranačke reforme. Percepcija o "neriješenoj tranziciji" ogolila je slabost rukovodstva SKBiH, njegovu stratešku neodređenost i nedostatak kohezije, što je još više potaklo snage opozicije da od vladajuće partije prave žrtvenog jarca i da propagiraju otvoreno "antirežimske" i "antikomunističke" narativne okvire. Tri nacionalističke stranke sebe su prvo predstavljale kao žrtve navodne autoritarne represije, a zatim kao istinski autentične i demokratske predstavnike interesa osnivačkih naroda Bosne i Hercegovine. Kako je zaključio kandidat SDS-a za bosansko predsjedništvo Nikola Koljević: "Naše je mišljenje da jasno i otvoreno artikulisanje nacionalnih interesa može da nas izvede iz začaranog kruga i nacionalnih pogađanja.

34 *Službeni list SRBiH*, 20. 6. 1990, str. 479-480.

35 „Rasprava o nacrtu amandmana na ustav SRBiH. BiH – država građana“, *Oslobođenje*, 24. 5. 1990; „Ustav iz naroda“, *Večernje novine*, 24. 5. 1990.

36 „Danas zasjeda Skupština SRBiH. Odluka o referendumu“, *Oslobođenje*, 19. 6. 1990.

Jer, sada se o tim interesima može govoriti javno, a ne pod maskom anacionalne ideologije“.³⁷

Za vrijeme predizborne kampanje, tri nacionalističke stranke uzajamno su priznale jedna drugu kao legitimne predstavnike svojih zajednica i iskreno dijelile zajedničku namjeru da retradicionaliziraju društvenu sferu nakon decenija navodne represije. U te svrhe su tri stranke sklopile sporazum o uzajamnoj *saradnji*, pazeći da izbjegnu termin *koalicija*, koja je paradirana na zajedničkim masovnim mitinzima, pa čak i kroz vezivanje nacionalnih zastava i na plakatima na kojima su zajedno prikazani vjerski i nacionalni simboli.³⁸ Njihov diskurs bio je usmjeren protiv korumpirane, birokratske i autoritarne vladavine komunista, a ne protiv predstavnika ili interesa drugih zajednica.

Neprijateljstvo prema SKBiH gajile su i liberalne i progresivne nenacionalističke organizacije, koje su stalno stavljale pod znak pitanja način na koji su bosanski komunisti upravljali tranzicijom, uključujući i pitanje zabrane nacionalnih stranaka, koja je oštro osuđena kao suštinsko ograničenje slobode izražavanja i krajnje sredstvo pod čijom izlikom su nastojali ostati na vlasti. Demokratski forum, krovna snaga nenacionalističkih organizacija, izjavio je da će referendum biti:

“smicalica kojom se građani BiH vrijeđaju i srozavaju ispod elementarnog nivoa civilizacije, jer im se predlaže da se na referendumu izjasne sa DA ili NE o pitanju koje spada u neotuđiva osnovna prava i slobode građana u svim demokratskim državama. O takvim pitanjima, kao na primjer o pravu na život ili na slobodno ispoljavanje uvjerenja ne odlučuje se putem referenduma nigdje pod kapom nebeskom“.³⁹

37 „Dr. Nikola Koljević o savjetu za međustranačku saradnju pri SDS-u. Federacija nacionalni interes“, *Oslobođenje*, 4. 10. 1990.

38 Svenacionalni zborovi održani su u Konjicu i Sarajevu početkom novembra 1990. „Zajednički zbor SDS-a, SDA-a i HDZ-a u Konjicu. Dobre komšije“, *Oslobođenje*, 5. 11. 1990; „Sarajevo: SDA, SDS i HDZ. Danas zajedno“, *Večernje novine*, 16. 11. 1990.

39 „To je smicalica“, *Večernje novine*, 15. 6. 1990.

Uprkos krizi legitimiteta i vlasti, tokom 1990. godine SKBiH je još uvijek uspio okupiti veliki broj ljudi na nekoliko javnih događaja širom zemlje, pokazujući da je partija zadržala izvjesnu infrastrukturu, kapacitet za mobilizaciju društva i nešto ideološke privlačnosti.

Od ovih događaja najviše se ističe miting održan 25. maja ispred Vječne vatre u centru Sarajeva, uz učešće više hiljada ljudi iz svih dijelova zemlje (od 20.000 do 100.000 prema različitim izvorima iz štampe), što je tada bio neupitan uspjeh.⁴⁰ Glavni slogan mitinga bio je "Bosna kaže NE!"; a odnosio se na odbacivanje svih nacionalizama, napada na integritet Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, kao i napada na Titove tekovine. Sekretar Duraković je u svom govoru glasno pozvao na historijski kontinuitet i upozorio na pritiske iz susjednih republika.

Svaki aspekt ovog događaja pokazivao je nesmanjenu odanost uporištima socijalizma, jugoslavenstva i titoizma: datum je bio Dan mladosti i Titov "zvanični rođendan"; održan je ispred antifašističkog spomenika, ali i istog onog balkona s kojeg se Tito slavno obratio okupljenom narodu u novembru 1945. godine, a čije je velike odlomke citirao sekretar SKBiH Duraković; ikonografija je istaknuta putem ogromnog Titovog plakata iznad Vječne vatre i transparentata i povika iz mase koji su ga slavili. Uprkos svečanoj atmosferi, prisustvo folk i rock pjevača i umjetnika na mitingu istaknuto je kako bi se podcrtao osjećaj bliskosti narodu i empatija partije.⁴¹

Među (bivšim) ograncima Saveza komunista Jugoslavije, SKBiH pokazao se najlojalnijim i kao posljednji i jedini, uz možda još i makedonski ogranak, odan Titovim tekovinama, dostignućima samoupravljanja i središnjem mjestu radničke klase, kao i postojećem saveznom ustavnim okviru.

40 „Transparenti i parole“, *Oslobođenje*, 26. 5. 1990; „Hiljade puta 'ne'“, *Večernje novine*, 26-27. 5. 1990; „Neka nova gospoda ponovo dižu glavu“, *Borba*, 27. 5. 1990. s t r .

41 Među specijalnim gostima bili su proslavljeni sarajevski pjevači Kemal Monteno i Davorin Popović, pozorišna glumica Vesna Masić, glumac Moreno Debartoli, kojem je tad bilo 15 godina, a koji se proslavio širom Jugoslavije glavnom ulogom u poznatom filmu *Otac na službenom putu*. Na bini je Debartoli izjavio: "Zbunio sam se, ne znam šta da kažem, gužva je velika, ja samo želim da u miru gledam televiziju i da Jugoslavija pobijedi u fudbalu", a Popović je rekao: "Tu sam zato što se osjećam Jugoslovenom i Bosancem!". „Poslje mitinga: šta kažu poznati. I radost, i protest“, *Večernje novine*, 26. 5. 1990; „Neka pobijedi Jugoslavija“, *Oslobođenje*, 26. 5. 1990.

Ove karakteristike ostale su nepromijenjene u sadržaju, narativu i estetici i tokom predizborne kampanje. Još jedan masovni miting SKBiH-SDP⁴² održan je u dvorani Skenderija u Sarajevu 22. septembra pod istom parolom koja je korištena tokom cijele kampanje: "Živjet ćemo zajedno". Kolumnista *Oslobođenja* je tom prilikom zabilježio:

"Ono što je ogrijalo srce mnogih prisutnih u sarajevskoj Skenderiji jeste i jasno određenje SKBiH-SDP prema Josipu Brozu Titu i njegovom djelu. A ono što, pak, steže srce mnogih Jugoslavena jeste fakat da je u Jugoslaviji sve manje mjesta poput Skenderije na kojima se može manifestovati privrženost ideji Jugoslavije kakvu je oličavao Tito. U doba kada većina yu-političara pere ruke od svega što je vezano za Josipa Broza i njegovo vrijeme, Nijaz Duraković je, mnogi su smatrali presmjelo, krenuo u izbornu kampanju sa parolom "Tita u Bosni još vole",⁴³

Međutim, tako nekritičko insistiranje na ideološkom kontinuitetu ima i svoje granice. Prvo, iznevjerilo je narodna očekivanja u vezi s društvenim promjenama i samo ogoljelo izoliranost i nemoć bosanskih komunista u jugoslavenskom scenariju. Zatim, antinacionalističko uporište, zasnovano na tradicionalnim vrijednostima i modelima, nije pomoglo SKBiH u pristupu drugim antinacionalističkim društvenim snagama, progresivnim, liberalnim omladinskim organizacijama, koje su izravno odbile svaku saradnju. SSO je znakovito tokom predizborne kampanje usvojio moto "Naše ruke su čiste", kako bi istakao svoju distanciranost od lošeg upravljanja i korupcije vezane za bivšu matičnu partiju.

Nezavisni mediji i utjecajni intelektualci stalno su upućivali snažne napade protiv komunista i njihove navodne zloupotrebe moći i nepogodne zaostavštine. Komentirajući miting koji je održan 25. maja kod Vječne vatre, pisac Miljenko Jergović u *Našim danima* navodi da "sada su već zbija komični

42 Od jula 1990. Savez komunista dodao je "Socijalistička demokratska partija" (SDP) uz svoj naziv.

43 Arina Šarac, „Veliki come back“, *Oslobođenje*, 27. 9. 1990.

načini na koje bosanski komunisti - ili oni koji uporno tvrde da su upravo to - pokušavaju sačuvati vlast." Jergović je miting uporedio s antibirokratskim repertoarom u Srbiji, navodeći da je "svojom vulgarnošću - u rasponu od Kim Il Sunga do Nazifa Gljive - nadmašio sve ono što je Milošević začeo svojim masovnim ulicarenjima", a Durakovićev antinacionalistički pristup optužio je za "potpuno degradirao nacionalni osjećaj ovdašnjih ljudi".⁴⁴ Poznati muzičar Goran Bregović zauzeo je glasan stav o mitingu 25. maja, izjavivši u jednom intervjuu da je "ono nešto najgore što sam vidio. [...] Izgledali su kao Kim Il Sungovi podanici. Ako je iko htio da ideju Bosne upropasti, sad su je oni upropastili."⁴⁵

Čak je i Savez reformskih snaga Jugoslavije (SRSJ), pokret koji je osnovao Ante Marković i čiji je program, zasnovan na socijalnoj demokratiji i federalnom jugoslavizmu, bio izuzetno sličan programu SKBiH-SDP-a, a čiji su politički kadrovi i rukovodstvo uglavnom dolazili iz redova SKBiH-SDP-a, izbjegavao saradnju kako bi zadržao distancu od "hipoteka prošlosti" s kojima su se povezivali komunisti. Dok je SKBiH stalno bivao izoliran i od njega se pravio žrtveni jarac, svaka ljevičarska opcija ostajala je atomizirana u smislu programskih prijedloga i izgleda na izborima.

44 Miljenko Jergović, „Kad komunisti pitaju narod. Sloboda na referendumu“, *Naši dani*, 22. 6. 1990.

45 Goran Bregović, intervju u „Glasaču za muslimansku stranku“, *Nedjelja*, 3. 6. 1990.

Zaključci

Imaginarne "hipoteke prošlosti", koje su se vezale za Savez komunista Bosne i Hercegovine, neprestano su aktivirane tokom višestranačke tranzicije u Republici. Akteri s različitim, ponekad sasvim oprečnim stajalištima, reformisti i tvrdolinijaši, progresivci i konzervativci, antinacionalisti i nacionalisti, unutarpartijski disidenti i pokreti opozicije, omladinske organizacije i sindikati, vidjeli su svoju zajedničku priliku u pikiranju na i slabljenju vladajuće partije. Prvo su koristili argumente korupcije i lošeg upravljanja, kada su izbili skandali krajem 1980-tih, a zatim argumente represije i autoritarizma tokom 1990. godine, kada su višestranačke reforme sporo napredovale.

Moramo se podsjetiti da se SKBiH i režim Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine općenito, nije "raspao po nacionalnim šavovima" u periodu 1989-1990, ni odozgo ni odozdo. Partija je pretrpjela izvjestan gubitak članstva i promjenu struktura rukovodstva, ali nije došlo do masovnog egzodusa i još uvijek je zadržala relativno solidnu strukturu. Iako su se među elitom i u specifičnim lokalnim kontekstima pojavile izvjesne epizode polarizacije po nacionalnim osnovama, zategnute odnose prouzrokovali su ideološki, strateški, materijalni i generacijski razlozi.

SKBiH je bio prinuđen na strmoglavu smjenu i podmladak visokopozicioniranih i srednjepozicioniranih partijskih kadrova, što se ispostavilo štetnim. Ideološki profil komunista postao je konfuzan, stalno se braneći od historijskog naslijeđa, i neodlučan po pitanju ekonomskog modela za Bosnu i Hercegovinu. Predizborna kampanja poprimila je karakter glasanja protiv, što su i liberalne antinacionalističke i konzervativne etnonacionalističke stranke ispoljavale u ideološkom i moralnom smislu.

Međutim, nacionalizam je više od svake druge sile uspio iskoristiti to raspoloženje u društvu. Kako navodi Anthony Smith, "razvoj svakog nacionalizma zasniva se na dovođenju kulturne i moralne obnove zajednice u blisku, ako ne i skladnu vezu sa političkom mobilizacijom i samoodređenjem njenih članova."⁴⁶

Literatura

Anđelić, Neven (2003), *Bosnia-Herzegovina. The end of a legacy*, London: Frank Cass.

Arnautović, Suad (1996), *Izbori u Bosni i Hercegovini `90: analiza izbornog procesa*, Sarajevo: Promocult.

Bakić, Ibrahim i Ratko Dunderović (1990), *Građani Bosne i Hercegovine o međunacionalnim odnosima*, Sarajevo: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa.

Bieber, Florian (2014), Undermining democratic transition: the case of the 1990 founding elections in Bosnia and Herzegovina, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14, 4.

Buljubašić, Belma (2016), Osvajanje slobode u 'tamnom vilajetu', *Mediacentar Online*, 27. 5. 2016, url: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/osvajanje-slobode-u-tamnom-vilajetu>

Buljubašić, Belma, Elmaja Bavčić i Jasna Kovo (2017), Mjesto poricanja, zaborava i šutnje: Kultura sjećanja u Foči", u *Kultura sjećanja u lokanim zajednicama u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Fondacija Mirovna akademija.

⁴⁶ Anthony D. Smith, *Nations and nationalisms in a global era*, Cambridge, Wiley, 1995, str. 13.

Caspersen, Nina (2010), *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*, New York: Berghahn Books.

Duraković, Nijaz i Muhamed Filipović, (2002), *Tragedija Bosne*, Sarajevo: Valter.

Kamberović, Husnija (2011), *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju.

Kamberović, Husnija (2016), Pozderac, Mikulić i Bijedić: Aferama su rušeni politički lideri BiH, a zemlja spremna za rat, *Faktor*, 25. 11. 2016, url: <https://www.faktor.ba/vijest/pozderac-mikuli-i-bijedi-afetama-su-rueni-politiki-lideri-bih-a-zemlja-spremana-za-rat-224134>

Kapidžić, Damir (2014), Ethnic practice in electoral politics: Bosnia and Herzegovina's 1990 Presidency elections, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14, 4.

Kapidžić, Damir (2015), Democratic transition and electoral design in plural societies: the case of Bosnia and Herzegovina's 1990 elections, *Ethnopolitics*, 14, 3.

Komšić, Ivo (2006), *Preživljena zemlja*, Zagreb: Prometej, 2006.

Horowitz, Donald (1985), *Ethnic groups in conflict*, London: University of California Press.

Linz, Juan J. i Alfred Stepan (1992), Political Identities and Electoral Sequences: Spain, the Soviet Union and Yugoslavia, *Daedalus*, 121, 2, str. 123-139.

Loza, Tihomir (2016), Afere koje su pokretale 'naše vlastite novine', *Mediacentar Online*, 8. 4. 2016, url: <https://www.media.ba/bs/mediametar/afere-koje-su-pokretale-nase-vlastite-novine>

Malcolm, Noel (1996), *Bosnia: A Short History*, New York: NYU Press.

Mraović, Boriša (2014), Ethnic mobilization and the impact of proportional and majoritarian electoral rules on voting behavior. The 1990 elections to two chambers of Parliament of Bosnia and Herzegovina, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14, 4.

Mulaosmanović, Admir (2010), *Bihačka Krajina, 1971-1991*, Sarajevo: Institut za istoriju.

Ramet, Sabina (1996), *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to the fall of Milošević*, Boulder: Westview Press.

Sambro i Melero, Virtuts (2012), *Analisi de les eleccions de 1990 a la R. S. de Bosnia*, Madrid: Editorial Académica Española.

Sasso, Alfredo (2014), The 'Bosnian silence'? Regime decline and civic alternatives in Bosnia-Herzegovina (1989-1990), *Časopis za povijest Zapadne Hrvatske*, 9.

Sasso, Alfredo (2015), *Just a few years left for us. Non-nationalist political actors in Bosnia-Herzegovina (1989-1991)*, Doktorski rad, Universitat Autònoma de Barcelona.

Sasso, Alfredo (2017), Observation, not resolution. The final congresses of the Bosnian communists, u *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, str. 297-325.

Sekulić, Tatjana (2002), *Violenza etnica. I Balcani tra etnonazionalismo e democrazia*, Roma: Carocci.

Smith, Anthony D. (1995), *Nations and nationalisms in a global era*, Cambridge: Wiley, 1995.

Stojanović, Nenad (2014), When nonnationalist voters support ethno-nationalist parties: the 1990 elections in Bosnia and Herzegovina as a prisoner's dilemma game, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14, 4.

Vladisavljević, Nebojša (2008), *Serbia's Antibureaucratic Revolution. Milošević, the fall of Communism and Nationalist Mobilization*, New York: Palgrave McMillan.

ŽENSKA GRAĐANSKA SCENA U BOSNI I HERCEGOVINI I LJEVICA: ŠTA JE PREOSTALO?

Uvod

Propast socijalizma u bivšoj Jugoslaviji i katastrofalni ratovi 90-ih uzrokovali su ne samo društvenu eroziju, već i nove oblike selektivnog pamćenja kako bi se uspostavili novi odnosi snaga utemeljeni na nacionalnom. Društvena erozija u Bosni i Hercegovini može se promatrati u različitim aspektima: u stvaranju nacionalno homogenih teritorija, stjecanju vlasti od nacionalnih, političkih i ekonomskih oligarhija, porastu društvenih nejednakosti, što se opravdava novom kulturnom tradicionalizacijom, koja kombinira stare i nove oblike patrijarhata.

U takvom okruženju, žene su ušle u javnu sferu uglavnom unutar civilnog društva da bi se aktivizmom suprotstavile tim procesima. Budući da nije dio službene politike i institucija, civilno društvo je ženama, kako mnoge tvrde, omogućilo otvoreniji i slobodniji prostor¹. Liberalni diskurs o ljudskim pravima, kao i nove strategije pregovaranja o rodu, koje promovira međunarodna zajednica, omogućile su ženama različite alate za borbu. Također su nametnule strategije s različitim nijansama istančanosti,² koje se često smatraju slijepima za društvena i ekonomska pitanja i nejednakosti. Međutim, kroz solidarnost i raznolike aktivnosti, aktivistkinje ponovo utvrđuju vlastite perspektive ne samo u vezi sa ženskim pravima, već i u vezi s prisjećanjem na socijalizam i mjesta žena u prethodnom sistemu. One nastoje artikulirati i bolje smjestiti u kontekst feminističke diskusije, uključiti se u relevantne aktivnosti, te izbjeći redukcionistički pristup koji promoviraju oni koji šire „pojednostavljene priče o uspjehu, odnosno, neuspjehu socijalističke emancipacije”³.

1 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013., str. 118.

2 Elissa Helms, *Gendered Visions of Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, University of Pittsburgh (doktorski rad), 2003, str. 106–108.

3 Chiara Bonfiglioli, *AFŽ activists' biographies: an intersectional reading of women's agency*, u: Andreja Dugandžić i Tijana Okić (ur.), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Asocijacija za kulturu i umjetnost CRVENA, Sarajevo, 2018, str. 18.

Metodologija

Cilj ovog rada je steći dublji uvid u načine na koje aktivistkinje i organizacije civilnog društva pregovaraju o rodu, naročito način na koji vrše obnovljenu interpretaciju socijalizma i koje aktivnosti organiziraju na tu temu. Ovaj članak se dalje bavi aktivistkinjama i njihovim organizacijama, te načinom na koji oni pregovaraju o pojmu jednog ili više identiteta s obzirom na stalno selektivno pamćenje u novom političkom (ne)redu.

Budući da „sjećanje na socijalizam“ nije prioritet u aktivnostima ženskih organizacija, na ovopitanje nije lako odgovoriti čak ni kada se operacionalizira, što predstavlja problem ovog istraživanja. Kultura sjećanja uvijek se odvija u specifičnom više ili manje prikladnom i nametnutom kontekstu, gdje su pojedinačne perspektive i unutargrupna i međugrupna dinamika u stalnom međusobnom djelovanju. Također, različiti osjećaji i emocije u promoviranju i slavljenju ženskih prava često dovode do nejasnoća u raspravi o onome što ostaje od prethodnog lijevog, socijalističkog sistema. Nadalje, nije uvijek lako razlikovati sjećanje i nostalgiju. Potonje se u dominantnom diskursu često doživljava kao anahronizam i nešto nefunkcionalno, a vrlo često kao „individualna paraliza ili kolektivni eskapizam“⁴. No, može biti i reflektivna, kao što je to zapravo slučaj sa aktivistkinjama i organizacijama, i manje ili više strukturirana unutar određene kulture sjećanja kroz konkretne prakse i aktivnosti u cilju suzbijanja argumentacije o nedostatku ženske zastupljenosti.⁵

Kako bi se odrazila međusobna povezanost tih procesa sa drugim (prioritetnijim) aktivnostima, korištene su različite istraživačke tehnike.

4 Chiara Bonfiglioli, *Former East, Former West: post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIX (1), 2011, str. 117.

5 Chiara Bonfiglioli, *Former East, Former West: post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIX (1), 2011, str. 118.

Te tehnike obuhvaćaju promatranje sudionika, anketu na internetu, kao i detaljne intervjuje, koji također ilustriraju predmet istraživanja ovog rada.⁶ Anketa na internetu sastojala se od tri grupe pitanja: općih pitanje kao što su dob, stepen obrazovanja, naziv organizacije za koju aktivistkinja radi, težište njihovog rada; pitanja koja se bave načinom na koji doživljavaju socijalistički period i, na kraju, skupina pitanja bez ponuđenih odgovora, koja se bavi njihovom interpretacijom važnih događaja, organizacija i žena iz socijalističkog perioda. Ograničenje ovog pristupa je mala stopa odgovora: 20 aktivistkinja je odgovorilo na upitnike, a 43 nije. To se može pripisati nedostatku vremena ili interesa za predmet istraživanja. Daljnje ograničenje je da su samo tri odgovora pristigla od žena iz manjih gradova i organizacija manjeg kapaciteta. Unatoč ovim ograničenjima, ovi odgovori, posebno na pitanja bez ponuđenog odgovora, korišteni su u kombinaciji sa druge dvije tehnike za ilustraciju nekih aspekata istraživačkog pitanja.

Fokus na rad ženske građanske scene i vlastita percepcija

Prijelaz iz socijalizma u demokratiju, proces koji se često nekritički hvali i raspravlja iz teleološke perspektive, dogodio se u obliku kolapsa sistema i katastrofalnih ratova u bivšoj Jugoslaviji 90-ih godina.⁷

U ovoj nepovoljnoj situaciji, aktivistkinje su bile prisiljene odgovoriti na hitne potrebe tokom rata, s više revnosti i predanosti od ostalih aktera.⁸

6 Ovaj članak se poziva na detaljne intervjuje provedene 2012. i 2013. godine za potrebe doktorskog rada autorice, objavljenog pod nazivom *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, kao i na intervjuje vođene sa Amilom Ždralović tokom 2019. godine, kako bi se utvrdili izazovi ženskih grupa koje okupljaju posebno marginalizirane skupine žena (poput žena iz ruralnog područja, Romkinja...), a koji su, uz potporu Fondacije CURE i Evropska unije, objavljeni pod nazivom: *Aktivizam na marginama. Procjena kapaciteta u deset odabranih ženskih organizacija*. Unatoč različitim ciljevima i svrhama ovih istraživanja i različitim periodima kada su provedena, ona su ponudila neke podatke i nijanse važne za ovaj rad. Neki podaci iz detaljnih intervjuja objavljenih u okviru projekta „Proces pomirenja u Bosni i Hercegovini“, u saradnji sa Univerzitetom u Edinburghu tokom 2018. godine, također su korišteni ondje gdje je relevantno. Više detalja može se pronaći u monografiji *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*.

7 Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo, 2007.

8 Duška Andrić-Ružičić, *Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma*, u: Biljana Kašić (ur.), *Žene i politike mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb,

Dok su nacionalističke oligarhije, pa čak i ratna mašinerija, prisvajale i zlostavljale „originalne pokrete”⁹, aktivistkinje su održavale veze sa drugim ženama, posebno feministkinjama iz bivših jugoslavenskih republika. Njihov rad u tom periodu ima obilježja solidarnosti, koja je u prethodnom socijalističkom sistemu bila vrlo cijenjena kao vrijednost. Zbog rata su se pojavili novi oblici solidarnosti, ali i suptilniji način suočavanja sa seksualiziranim nasiljem, posebno u pružanju psihosocijalne pomoći i drugih oblika podrške. Pomoć drugim ženama, bez obzira na njihovu nacionalnost, važna je feministička vrijednost i također nosi ostatke međuetničke solidarnosti iz prethodnog sistema. Solidarnost radničke klase, posebno u višenacionalnoj i multireligijskoj zemlji, kao što je bila bivša Jugoslavija, mogla se postići samo držanjem nacionalnih napetosti pod kontrolom i socijalističkim modelom upravljanja etnonacionalnim raznolikostima, istodobno ih slaveći. Kako navodi Vlaisavljević, socijalistička Jugoslavija bila je sastavljena od skupa nacionalnih grupa. Nacionalne razlike su bile slavljene a potencijalna neprijateljstva kontrolisana (kontrolirana), kroz narativ o međunacionalnom bratstvu nastalom u otporu fašističkom agresoru tokom Drugog svjetskog rata.¹⁰

U tom ratnom periodu, žene su organizirale sastanke i različite aktivnosti kako bi slušale šta si imaju reći i održavale veze preko novouspostavljenih granica i nacionalnih podjela. Dijalog je bio jednako važan kao i kruh i ruže, istakli su Mladenović i Kešić¹¹. Diskurs viktimologije, koji je bio sveprisutan u ratu, stavio je žene u pasivan položaj, a ženska tijela su služila i kao mjesto simboličke razmjene različitih političkih poruka u cilju uspostavljanja i održavanja granica između različitih sukobljenih skupina.

1997, str. 25.

9 Sonja Licht i Slavenka Drakulić, Kada je ime za mirovnjaka bilo žena? Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji, *Ženske studije*, 1997, str. 7, na: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji> (posljednji put pristupljeno 5. 11. 2019. god.).

10 Ugo Vlaisavljević, Bosnia and Herzegovina: The Continuity of Ethno-Politics in the Age of European Integration, u: *Twenty Years After. Post-communist Countries and European Integration*, Heinrich Böll Stiftung – European Union, Brisel, 2009, str. 79.

11 Vesna Kesić i Lepa Mladjenović, Laughther, Tears and Politics- Dialogue. How Women Do It?, in: Marguerite R. Waller i Jennifer Rycenga (ur.), *Frontline Feminisms. Women, War and Resistance*, Routledge, New York i London, 2001, str. 41.

Dijalogom, saradnjom i mrežama neposlušnosti protiv svih militarista, aktivistkinje su se uspjele povući s te pozicije¹².

Nakon rata, aktivistkinje su se od reaktivnog i dominantno humanitarnog feminizma, koji je obilježio njihov rad u ratu, okrenule politički definiranim pitanjima i proaktivnom razvoju. Fokus mnogih ženskih grupa postaje borba za ženska prava, njihovo političko osnaživanje i drugi oblici osnaživanja. U internetskoj anketi, mnoge su žene odgovorile da su u fokusu njihovog rada ženska prava i njihovo osnaživanje, borba protiv nasilja nad ženama i pružanje psihosocijalne podrške te općenito promoviranje rodne ravnopravnosti u različitim sferama. Dvoje aktivista dali su detaljnije odgovore na ovo pitanje, pokazujući svoju predanost općim društvenim promjenama, kao i poboljšanju položaja marginaliziranih skupina u državi, ne samo žena.

Također, jedno od pitanja kojim se proaktivno bave je odnos prema socijalističkom periodu kako bi se aktivizam učinio održivijim i bolje smještenim u kontekst, te povezala prava koja su žene imale u socijalizmu s novim kontekstom. Aktivisti se često protive široko rasprostranjenoj (pogrešnoj) percepciji da se feminizam na ovim prostorima dogodio nakon pada socijalizma. Njihovo protivljenje ovoj ideji detaljnije će se raspraviti u dijelu o identitetu. Ta su se pitanja pojavila ranije, jer su se aktivistkinje na sastancima za vrijeme rata pitale „kako uravnotežiti kontinuitet osobne historije naših predaka i diskontinuitet političkih odluka koje sami moramo donijeti“¹³. Stoga se razlika između reaktivnog i proaktivnog feminizma ne treba tumačiti kao pojednostavljena dihotomija, jer su aktivistkinje u svim tim periodima riskirale, učile i rasle.

12 Zlatiborka Popov Momčinović, *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnom ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*, Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2018, str. 49–55.

13 Vesna Kesic i Lepa Mladjenovic, *Laughter, Tears and Politics- Dialogue. How Women Do It?*, u: Marguerite R. Waller i Jennifer Rycenga (ur.), *Frontline Feminisms. Women, War and Resistance*, Routledge, New York i London, 2001, str. 41.

Putem pitanja bez ponuđenih odgovora, od aktivistkinja se tražilo da imenuju aktivnosti koje organiziraju u spomen socijalizma, ako su prethodno potvrdno odgovorile da organiziraju takve aktivnosti. Ovdje navodimo sedam odgovora:

- „Zabilježene”, „One su naše danas”, „Neko je rekao feminizam” (niz predavanja)
- istraživanje, edukacijske radionice, putujuće radionice
- prisjećanje na važne događaje i osobe, potvrđivanje antifašizma
- Kroz Akademiju za žene organizirali smo stručna predavanja koja su obuhvaćala razvoj feminističkog pokreta u svijetu i bivšoj Jugoslaviji.
- Ovim se temama bavimo kroz edukaciju.
- Prikupljamo, obilježavamo i promoviramo rad žena iz socijalističkog doba koliko smo u mogućnosti.
- Cilj nam je rekreirati socijalnu koheziju iz tog vremena, zalažemo se za socijalnu pravdu.

Takav pristup i aktivnosti omogućavaju aktivistkinjama kritičku svijest prema lokalnim vlastima i stranim donatorima, kao i prema vlastitim aktivnostima. Često kritiziraju pristup koji se zasniva na projektima, povremeno spominjući vrijednost volonterizma, koji je postojao u ranijem sistemu.¹⁴ Sa druge strane, bio je dio ideološke mobilizacije i manipulacije, oblik neplaćenog i nedovoljno plaćenog rada. Međutim, vrijednost volonterizma prisutna je i u novom sistemu ali u bitno drugačijem značenju. Tokom detaljnih intervju za autoričin doktorski rad, neke aktivistkinje su spomenule da su se u ranijem sistemu pomoć i solidarnost na dobrovoljnoj osnovi više promovirale, a danas toga nema. Prethodni socijalistički sistem njegovao je, kako mnoge aktivistkinje tvrde, idealističke, suštinske vrijednosti, dok trenutni sistem više promovira nebitne vrijednosti.

14 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 141.

Na primjer, volonterizam se danas uglavnom smatra nebitnom vrijednošću, važnom za stjecanje vještina i kontakata potrebnih za dobivanje plaćenog posla, dok se u socijalizmu hvalio kao dobro samo po sebi. Nadalje, volonterizam se često razrađuje u kontekstu samokritike, pokazujući da žene koje su aktivne u civilnom društvu ne samo da hvale vlastite aktivnosti, već prepoznaju nedostatke i loše prakse. Pristup zasnovan na projektima i natjecanje među ženskim grupama, uključujući nedostatak istinskog volonterizma na novom etabliranom tržištu civilnog društva, najčešće se spominju kao nešto negativno. Svjesne ove tendencije, one uspoređuju, testiraju vlastite osjećaje i aktivnosti, često prikazujući sjećanja na socijalistički period kao referentni okvir, bez obzira na njihovu dob. Često spominju da su ljudi za vrijeme socijalizma bili spremniji poštivati drugu osobu i međusobno se pomagati, bez proračunatosti da zauzvat dobiju, npr., materijalnu nagradu.¹⁵

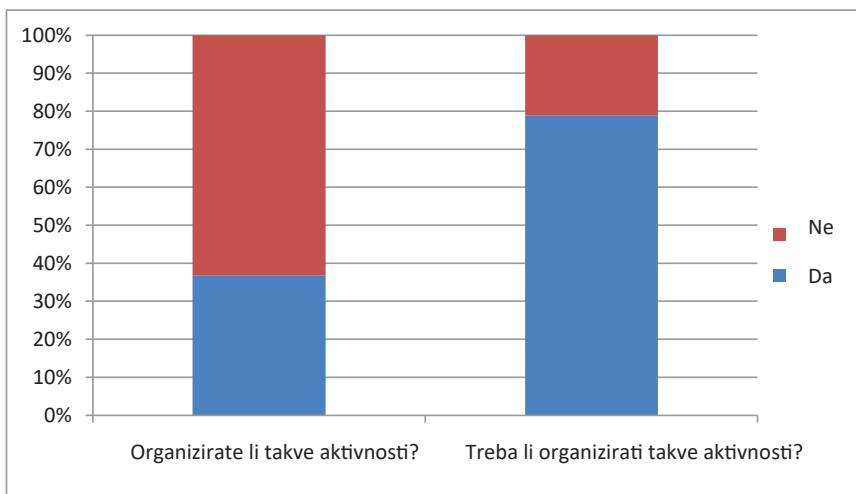
Takozvana samokritika bila je dio ideologije bivšeg sistema i s više raznolikosti se nastavlja u novom okruženju i ideologiji koja se usredotočuje na liberalne vrijednosti postignuća, izlažući žene, posebno aktivistkinje, novom obliku dvostrukog i trostrukog opterećenja (poslovnog, kućnog i emotivnog). Kao i u drugim društvima i kontekstima, aktivistkinje često proganja osjećaj da nikada ne postizu ili ne rade dovoljno.¹⁶

Na temelju rezultata ovog istraživanja, aktivistkinje tvrde da je važno nastaviti sa aktivnostima koje uključuju kulturu sjećanja na socijalistički period i da na tom pitanju treba više raditi (grafikon br. 1). Nažalost, domaće institucije i strani donatori ne podupiru ove aktivnosti u dovoljnoj mjeri, s tom razlikom da ih strani donatori promoviraju više nego domaće institucije (grafikon br. 2).

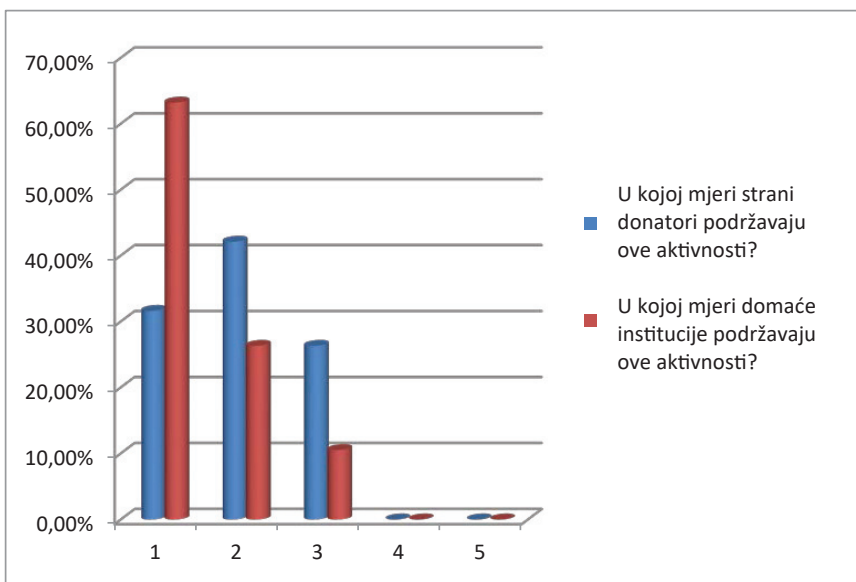
15 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 165.

16 Džejn Beri i Jelena Đorđević, *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem?*, Anti Trafiking Centar, Beograd, 2010, str. 32–35.

Grafikon 1: Odgovori na pitanja: Organizirate li takve aktivnosti?
i Treba li organizirati takve aktivnosti?

Grafikon 2: Odgovori na pitanje: U kojoj mjeri strani donatori i domaće institucije podržavaju ove aktivnosti? (1 – uopće ne, 5 – jako podržavaju) Borba sa selektivnim pamćenjem/protiv selektivnog pamćenja

Zvanične verzije moraju se osporavati, dok se istodobno fokus stavlja na hitna pitanja poput prava žena, borbe protiv nasilja nad ženama i pružanja psihosocijalne podrške i općenito promoviranja rodne jednakosti u različitim sferama. Na ova hitna pitanja se zapravo većina aktivista i njihovih organizacija najviše i fokusira.

Često se tvrdi da su ekonomska i socijalna prava u socijalizmu imala prioritet, dok su politička i građanska prava bila ograničena u jednopartijskom sistemu. Međutim, ponekad aktivistkinje kažu da je ovo tumačenje preusko u pogledu roda. Naime, iako su politička prava bila ograničena, iako su žene bile slabo zastupljene u Partiji, ipak su bile poštovane i barem tretirane kao jednake, i u ideologiji i u sistemu. Lenjinističko gledište da se revolucija i socijalizam nikada ne mogu ostvariti bez emancipacije žena bila je temeljna teza socijalističkog sistema:

„Prava sloboda ne može se zajamčiti, demokratija se ne može graditi, pa čak ni socijalizam - ako žene nisu uključene u javnu službu, miliciju, politički život, ako se ne odmaknu od zatupljujuće atmosfere domaćinstva i kuhinje”¹⁷.

Aktivistkinje također često tvrde da taj položaj nije samo dodijeljen ženama s vrha, već da su se žene borile za svoja prava, posebno igrajući važnu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu tokom Drugog svjetskog rata. Iako Komunistička partija za vrijeme Drugog svjetskog rata nije imala jasan plan vezano za regrutaciju žena i njihovu ulogu u oslobodilačkom pokretu,¹⁸ žene su zauzele važno mjesto u zdravstvu i pružale su obavještajne podatke za aktivnosti pokreta otpora u naseljima i gradovima.¹⁹

17 Jovan Todorović, *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 153.

18 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd, 2011, str. 34.

19 Amila Ždralović, 1941–1945. Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena, u: Jasmina Čaušević (ur.), *Zabilježene-žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE, Sarajevo, 2015, str. 74.

Unatoč toj uključenosti, ženska prava u socijalizmu se često doživljavaju kao data odozgo, a ne kao rezultat ženskih napora. Analiza diskursa poruka partijskih funkcionera i detaljnih intervjua sa ženama visoko rangiranih u partiji pokazuju da su se žene na terenu suočavale sa stalnim predrasudama i patrijarhalnim vrijednostima²⁰ unatoč stranačkoj ideologiji o ravnopravnosti spolova. Koncept datih prava u određenoj je mjeri sličan liberalnom konceptu prava po rođenju. Stoga feministkinje tvrde da se liberalni koncept treba osporavati, jer „prava treba shvatiti i kao ‘ciljeve’ koje treba tražiti i ostvariti strukturalnim promjenama u strukturama društvene moći”.²¹

Sa druge strane, literatura također dovodi u pitanje razinu poštivanja i razvoja socijalnih prava u socijalističkim zemljama, gdje se socijalna politika ponekad percipirala kao nužna samo u kapitalističkom društvu i proisteklim ekonomskim i drugim nejednakostima.²² Od ovog stava se ubrzo odustalo i sistematično se razvijaju različiti aspekti socijalne politike, poput socijalnog osiguranja, zdravstvenog osiguranja, socijalnih programa za majke sa djecom i stanovanja u sklopu reproduktivnih pitanja, uključujući jednakost u plati i subvencionirano porodijsko odsustvo.²³ Međutim, u provedbi ovih mjera, rod se nije dovoljno uzeo u obzir.

Na primjer, pristup koji je slijedio lenjinistički stav da se kućni poslovi moraju socijalizirati pokušao se primijeniti ubrzo nakon revolucije u socijalističkoj Jugoslaviji. Međutim, žene su nastavile obavljati većinu kućnih poslova i, ako su bile zaposlene i politički aktivne, bile su izložene dvostrukom ili trostrukom opterećenju.

20 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd, 2015, str. 107–139. Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996, str. 79–87.

21 Lisa H. Schwartzman, *Challenging Liberalism: Feminism as Political Critique*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania, 2006, str. 9.

22 Uwe Backes, Günther Heydemann i Clemens Vollnhals (eds.), *Staatssozialismen im Vergleich. Staatspartei – Sozialpolitik – Opposition*, Vandenhoeck – Ruprecht GmbH, Göttingen, 2019, str. 15.

23 Uwe Backes, Günther Heydemann i Clemens Vollnhals (eds.), *Staatssozialismen im Vergleich. Staatspartei – Sozialpolitik – Opposition*, Vandenhoeck – Ruprecht GmbH, Göttingen, 2019, str. 16–17.

Važno je napomenuti da je marksistička literatura u tom periodu bila svjesna situacije i udvostručenog opterećenja žena, kao i njihovog specifičnog položaja u socijalističkom sistemu, koji bi trebalo poboljšati.²⁴ Ključni događaj bila je poznata konferencija Drug-ca Žena. Žensko pitanje – novi pristup, prva feministička konferencija ikad organizirana u nekoj socijalističkoj zemlji, održana u Beogradu 1978. godine. Nakon te konferencije, nova generacija žena, uglavnom zaposlenih u prosvjeti, počela je raspravljati i analizirati da li je moguće riješiti ta pitanja i ostvariti emancipaciju unutar socijalističkog sistema. Kao što je istaknula hrvatska feministica i filozofkinja Blaženka Despot, socijalizam ima redukcionistički pogled i na prirodu i na ljudsku historiju, što dovodi do isključenja žena iz dijalektike slobode i reducira emancipaciju žene na žensko pitanje, koje se smatra riješenim ideološkim dogmatizmom, objektivizacijom i zadržavanjem postojećih kontroverzi.²⁵

Unatoč ovim kontroverzama i nedostacima, postignuća socijalističkog perioda ne treba zanemariti, posebno jer se antisocijalistički diskurs zloupotrebljava kako bi opravdao trenutni *status quo*. Historijski revizionizam koji je započeo tokom 80-ih, a ruku pod ruku s novom tradicionalizacijom je težio stvaranju crno-bijelih slika, briše dostignuća jugoslavenskog modela modernizacije tokom socijalističkog perioda uz pomoć historijskog anakronizma. Kao što Dugandžić i Okić ističu, „uspon historijskog revizionizma nakon 1989. godine lišio nas je sposobnosti da sami razumijemo prekretnice u vlastitoj historiji”.²⁶ S tim u svezi, jedna aktivistkinja je u upitniku na internetu navela: „Po mom mišljenju, aktualni političari u današnjem društvu besramno izvrću činjenice o socijalističkom vremenu poništavanjem apsolutno svih vrijednosti stečenih u tom vremenu.

24 Jovan Todorović, *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 24.

25 Gordana Bosanac, Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja*, 28 (3), 2008, str. 266.

26 Danijela Dugandžić i Tijana Okić (ur.), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Asocijacija za kulturu i umjetnost CRVENA, Sarajevo, 2018, str. 7.

Historija se besramno falsificira. Iako je to društvo imalo i puno negativnih pojava koje se ne bi smjele gurati pod tepih i o kojima bi se trebalo razgovarati, mislim da bi ljudske i humane vrijednosti socijalizma koje su ostvarene trebalo više promovirati.”

Što se tiče takozvanog dvostrukog opterećenja žena u socijalističkom periodu, jedna aktivistkinja rekla je da je situacija danas ista, čak i gora, jer žene nemaju mehanizme podrške koji su u prethodnom sistemu odlično funkcionirali:

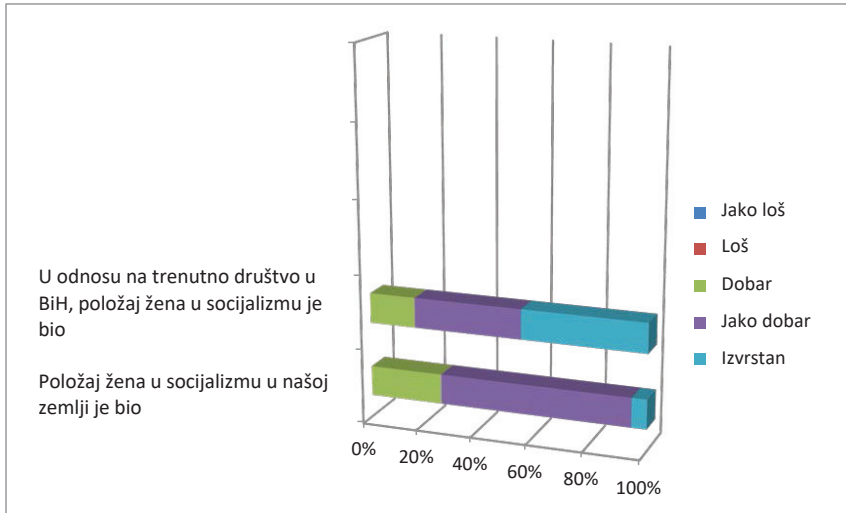
„Sada nema onoga što je tada bilo omogućeno ženama, npr. više nema besplatnih vrtića, što je bila važna karika u emancipaciji žena. Međutim, mnogi ljudi prigovaraju da je žena tada bila dvostruko opterećena. E sad, ne vidim razlike u odnosu na današnjicu, danas radim na svom poslu, radim kod kuće, s tom razlikom da više ne postoje mehanizmi podrške koji su odlično funkcionirali u ono vrijeme, pa mi je danas još teže.”²⁷

U feminističkim istraživanjima, takav je pristup države zapravo pomogao ženama da „uhvate korak s kućnim poslovima”, te je pridonio nedostatku interesa muškaraca da se brinu o djeci i rade druge poslove u domaćinstvu.²⁸ Kako je navela aktivistkinja iz BiH (citirana ranije), situacija je danas još gora, jer država ne osigurava podršku, a političke elite jačaju patrijarhalne vrijednosti. To je potvrđeno i u upitniku na internetu, u kojem su ispitanici ustvrdili da je položaj žena u socijalizmu bio vrlo dobar i puno bolji u odnosu na trenutnu situaciju u BiH (grafikon 3).

27 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 167.

28 Barbara Einhorn, *Cinderella Goes to Market: Citizenship Gender and Women's Movements in East Central Europe*, Verso, London i New York, 1993, str. 47.

Grafikon 3: Odgovori na dva pitanja (Poredeći današnje društvo u BiH, položaj žena u socijalizmu je bio; Položaj žena u našoj državi u socijalizmu je bio).

Suprotstavljanje selektivnom pamćenju u ovom periodu događa se prisjećanjem i promoviranjem uglednih žena ne samo iz BiH, već i iz bivše socijalističke Jugoslavije i svjetskog radničkog pokreta. U istraživanju su žene spomenule istaknute žene iz različitih sfera – oslobodilačkog pokreta u Drugom svjetskom ratu, stranačke politike i iz akademske zajednice. To također pokazuje da su aktivistkinje svjesne vrijednosti međusobne povezanosti žena iz različitih sfera i trude se da se takve aktivnosti nastave kako bi uspostavile kanale između žena u politici, akademskim institucijama i civilnom društvu, kao i širom svijeta. Ako se osvrnemo na tvrdnju Bonfigliolijeve, da su „hladnoratovska mapiranja ‘Istoka’ i ‘Zapada’, čak štaviše, zasjenila transnacionalne angažmane žena u antifašističkim i revolucionarnim pokretima diljem Evrope”²⁹, čini se da aktivistkinje iz Bosne i Hercegovine zaista izbjegavaju ova nametnuta mapiranja.

²⁹ Chiara Bonfiglioli, *Former East, Former West: post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIX (1), 2011, str. 120.

Praznici i događaji iz prethodnog perioda imaju važnu ulogu u suprotstavljanju selektivnom pamćenju. U novoosnovanoj, djelomično funkcionalnoj tržišnoj ekonomiji sa mnoštvom obilježja konzumerizma, 8. mart se pretvorio u prilično dvosmislen „praznik“. Vijesti komercijalnih i javnih emitera i zabavne industrije zasićene su slikama ulica punih cvijeća, često s preporukama šta ovom prilikom kupiti „ljepšem spolu“. Aktivistkinje kritiziraju ovaj pristup, te vide 8. mart kao mjesto za protest protiv današnje diskriminacije žena, kao i priliku za prisjećanje o istaknutim ženama iz socijalističkog perioda. Kada spominju proslave 8. marta, to ima sasvim suprotno značenje od današnjeg konzumerizma:

„Obožavam 8. mart i to je jedan od rijetkih trenutaka kada se možemo sjetiti naših baka, majki, koje su postavile temelje, a ženski pokret je nastao na temelju onoga što su žene u bivšem sistemu stvorile i omogućile nam da danas uživamo. Šteta što nema više posla da se održi ovaj kontinuitet [...]“³⁰

Razvoj identiteta

Jedna od važnih stavki za feministkinje iz BiH je da feminizam nije nešto novo na ovim prostorima i da je, kao što je već spomenuto, važno ponovno uspostaviti veze između ženskog aktivizma i sjećanja koje se proteže kroz različite vremenske periode. Donekle je istina da je pad socijalizma u svim postsocijalističkim zemljama doveo u žarište pitanje ženskog subjektiviteta i identiteta. Prethodni sistem (socijalizam), razlikovao je dva oblika jednakosti: pozitivnu, poput izjednačavanja koje je provođeno zakonom i ideološkom mobilizacijom, i negativnu, kao što su ugnjetavanje pojedinaca i subjektivnost.³¹ Unatoč toj razlici, neki pristupi i istraživanja naglašavaju da, „istodobno, država nije jednostavno izmanipulirala i mobilizirala rod da poveća proizvodnju (a u nekim slučajevima i reprodukciju) i osigura

30 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 167.

31 Barbara Havelkova, *Gender Equality in Law. Uncovering the Legacies of Czech State Socialism*, Hart Publishing, Oxford, 2017.

legitimitet, nego je on bio i osnova - skupa s drugim identitetima - kroz koju su pojedinci tumačili, pregovarali, odupirali se i, u nekim slučajevima, ignorirali državne politike i diskurse³².

Nakon propasti jednostranačkog sistema, napravljeno je više mjesta za pokretanje pitanja subjektivnosti i identiteta, a dostupno je postalo i više alata za pregovaranje o rodu. Kao što Johnson i Robinson ističu, posljedično umnožavanje rodova dovodi do sve veće složenosti i „šireg raspona rodnih ideologija na raspolaganju ženama i muškarcima“³³. To, sa jedne strane, može pružiti više mogućnosti i izbora za život žene, te pomoći podrivanju ili „ponovnoj ocjeni“ rodnih struktura; sa druge strane, može na razne načine ograničiti žene³⁴.

Usprkos tom novom raspoloživom prostoru i alatima, u mnogim su postsocijalističkim zemljama uspostavljeni novi rodni režimi isprepleteni s nacionalizmom, a posebno u bivšoj Jugoslaviji, sa izgradnjom nacionalnih država. ‘Konsenzualni’ oblik demokracije uspostavljen u Bosni i Hercegovini u Daytonu dovodi do dominacije nacionalnog identiteta nad drugima, neprekidno stvarajući nacionalne tenzije umjesto da ih rješava. Da bi osporili ovaj oblik pseudodemokratskog i prilično neliberalnog sustava, aktivisti se često pozivaju na prethodni socijalistički režim i njegovu formulu bratstva i jedinstva, bez obzira na to je li bio slijep za rod ili pristran (bratstvo uključuje/isključuje sestrinstvo³⁵). Jedna istaknuta aktivistkinja rekla je da je okvir njezina rada bivša Jugoslavija, od Triglava do Đevđelije, te da joj niko nema pravo nametati fiksni identitet, jer ih ima na stotine:

32 Shana Penn i Jill Massino (ur.) *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*, Palgrave MacMillan, New York, 2009, str. 3.

33 Janet Elise Johnson i Jean C. Robinson (ur.), *Living Gender after Communism*, Bloomington and Indiana University Press, Indianapolis, 2006, str. 2.

34 Janet Elise Johnson i Jean C. Robinson (ur.), *Living Gender after Communism*, Bloomington and Indiana University Press, Indianapolis, 2006, str. 3.

35 Carole Pateman u svojoj čuvenoj knjizi *Polni ugovor* također ističe rodnu sljepoću liberalizma i novog društvenog ugovora liberalnih društava također u radovima poznatih teoretičara modernog političkog poretka.

„Kako smo se zatvorili u svoje nacionalnosti, umjesto da nacionalno i religijsko ostane dio osobnog identiteta, ja ih imam na hiljade, ne možete me smjestiti u dva, ne dopuštam vam. Prepoznajem stotinu njih, i svaki je korak važan, nema viših prioriteta. Ali pod pritiskom onoga što ste rekli, političari i javna politika su izabrali, pa je za nas izabrana politika nesuživota.“³⁶

Uključene u različite aktivnosti mira i pomirenja, žene su također dovele u pitanje već spomenuti historijski revizionizam i njegovu politiku uspostavljanja čvrstih, monolitnih i međusobno podijeljenih nacionalnih identiteta, prema kojima su nasljeđe multikulturalizma BiH i njegova socijalistička formula „bratstva i jedinstva“ proglašeni za komunističku laž.³⁷

Unatoč činjenici da feminizam nije novost, puno aktivistkinja izbjegava sebe nazivati feministkinjom.³⁸ To je ponekad dio njihove strategije za izbjegavanje negativne konotacije pojma prisutnog u javnosti, ali i zato što neki aktivisti tvrde da nisu svjesni njegovog značenja. Neke ženske akademkinje tvrde da i ovdje leže negativni ostaci prethodnog sustava, u kojem je feminizam bio pogrešno predstavljen i pogrešno shvaćen kao buržoaska ideologija. Može se s rezervom reći da je feminizam u službenom sustavu marksističke terminologije u socijalističkoj Jugoslaviji prikazan kao opijat za (žene srednje klase). Izjednačila ga je s humanitarnim radom buržoaskih žena i oblikom patrijarhalne etike skrbi, što je rezultiralo nerješavanjem socijalnih nejednakosti i prikrivanjem njihove stvarne klasne strukture. Zanimljivo je primijetiti da je takav pristup korišten za rasformiranje Antifašističkog fronta žena (AFŽ) 1953. godine, unatoč svom ogromnom doprinosu mobilizaciji žena u antifašističkoj borbi tokom

36 Zlatiborka Popov Momčinović, *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*, Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2018, str. 97.

37 Tihomir Cipek, *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini: socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2019, str. 6.

38 Zilka Spahić-Šiljak, Postajanje feministicom, u: Zilka Spahić-Šiljak (ur.): *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, 2012, str. 230. Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 153–161.

Drugog svjetskog rata i nakon toga u obnovi zemlja. Žene pionirke u antifašističkoj borbi i vođe AFŽ-a bile su svjesne te opasnosti, npr., u govoru Mitre Mitrovića na prvom plenumu AFŽ-a:

„Naš pokret mora biti uključen u borbu na svim poljima, posebno privrednim i trgovačkim, i ne pretvarati se u humanitarnu ili drugu organizaciju u kojoj će izgubiti svoj revolucionarni borbeni karakter, koji je stekao svojim djelovanjem tokom narodnooslobodilačkog rata [...]“.³⁹

Ovu samokritiku ne treba izjednačavati sa stranačkom retorikom i optužbom da AFŽ postaje sve izoliranija ženska organizacija, koja je u stalnoj opasnosti prihvaćanja feminističkih staza. I javna i privatna sfera bile su ispunjene neformalnim i često podrugljivim komentarima prije rasformiranja AFŽ-a. Međutim, u poznatoj analizi AFŽ-a Lidije Sklevicky, razlozi su bili dublji. Oni leže u suštinskim i osnovnim kontradikcijama marksističko-lenjinističkog shvaćanja revolucije: iako se sporadično priznaje da postoje posebni ženski interesi, žensko je pitanje dio klasnog pitanja i stoga može postojati samo jedan akter (istinski subjekt) revolucije.⁴⁰

U kombinaciji sa (nesvjesnim) antifeminističkim ideološkim ostacima prošlog sistema i novim nepovoljnim okolnostima, samo je nekoliko ženskih organizacija istaknulo feministički identitet i druge ženske organizacije civilnog društva ih prepoznaju kao takve.⁴¹ Unatoč tome, neke feministkinje i aktivistkinje tvrde da je mnogo organizacija feminističko prema onome što rade. Također se i sam pojam roda i feminizma proširio za mnoge aktivistkinje, tako da, na primjer, uključuju otvorenu promociju i borbu za prava LGBT populacije. Budući da je cilj feminizma oslobađanje žena, to je i seksualno samoodređenje svih ljudi.

39 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd, 2011, str. 78.

40 Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996, str. 36.

41 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 157.

Prema tome, „[nije] dovoljno reći da se to podrazumijeva u drugim definicijama feminizma, jer prečesto se ono što se podrazumijeva ignorira“, jer su heteroseksualni brak i posljedična homofobija važan dio patrijarhalnog sistema.⁴²

Manje organizacije, posebno iz manjih mjesta i ruralnih područja u kojima su patrijarhalni narativi jači i prostor za raspravu o rodu je ograničen, raspravljaju o rodu (iako ne smatraju sebe feministima) i često koriste sintagmu iz prethodnog sistema. Kad su se nakon rata počeli sastajati i organizirati, to je izazvalo sumnju u njihovim zajednicama. Kako bi nastavili sa nekim nepopularnim aktivnostima (poput pomaganja povratnicima nakon rata itd.) i svjesnog podizanja ženskih prava u ruralnim područjima, oni sebe često nazivaju AFŽ-om. Iako nije lako odgovoriti na to jesu li njihove aktivnosti prihvaćene zbog toga, shvatile su ih kao ne opasne, nego kao nešto historijsko i čak smiješno.⁴³ To dokazuje tezu Lidije Sklevicky da se pojam afežejka zadržao u društvu, ali kao ostatak iz prošlosti, oblik komičnog i neprilagođenog aktivista, a sam AFŽ dobija „status izumrle prahistorijske životinje“⁴⁴.

Iz tog razloga mnogi aktivisti ističu važnost ove ostavštine i smatraju je dijelom svog identiteta. Oni ponekad idealiziraju AFŽ kao najveću, najmasovniju organizaciju žena u našoj historiji, uspoređujući to sa današnjom fragmentiranošću ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini.⁴⁵ U anketi na internetu, postavljeno je pitanje bez ponuđenih odgovora: „Za mene je AFŽ...“, a aktivistkinje su odgovorili na sljedeći način:

42 Christine Riddiough, Socialism, feminism, and gay /lesbian liberation, u: Lydia Sargent (ur.), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Black Rose Books, Montreal, str. 74.

43 Tokom intervju za autoričino istraživanje za doktorat, takva se priča čula od aktivistkinje u istočnoj Bosni, kao i u istraživanju mapiranja kapaciteta deset odabranih ženskih organizacija.

44 Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb, 1996, str. 76.

45 Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 164.

- Značajno mjesto za ženske borbe
- Pokret slobodoumnih žena složen, jedinstven
- Važna ženska tradicija i propuštena prilika
Značajan dio historije ženskog pokreta
- Najveći ženski model oslobađanja žena u svim segmentima današnjice.
Važan period za sve žene, više mogućnosti za žene da sudjeluju na političkoj sceni, više zajedničkih aktivnosti
- Pokret za oslobađanje žena od patrijarhalnih stereotipa i uloge žena isključivo kao majki i stupova porodice
- Prva organizacija nakon Drugog svjetskog rata koja se bavi situacijom žena (pismenost, obrazovanje, zapošljavanje, političke aktivnosti žena)
- Važna organizacija koja je učinila mnogo za afirmaciju, ali i konkretnu pomoć ne samo ženama, pismenosti i sličnim aktivnostima
- Oblik organiziranja žena u bivšoj Jugoslaviji
- Stranački organ usredotočen na žensku pismenost i organiziranje i usmjeravanje njihove svijesti prema načelima komunističke ideje
- Stvaranje ženskog pokreta, zalaganje i sudjelovanje žena u antifašističkoj borbi, poziv žena na obrazovanje, emancipacija žena ...
- Ponos što su se žene borile za svoja prava
- Organiziranje žena s fokusom na emancipaciju i ženski diskurs antifašizma
- Ženski pokret
- Veliki napredak za žene
Pokret koji se borio za bolji položaj žena u skladu s tadašnjim društvenim kontekstom
- Borba za ravnopravnost rodova
- Zanimljiv i poučan pokret, ponos, snaga

Iako su u velikoj mjeri slični, odgovori se razlikuju od činjeničnijeg i informativnijeg do pozitivnijeg korištenjem riječi poput „vrlo važan“, „najveći“, „ogroman korak naprijed“, „ponos“, „snaga“, „oslobađanje“, „emancipacija“, „veliki napredak“.

To pokazuje da je ovaj period važan dio identiteta i svijesti aktivistkinja, a također je jedan od alata koji koriste u pregovaranju o rodnom identitetu. Kao što Bonfiglioli napominje, nakon pada socijalizma, strani akteri ponekad su nametali svoje vlastiti zamisli u vezi sa ženskim pitanjima, posebno u kontekstu proširenja EU. Pozivajući se na ovu historijsku baštinu, aktivistkinje iz Bosne i Hercegovine stvaraju otvorenije prostore za svoj identitet i osporavaju diskurse moći ne samo unutar patrijarhalne domaće dihotomije, već i geopolitičkih odnosa i historijskih kriza.⁴⁶

Socijalna i ekonomska pitanja: šta je ostalo?

Različiti istraživači upozoravaju na veliki rodni jaz u zaposlenosti u Bosni i Hercegovini: 47% muškaraca zaposleno je u sektoru formalnog zaposlenja u odnosu na 29% žena.⁴⁷ Također se navodi da je samo 27,3% privatnih firmi u vlasništvu žena.⁴⁸ Zbog toga postoji nekoliko programa ekonomskog osnaživanja žena, koje podržava Fond za provedbu Akcijskog plana za rodnu jednakost (FIGAP) i njegovi partneri.⁴⁹ Iako su dio nekih od ovih aktivnosti, aktivistkinje ponekad dovode u pitanje njihove rezultate. Tokom istraživanja o kapacitetima deset odabranih ženskih organizacija, aktivistkinje su često spominjale nedostatak infrastrukture, koja je nužna za obavljanje poslovnih i ekonomskih aktivnosti njihove organizacije, poput distribucije i prodaje proizvoda koje proizvode.

46 Chiara Bonfiglioli, *Former East, Former West: post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe*, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIX (1), 2011, str. 119–120.

47 Pamela Pozarny i Brigitte Rohwerder, *Priority gender issues in Bosnia and Herzegovina, Georgia, Moldova, Serbia and Ukraine – with consideration to gender and governance*, GSDRC, University of Birmingham, Birmingham, 2016, str. 10.

48 Pamela Pozarny i Brigitte Rohwerder, *Priority gender issues in Bosnia and Herzegovina, Georgia, Moldova, Serbia and Ukraine – with consideration to gender and governance*, GSDRC, University of Birmingham, Birmingham, str. 11.

49 Pamela Pozarny i Brigitte Rohwerder, *Priority gender issues in Bosnia and Herzegovina, Georgia, Moldova, Serbia and Ukraine – with consideration to gender and governance*, GSDRC, University of Birmingham, Birmingham, str. 11.

Nedostatak infrastrukture „često čini obrazovanje nepristupačnim mladim ženama iz ruralnih područja”.⁵⁰ Ovo je također važno jer obrazovanje pozitivno utječe na položaj žena u privredi i povećava njihove mogućnosti. U socijalističkom sistemu uloženo je mnogo napora u izgradnju infrastrukture, što je ponekad dovelo do uske definicije socijalističke/komunističke modernizacije.⁵¹ Danas visok nivo neučinkovitosti države, korupcija i stranačke veze otežavaju izgradnju i razvoj infrastrukture.

Politika mikrokredita dala je vrlo mješovite rezultate u ovom novom neorganiziranom obliku kapitalizma. Često se smatra da je u civilnom društvu usvojen rječnik obilježen tržišnim poslovanjem. Na primjer, pojmovi „radnik” i „radnička klasa” jednostavno su nestali iz upotrebe. Može se čuti i prigovor da socijalno pitanje i položaj radnica nisu na dnevnom redu ženskih organizacija. Ovdje se također mora reći da je tokom socijalizma rad tumačen kao dužnost, prema nekim autorima, da se ljudi integriraju u sistem i da ih se prati. Kao rezultat toga, rad kao pravo, odnosno dužnost, nailazi na različite nejasnoće u novom ekonomskom i političkom okruženju. Kao što se dogodilo u drugim postsocijalističkim državama, novi uspostavljeni sistem, zasnovan na tržišnoj ekonomiji, delegira organiziranje žena da se brine za marginalne skupine i osigurava socijalne potrebe koje je prije osiguravao sam sistem.⁵² U Bosni i Hercegovini zbog rata, briga za žene koje su preživjele nasilje i druge marginalne skupine također je prebačena na ženske organizacije civilnog društva. Posljedična kompleksnost znači da se aktivistkinje ne mogu baviti svim pitanjima na odgovarajući način.

50 Amila Ždralović i Zlatiborka Popov-Momčinović, *Activisms on the Margins: Capacity Assessment in Ten Selected Women's Organizations*, CURE Foundation and the Foundation for Women's Empowerment, 2019, str. 16.

51 Npr., čuvena Lenjinova izjava: „Komunizam je sovjetska vlast plus elektrifikacija cijele države.” <http://soviethistory.msu.edu/1921-2/electrification-campaign/communism-is-soviet-power-electrification-of-the-whole-country/>

52 Barbara Einhorn i Charlie Sever, Gender, civil society and women's movement in Central and Eastern Europe, in: Jude Howell i Diane Mulligan (ur.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, Routledge, London – New York, 2005, str. 31. Zlatiborka Popov-Momčinović, *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo, 2013, str. 129.

Činjenica da je povjerenje u sindikate i njihovu sposobnost zaštite radnica i članova vrlo nisko i da se žene osjećaju nemoćno u sindikatima⁵³ stvara dodatne probleme u ovoj sferi.

Treba dodati da ekonomska i socijalna pitanja nisu u potpunosti zanemarena. Često su dio drugih aktivnosti, poput pomirenja i borbe protiv nasilja nad ženama. U aktivnostima pomirenja, žene iz ruralnih organizacija međusobno kupuju proizvode i na taj način se uzajamno pomažu u proizvodnji i promociji preko nacionalnih i entitetskih podjela.⁵⁴ Također, ekonomski ovisne žene su češće izložene nasilju u porodici, pa ekonomsko osnaživanje jeste i treba biti više povezano sa drugim oblicima osnaživanja. Općenito govoreći, viktimizacija BiH prevladava ne samo u percepciji stranih aktera, već i samog društva,⁵⁵ a ekonomski napori su važni za odmak od te pozicije. Ipak, nije lako razaznati šta je ljevičarstvo među aktivnostima u području ekonomskog osnaživanja u okviru ženskih organizacija civilnog društva. Čini se da je ekonomska solidarnost prazan pojam zbog šireg društvenog konteksta, kao i pristup ženskog organiziranja zasnovan na projektima, koji dovodi do (neo)liberalne fragmentacije. Uz određenu dozu opreza, moglo bi se reći da je prisutnije u manjim lokalnim zajednicama, u kojima žene više pomažu jedna drugoj u svom poslovnom trudu i projektima koji se bave ekonomskim osnaživanjem. Međutim, organizacije u takvim zajednicama često imaju manji kapacitet, a i njihov feministički identitet i doseg njihovih aktivnosti se dovode u pitanje.⁵⁶

53 Tamara Žarković, „Žene koje inspirišu...” Istraživanje o mogućnostima i uslovima života žena u malim lokalnim zajednicama u BiH, Fondacija CURE, Sarajevo, 2017, str. 27.

54 Zlatiborka Popov Momčinović, *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnom ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*, Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2018, str. 146–152.

55 Nada Ler-Sofronić, *Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi*, u: Saša Gavrić i Hana Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: žene u Bosni i Hercegovini*, Buybook, Sarajevo, 2011, str. 92.

56 Tamara Žarković, „Žene koje inspirišu...” Istraživanje o mogućnostima i uslovima života žena u malim lokalnim zajednicama u BiH, Fondacija CURE, Sarajevo, 2017, str. 17.

Umjesto zaključka

U ovom radu, iako se osporava, analizirana je kultura prisjećanja, s naglaskom na odnos aktivistkinja u današnjem civilnom društvu BiH prema socijalizmu. Iako novi politički, socijalni i ekonomski uvjeti nameću različite hitne potrebe koje treba riješiti, aktivistkinje različitim aktivnostima zaista pokušavaju uspostaviti veze s ranijim socijalističkim sistemom. Sa jedne strane, mnoge od njih imaju svoja osobna sjećanja na taj period i pokušavaju u svojim organizacijama ostvariti neke srodne aktivnosti, koje su dio pregovaranja o rodu i izazivanja nametnutog identiteta i selektivnog pamćenja, koje promoviraju etnokratske elite i strani akteri. Pristup zasnovan na projektima dovodi do konkurencije ženskih grupa, iako je istraživanje pokazalo da se solidarnost hvali kao najveća vrijednost i da sadrži ostatke ranijeg sistema.

Zbog ograničenja ovog istraživanja, nije lako razaznati doseg tih aktivnosti i artikulirati jasan odgovor na ono što je preostalo iz ranijeg ljevičarskog socijalističkog sistema. Čini se da se socijalizam spominje u kontekstu identitetskih pitanja, a puno manje u ekonomskim i socijalnim aktivnostima ženskih organizacija. Aktivistkinje, posebno u organizacijama s jasnim feminističkom programom u urbanim centrima, provode takve aktivnosti organiziranjem događaja, provođenjem istraživanja, prikupljanjem podataka i organiziranjem neformalnog obrazovnog programa. Mješavina kulture sjećanja može se vidjeti u odavanju počasti i sjećanju na ugledne žene iz ranijeg socijalističkog sistema, te organizacija, posebno AFŽ-a, obilježavajući praznike koji se danas pogrešno tumače kao isključivo socijalistički (poput 8. marta). Manje organizacije se također u manjoj ili većoj mjeri proaktivno sjećaju bivšeg socijalističkog sistema. Ono što u svojim ekonomskim programima često nazivaju „malim koracima solidarnosti“ često se odnosi na raniji socijalistički sistem kako bi se osporio lokalni patrijarhalni kontekst i strukture koje su sumnjičave prema bilo kojem obliku autonomnog ženskog organiziranja. Većina aktivistkinja ističe da sve ove korake treba uskladiti u cilju izgradnje održivijeg ženskog pokreta u BiH, bolje smještenog u kontekst, kako bi se uhvatilo ukoštac sa *status quo*.

Literatura

Andrić-Ružičić, Duška (1997), Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma, in: Biljana Kašić (ur.): *Žene i politike mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora*, Centar za ženske studije, Zagreb, str. 24–26.

Backes, Uwe, Heydemann, Günther i Vollnhals, Clemens (ur.) (2019), *Staatssozialismen im Vergleich. Staatspartei – Sozialpolitik – Opposition*, Vandenhoeck i Ruprecht GmbH, Göttingen.

Beri, Džejn i Đorđević, Jelena (2010), *Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem?*, Anti Trafiking Centar, Beograd.

Bonfiglioli, Chiara (2011), Former East, Former West: post-Socialist Nostalgia and Feminist Genealogies in Today's Europe, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, LIX (1), str. 115–128.

Bonfiglioli, Chiara (2018), AFŽ activists' biographies: an intersectional reading of women's agency, u: Danijela Dugandžić i Tijana Okić (ur.) (2018), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo, str. 16–41.

Bosanac, Gordana (2008), Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja*, 28 (3), str. 625–637.

Cipek, Tihomir (2019), *Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini: socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo.

Dugandžić, Andreja i Okić, Tijana (ur.) (2018), *The Lost Revolution – Women's Antifascist Front between Myth and Forgetting*, Association for Culture and Art CRVENA, Sarajevo.

Einhorn, Barbara (1993), *Cinderella Goes to Market: Citizenship Gender and Women's Movements in East Central Europe*, Verso, London – New York.

Einhorn, Barbara i Sever, Charlie (2005), Gender, civil society and women's movement in Central and Eastern Europe, u: Jude Howell i Diane Mulligan (ur.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, Routledge, London – New York.

Funk, Nanette (1993), Feminism East and West, u: Nanette Funk i Magda Mueller (eds.), *Gender, Politics and Post-Communism*, Routledge, New York, str. 318–329.

Helms, Elissa (2003), *Gendered Visions of Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*. University of Pittsburgh (doktorski rad).

Havelkova, Barbara (2017), *Gender Equality in Law. Uncovering the Legacies of Czech State Socialism*, Hart Publishing, Oxford.

Johnson, Janet Elise i Robinson, Jean C. (ur.) (2006), *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis.

Kesic, Vesna i Mladjenovic, Lepa (2001), Laughther, Tears and Politics-Dialogue. How Women Do It?, in: Marguerite R. Waller i Jennifer Rycenga (ur.): *Frontline Feminisms. Women, War and Resistance*, Routledge, New York – London, str. 40–43.

Ler-Sofronić, Nada (2011), Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi, u: Saša Gavrić, Hana Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga: žene u Bosni i Hercegovini*, Buybook, Sarajevo, str. 85–96.

Licht, Sonja i Drakulić, Slavenka (1997), Kada je ime za mirovnjaka bilo žena? Rat i rod u bivšoj Jugoslaviji, *Ženske studije*, 7, na: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji> (posljednji put pristupljeno 5.11.2019)

Pantelić, Ivana (2011), *Partizanke kao građanke*, Evoluta, Beograd.

Pejtman, Kerol (2001), *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd.

Penna, Shan, Massino, Jill (ur.) (2009), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*, Palgrave MacMillan, New York.

Popov-Momčinović, Zlatiborka (2013), *Ženski pokret u BiH. Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Sarajevo.

Popov Momčinović, Zlatiborka (2018), *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*, Fondacija CURE – Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

Pozarny, Pamela i Rohwerder, Brigitte (2016), *Priority gender issues in Bosnia and Herzegovina, Georgia, Moldova, Serbia and Ukraine – with consideration to gender and governance*, GSDRC, University of Birmingham, Birmingham.

Riddiough, Christine (1981), Socialism, feminism, and gay/lesbian liberation, u: Lydia Sargent (ur.), *Women and Revolution. A Discussion of the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism*, Black Rose Books, Montreal, str. 71–89.

Schwartzman, Lisa H. (2006), *Challenging Liberalism: Feminism as Political Critique*, The Pennsylvania State University Press, University Park, Pennsylvania.

Sklevicky, Lydia (1996), *Konji, žene, ratovi*, Ženska infoteka, Zagreb.

Spahić-Šiljak, Zilka (2012), Postajanje feministicom, u: Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Sarajevo, str. 171–244.

Todorović, Jovan (1975), *Žensko pitanje. Antologija marksističkih tekstova*, Radnička štampa, Beograd.

Vlaisavljević, Ugo (2007), *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo.

Vlaisavljević, Ugo (2009), Bosnia and Herzegovina: The Continuity of Ethno-Politics in the Age of European Integration, in: *Twenty Years After. Post-communist Countries and European Integration*, Heinrich Böll Stiftung – Evropska unija, Brisel, str. 78–90.

Žarković, Tamara (2017), „Žene koje inspirišu...”. *Istraživanje o mogućnostima i uslovima života žena u malim lokalnim zajednicama u BiH*, Fondacija CURE, Sarajevo.

Ždralović, Amila (2015), 1941–1945. Drugi svjetski rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena, u: Jasmina Čaušević (ur.), *Zabilježene-žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevski otvoreni centar – Fondacija CURE, str. 71–102.

Ždralović, Amila i Popov-Momčinović, Zlatiborka (2019), *Activisms on the Margins: Capacity Assessment in Ten Selected Women's Organizations*, CURE Foundation and the Foundation for Women's Empowerment, Sarajevo.

POLITIKA, ANALOGIJA, PERIODIZACIJA. S ONU STRANU TRIBUNALIZACIJE HISTORIJE

Uvod

Da je historija pamćenja ili sjećanja uvijek ujedno i historija pamćenje dominantne ideologije, svjedoči čitav niz manje i više (ne)davnih historijskih događaja. Poziv i vapaj liberala i dobrog dijela ljevice za „pravom, istinitom“ kulturom pamćenja, odnosno sjećanja i sličnih liberalnih idealno-tipskih kategorija, uzaludan je utoliko jer ne uspijeva umaknuti toj istoj ideologiji ponašajući se upravo kao njen odraz u ogledalu. Ako je historiografija sve osim neutralna, bilo bi dobro uvijek ispitivati njenu pristranost i navodnu neutralnost, posebice uzevši u obzir jednu nimalo beznačajnu historijsku činjenicu: živimo u vremenu, preciznije u epohi koju je francuski filozof Daniel Bensaïd okarakterizirao kao epohu tribunalizacije historije. Bensaïd tako već u početnim rečenicama knjige „Tko je sudac? Završiti sa tribunalom historije“ stvari opisuje na sljedeći način: „[...] jedno zlo opsjeda epohu: kompulzivna manija za suđenjem. Procedura zaposjeda javni život. Čini se da svi žele suditi svima, kao da ova sudska eskalacija po prirodi ima za cilj da nadomjesti zamračivanje (opskurantizam) politike i kolaps javnosti.“¹ Nakon raspada Jugoslavije, primjera za ovo ima nebrojeno mnogo i teško da bismo ih mogli pobrojati. Ono što je važno jeste znati da je riječ o širem, takoreći globalnom trendu individualizacije historijskog iskustva i pokušaju da se historija svede isključivo na pamćenje odnosno sjećanje (ukoliko uzmemo da nije riječ o sinonimima).

Otrežnjavanje saznanjem da je, riječima Erica Hobsbawma, historijsko sjećanje u „permanentnoj evoluciji“, da je živo, porozno, popustljivo i savitljivo upravo zato jer ga čine, stvaraju i proizvode ljudi i da je baš zbog toga uvijek nužno i neprestano prostor borbe,² možda za naše prostore

1 Bensaïd, Daniel. Qui est le juge, Paris : Fayard, 1999. ayard, str. 7 (introduction).

2 Memory is life. It is always carried by groups of living people, and therefore it is in permanent evolution. Eric J. Hobsbawm, Eric. The Age Of Empire 1875–1914. New York: Vintage Books, 1989.

zakašnjelo i sasvim sigurno gorko, osvježavajuće je jer otvara mogućnosti za razumijevanje historije i ponovno promišljanje politike.

Filozofski govoreći, ovoj temi bismo mogli pristupiti iz najmanje dva (ideološki) suprotna pravca: althusserovskog i lukácsevskog. Slijediti Althusserovu poziciju, barem u jednom njenom dijelu, značilo bi ne samo reći, nego i razumjeti da ne postoji pozicija koja bi bila izvan ideologije, neko nulto, neutralno, vanideološko mjesto iz kojeg bi se konstituirale pozicije iz kojih se potom gradi filozofska, historijska i znanstvena misao uopće u (imagnarnoj) izvornosti, neupitnosti i čistoći.³ Da ponovno promišljanje politike nije i neće biti jednostavan zadatak, sasvim je jasno ukoliko znamo da je upravo iluzija, ne samo postojanja nego i superiornosti vanideološke pozicije, jedan od dominantnih ideoloških okvira i središnja karakteristika tranzicijske politike, kulturne i akademske produkcije očigledno potpuno uvjerenih da se „prava“ slika dobiva prostim matematičkim zbrojem: sve što je potrebno jeste hrabro i odlučno se „suočiti“ s prošlošću i ona će se ukazati u svojoj nepatvorenoj čistoći i ispravnosti. Kao da se diskursom o „suočavanju s prošlošću“ tako jednostavno može odgovoriti „tko je subjekt te prošlosti“ i, još važnije, „tko je subjekt“ a „tko objekti suočavanja“? U čije ime se mi „suočavamo s prošlošću“? U vlastito ime? U ime drugih? U tuđe ime? U ime prošlosti ili u ime budućnosti? Kako će se to „suočavanje s prošlošću“ egzemplarno odviti? Pitanja o suočavanju s prošlošću sama se gomilaju i više sliče nekoj Borgesovoj pripovijetci, nego stvarnom promišljanju politike. S druge pak strane, iz sasvim drugih i drugačijih filozofskih pobuda i motiva, iz same biti drugačijeg filozofiranja, Lukács u jednoj od njegovih najboljih filozofskih knjiga „Razaranje uma“, koja je, kao i „Povijest i klasna svijest“, naišla na salvu uvreda, kritika i negativnih komentara, već u predgovoru ističe „da se u filozofiji ne prosuđuju namere, već dela - objektivirani misaoni izraz, njegova istorijski nužna delotvornost.

3 Althusser, Louis, Positions: Paris: Les Éditions sociales, 1976. ; tema za sasvim drugi esej jeste recimo primjena Althusserove teorije na njega samoga, propitivanje njegova hajdegerijanstva i implikacije koje je to imalo i ima po samorazumijevanje filozofijskog diskursa.

Svaki mislilac je u ovom smislu odgovoran pred historijom za objektivni sadržaj svojeg filozofiranja.⁴ Svaki historičar također. Bez principa milosrđa, dakle: ako je točno da smo pred historijom odgovorni za objektivni sadržaj svojeg filozofiranja (i mišljenja i djelovanja uopće), a jesmo, onda je o odgovornosti moguće i nužno govoriti ne samo slijedeći liberalnu, juridičku, tribunalizacijsku logiku krivnje i odgovornosti, nego upravo protiv te logike, imati hrabrosti politiku otrgnuti iz ralja moralizma, populizma i sudskog postupka.

Pad tzv. Željezne zavjese, raspad SSSR-a, mirno razjedinjenje Čehoslovačke, problematično ujedinjenje Njemačke, Zaljevski rat, ratovi u Jugoslaviji i Ruandi, postupno ostvarivanje hladnoratovskog ideala ujedinjene Europe, koje je ideološki i financijski potpomagala nova svjetska sila SAD-a (u hladnoratovskim uvjetima i okolnostima ujedinjena Europa bila je zamišljena kao isključiva protuteža komunizmu), samo su neki od događaja koji su, upravo na dvjestotu godišnjicu Francuske revolucije, obilježili „kraj kratkog dvadesetog stoljeća“. Revolucionarni krug jednog razdoblja koje je proizvelo određenu viziju svijeta, određenu partiju, određenu političku liniju, time se zatvorio. Zatvaranje kruga, naravno, još uvijek ne znači njegovu kvadraturu, ali njime je svakako određeno kretanje i razumijevanje historijskih činjenica, tendencija i politika koje su i dovele do i uslijedile nakon ovih događaja.

Za Erica Hobsbawma, jednog od najvećih historičara posljednjeg stoljeća, „kratko XX stoljeće“ trajalo je od 1914. do 1991. godine,⁵ dakle, od početka Prvog svjetskog rata do sloma komunizma u Istočnoj Europi. Naravno, ono što je važno istaknuti i razumjeti jeste da je da je 1989. kao prelomna godina, godina “sloma” komunizma negdje trajala duže. Gore navedene primjere potpunog i sveobuhvatnog kaosa i sloma koji je obilježio posljednje desetljeće XX stoljeća nužno je navoditi, budući da smatram da je potreb-

4 Lukač, Razaranje uma, str. 10, Beograd: Kultura, 1966.

5 Hobsbawm, Eric. The Age of extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991. Abacus: London, 1995.

nije i produktivnije ukazivati na sličnosti, nego uporno prenaplašavati razlike, koje dakako postoje, i Jugoslaviju uvijek uzimati kao nešto sui generis. Svakako da odmah treba izbjeći misao da se svi gore navedeni događaji mogu jednako uspoređivati i da su okolnosti apsolutno iste. Naravno da nisu. No, potrebno je da razumijemo jednu historijsku tendenciju, njene reperkusije i posljedice.

Ako je u predmodernom periodu filozofija nosila neslavnu titulu *ancilla teologiae*, onda bismo isto mogli reći i za historiju, posebice od kraja 19. stoljeća. Sluganstvo historije, kao znanstvene i akademske discipline, posebno akutnu formu zadobija po završetku Drugog svjetskog rata. Od druge polovine XX stoljeća historiografija postaje sredstvom političkog i ideološkog brisanja prošlosti, izmišljanja tradicije i prikriivanja zločina, sve dok nas se uvjerava da je tribunalizacija bila jedino rješenje i da je baš time riješen historijski problem nacističkih i fašističkih logora. Još akutnija faza, koju pratimo od 1970-ih godina, a koju karakterizira postmoderni napad na historiju koji je u potpunosti doveo u pitanje historijske činjenice, svodeći sve na lokalno, potom individualno i atomizirano iskustvo prošlosti, u kojem nema mjesta za sintezu i znanstvene kriterije, u kojem se subjektivno, osobno iskustvo stavlja ispred objektivnosti historijskih činjenica i procesa, u kojem je, riječima Richarda J. Evansa „u velikom broju slučajeva, politička predanost, postmodernističkim relativizmom oslobođena od okova koji historičare vežu za činjenice, proizvela je duboko pogrešne radove koji jasno izvrću i pogrešno interpretiraju izvore u službi trenutne ideologije“.⁶ Premda i kod Evansa čitamo o „političkoj predanosti“ kao problemu, on ju nigdje ne definira. Očigledno i sam pogrešno uvjeren da je izvan politike. Nimalo ne zaostajući za navedenim trendovima, ovdašnje su se historiografije, otjelovljene u manje ili više anonimnim personama, pojavile kao *ancilla politicae*: one koje su se priklonile nacionalističkim i revizionističkim, za državotvorne mitove suštinskim projektima, i one koje su odlučile stvarima pristupiti tako da nam opišu „kako je doista bilo“, priklanjajući se drugom mitu, onom o liberalnoj, progresivnoj zajednici naroda otjelovljenoj i utjelovljenoj u Europskoj uniji.

⁶ Richard J. Evans. "In Defense of History." W. W. Norton & Company. London. New York, 1999. str. 277

Izričita ili prešutna teleologija i jednih i drugih tragično je vodila i vodi ka istom cilju. Taj cilj se ogleda u nametanju permanentne sadašnjosti i pristajanju na zahtjeve realpolitike, koji permanentnim prezentom ukidaju mišljenje u kojem se, benjaminovski ili blochovski govoreći, samo u budućnosti mogu iskupiti prošlost i sadašnjost. Treću skupinu činio bi mali dio historiografije i teorije u širem smislu onih, koji su, uvjereni da slijede marksističke principe, upravo na liniji postmoderne ideologije disolucije svega nakon disolucije Jugoslavije, otpočeli sa prikazima mikrohistorija, mikronarativa i oralne historije bez razumijevanja sadašnjosti kroz prošlost. U njihovim historijama i objašnjenjima ne postoji nikakav historijski i vremenski kontinuitet, nego radikalna rez koji ovo vrijeme odvaja od onog vremena. U tim analizama nema mjesta komparaciji, nema mjesta promišljanju Jugoslavije kao dijela svijeta, unutar globalnih, svjetskih tokova i okvira, kretanja i procesa. Jugoslavija je najčešće shvaćena kao nešto *sui generis*.

Nemogućnost da se budućnost misli protiv sada i sadašnjih okvira realpolitike nije implicitan, nego eksplicitan pristanak na juridičku temporalnost koja uvijek dolazi kao *fait accompli*. Kao takva, od svake budućnosti je odsječena a od prošlosti udaljena, upravo neprekidnim formalizmom toga sada. Upravo zbog toga, juridička temporalnost strukturno onemogućava strategiju i taktiku mišljenja politike koje nije spremno i ne želi se podvrgnuti dnevnom meniju realpolitike i imperijalizma.

U okolnostima u kojima se *fait accompli* postavlja kao početak i kraj, u kojima se historija doslovce izjednačava s pamćenjem, u kojima su sloboda i jednakost izjednačeni isključivo s neograničenom slobodom i jednakošću tržišta, valjalo bi, ako ne dovesti u pitanje, onda barem ispitati na kojim se osnovama odvijaju procesi mišljenja nužnog i kontingentnog, identiteta i razlike, forme i sadržaja u odnosu na politiku.

Posljednja u nizu rezolucija Europskog parlamenta o historijskom sjećanju kao „temelju“ Europe, pod nazivom „Europa se mora sjećati prošlosti kako

bi gradila budućnost“⁷, još je jedna u nizu historijskih uvreda inteligenciji u kojoj su komunizam i fašizam u historijskoj perverziji ideja izjednačeni i stavljeni na istu, totalitarnu ravan. Upravo zbog toga pokušaj doslovnog poravnavanja historijskog pamćenja ili, još preciznije, svođenja historije isključivo na pamćenje, koje je uvijek pamćenje dominantne ideologije, nije moguće. Historija, historijski procesi, uzroci, razlozi i posljedice nisu svodivi isključivo na pamćenje (bilo osobno, individualizirano i atomizirano, bilo kolektivno) kako nam se to danas uporno pokušava predstaviti i dokazati. Treba stoga glasno ustvrditi: pokušaj svođenja historije isključivo na pamćenje ili sjećanje, što će reći pokušaj ispražnjavanja historije od njenog sadržaja, ideološka je formula kojom se tobožnji znak istosti između totalitarizama nužno ima postaviti kao najmanji zajednički nazivnik u kojem se jednakost postavlja kao jednakost u totalitarizmu i zločinima. Jer, ako je tobožnja „priroda“ zločina jednaka, ako smo po zločinu braća i sestre, moguće je projicirati prošlost koja se nikada nije dogodila i ukinuti budućnost koja bi konačno razdvojila sadašnjost dva totalitarizma.

Historija borbâ za političku jednakost i bratstvo ovim se potiskuje i ostaje na marginama „ustavnih“ i inih europskih patriotizama, koji su upravo „etnički princip kojim su pogubno ogolili svoj temeljni i pogubni nesporazum s demokracijom“⁸ miropomazali kao temeljni horizont politike. Još jednom se pokazalo da, sudjelujući u toj igri, „historičari u stvarnosti opstoje u odnosu sa moći: bilo kao antagonisti bilo kao instrumenti.“⁹ Pretpostavka nevinosti u historiji ne postoji i nije primjenjiva, kao što nije primjenjiva ni u politici ni uopće, budući da historija operira na nivou koji se, kako ću u nastavku teksta pokušati pokazati primarno slijedeći Luciana Canforu, formom bavi utoliko što je ta forma analoška, a sadržajem utoliko jer je vezan za periodizaciju.

7 https://ec.europa.eu/home-affairs/news/20190926_european-parliament-resolution-importance-remembrance-future-europe_en

8 Borislav Mikulić, Trg Republike, Zagreb: Arkzin, 2015. str. 36

9 Canfora, Luciano: L'uso politico dei paradigmi storici. Rim: Editori Laterza. 2010. str. 260

Periodizacija jeste odnosno određuje našu politiku. U ovom smislu, odnos forme i sadržaja ispostavlja se ne samo kao kompleksno logičko pitanje, nego i kao političko i historijsko pitanje par excellence.

Ako je historija prvi put umrla s Hegelom, u čijem je filozofskom sistemu dovedena do svog kraja (naravno ne doslovnog), drugi put je umrla s Nietzscheom, a treći put s Fukuyamom. Od te tri smrti, ona koju je predskazao Fukuyama, poput Meduze, ima tisuću lica. I gotovo sva su reakcionarna jer živu historiju pretvaraju u kamen. Protiv pretvaranja žive historije u kamen je pitanje: da li se historijski, politički i juridički sud ili presuda, svaka sa svojom istinom, mogu svesti na jedno, na isto? Autorica ovog teksta je sasvim sigurna ne samo da ne mogu, nego da ne smiju. Izreći da ne smiju znači već pretpostaviti jednu političku poziciju koja ostavlja pitanje revolucionarne istine i istine o revoluciji, koju se ne može svesti na puko i prosto pozitivističko razumijevanje, otvorenim. Otvorenost tog pitanja još uvijek nam, možda, govori da kvadratura kruga s početka nije poražena ni 1968. ni 1989.

Historija, analogija, periodizacija

Slijedeći njemačkog historičara srednjeg vijeka Josefa Engela, talijanski klasični filolog Luciano Canfora tvrdi da je historijska misao prema svojoj prirodi analoška, odnosno da je svako promišljanje historije već prožeto analogijom. Pored analogije, Canfora izdvaja drugi, jednako bitan i određujući instrument mišljenja historije vezan uz analogije, a to je periodizacija.¹⁰ Analoško mišljenje prema Canfori uspostavlja odnose između sličnih historijskih događaja, koji se u različitim epohama odvijaju u sličnim okolnostima, dok periodizacija „određuje smisao koji pripisujemo određenim događajima“.¹¹

¹⁰ Canfora, op. cit. Pored Engela, Canfora će se oslanjati i na prvake njemačkog historicizma poput Droysena kojemu dugujemo analogijom vođenu misao „da je helenizam moderno doba paganskoga svijeta“, ali i filozofe neokantijanske orijentacije, poput Dilthaya, u čijoj će se filozofiji suštinska razika između Erleben-Erbelnis bazirati upravo na, kako Canfora navodi, analogiji kao „mjestu susreta između činjenice koju razmatramo i onoga što je već akumulirano“. Primjera za analoško mišljenje u historiografiji imamo na pretek, a upotreba termina poput termidor, cesarizam, bonapartizam itd., samo su neki od primjera upotrebe analogije važnih za marksističku (ali ne samo) misao i razumijevanje historije.

¹¹ Ibid. str. 17

Međusobna uvjetovanost i povezanost analogije i periodizacije nije svodiva samo na pitanja i probleme historijskog metoda: parafrazirajući Fichtea, s Canforom bismo mogli reći da analogija i periodizacija nisu komad pokušstva. Kakva se vrsta analogije i periodizacije bira, zavisi od toga kakav je tko čovjek, odnosno kakvu politiku bira.

Canfora razlikuje tri vrste analogije: makro, mikro i dijagnostičku analogiju. Canfora jasno ukazuje na to da jedna analogija ne može objasniti sve niti se jednostavno može proglasiti istinitijom od drugih. Upravo zbog toga nužno ih je razumijevati kao ono čime se ili ono što uspostavlja odnos između prošlosti i sadašnjosti. Ukoliko analogije uspostavljaju odnos, ukoliko su, dakle, relacione kategorije, onda bismo morali razumjeti da upravo to uspostavljanje odnosa ima implikacije po naš izbor analogije koji nije nevin. Analogija i ideologija, kako Canfora maestralno pokazuje, uvijek su „duboko isprepletene“.¹²

Ako su analogija i ideologija isprepletene, onda je isprepleteno i promišljanje historije koje se, neizostavno, u manjoj ili većoj mjeri, oslanja na makro odnosno mikroanalogiju. Nije nevažno da li jednom historijskom događaju pristupamo iznutra ili izvana (baš kao što ne možemo biti izvan ideologije, ne možemo biti ni izvan historije, i upravo zbog toga joj, u ovom smislu, pristupamo iznutra), gdje ovo iznutra ili izvana treba shvatiti u odnosu na partikularni događaj i ideologiju, nije, dakle, isto da li historiju pišemo kao dio Hitlerova aparata ili kao netko tko mu stoji nasuprot ili izvan. Kao što nije nevažno i koju i kakvu analogiju biramo, te koju periodizaciju koristimo za razumijevanje historijskih događaja uopće. Uzmimo primjer događanja u SSSR-u nakon Lenjinove smrti. Jasno je da će ime Trockoga nositi jednu historiju, a ime Staljina drugu, uzimajući u obzir potpuno isti historijski period i potpuno ista historijska događanja. Analogija u tom smislu nije neka meta ili transhistorijska kategorija, koja generira samu sebe, kao što bi mogla biti u Koselleckovskom razumijevanju historije.

12 Ibid. p. 68

Prema Canforinom razumijevanju, analogije su jedno od najkorisnijih oruđa historijskog mišljenja upravo zato jer ne nastaju a priori, nego ovise o ishodu historijskih događaja koji „pomažu odbacivanju manje efikasnih analogija”.¹³ Sa stajališta ishoda historijskih procesa, analogija je, da iskoristimo jednu Hegelu dragu usporedbu, imajući na umu važnu razliku između analogije i metafore, nešto poput Minervine sove. Ako Minervina sova polijeće tek u suton, kada je događaj već za nama a dan prošao, ako ona suštinski gleda u prošlost, u ono što se dogodilo, da bi razumjela sadašnjost otvarajući horizont budućnosti i krećući se ka njoj, isto vrijedi i za analogiju. Ukoliko je analogija, kao oruđe historijskog mišljenja i razumijevanja, nužna za usporedbu bez koje bi historijsko mišljenje bilo nezamislivo, ako je dakle uvijek postavljena između prošlosti i sadašnjosti, sadašnjosti i budućnosti, onda uvijek balansira između identiteta i razlike, između istog i različitog, između forme i sadržaja, te upravo kao takva omogućava promišljanje historijskih događaja i njihovo međusobno povezivanje i uspoređivanje. Upravo o ovakvim razumijevanjima analogije, posebno simptomatičnim i problematičnim na postjugoslavenskoj ljevici, bit će riječi u nastavku teksta. Prije nego se osvrnemo na to, valjalo bi malo detaljnije ispitati dvije vrste analogije, kao i značaj periodizacije koja je određujuća i za razumijevanje historije i politike.

Analogije predstavljaju osobenost historijskog mišljenja upravo zato jer oslikavaju, tj. predstavljaju nesvršeni karakter historije. Nikada nisu već dane ili gotove, stare otpadaju, stvaraju se i povlače nove. Odnos makro i mikroanalogije možemo predstaviti kao odnos univerzalno-partikularno, odnosno kao dedukcija-indukcija. Premda s različitih nivoa, jedna takoreći odozgo (makroanalogija) druga odozdo (mikroanalogija), obje pokušavaju prikazati i shvatiti smisao jedne epohe, jednog perioda, određenih događaja, historijske činjenice. Makroanalogija predstavlja „širu viziju koja događaje posmatra u dužem vremenskom toku i sa višeg stajališta: rastakanje horizonta i izdizanje posmatračkog mjesta, čiji zajednički učinak ima očite implikacije po periodizaciju prošlosti”.¹⁴

¹³ Ibid. p. 55

¹⁴ Canfora, op.cit, p. 78

Upotreba mikroanalogije, kao sredstva mišljenja historije, karakterizira primjerice rad određenih historičara, Brudelovih učenika, koji su nastavili rad u časopisu *Annales*. Jedan od, u historijskoj literaturi neponovljivih i najvažnijih primjera takve vrste pisanja historije, jeste djelo talijanskog historičara Carla Ginzburga naslovljeno „Sir i crvi“.¹⁵ Uzimajući dio za cjelinu, mikro za makro, djela nekih historičara okupljenih oko časopisa *Annales* i Ginzburgovo djelo nude viđenje širih društvenih problema XVI ili XVII stoljeća u Francuskoj, odnosno u Italiji.¹⁶ Premda bi nam se moglo učiniti da slične historiografije, bazirane na metonimiji i indukciji nemaju veze sa analogijom, koja bi trebala biti rezervirana za ono što jezičke znanosti nazivaju metaforom, to ipak nije slučaj. I ovdje je, prema Canfori, riječ o „analoškom (induktivnom) i generalizirajućem postupku – baziranom na vjerojatnoći – vezanim uz jednu širu sliku stvarnosti. Ni sami izbor uzorka nije slučajan, nego ciljan: polazi od shvaćanja da je odabrani događaj – ili fragment – historijska činjenica, polazi od hipoteze koja je ujedno i vizija a priori“.¹⁷

U analoškom mišljenju ili viđenju, važno je imati na umu razlike koje proizlaze iz činjenice da se analogije mogu spuštati odozgo prema dolje, kao i da se mogu penjati odozdo prema gore. Drugim riječima, analogijama se pokušava razumjeti ili postojanje identiteta, pa time i mogućnost uspostave analogije između prošlosti i sadašnjosti, ili se pak uspostavlja postojanje razlike, u kojem slučaju analogija gubi svoju poredbenu moć i eksplanatornu snagu.

Canforinim riječima: „[...] pojam ili ideal historije shvaćene kao skup svih činjenica ili svih priča nije ništa doli apstrakcija odnosno fantazija.

15 U slučaju škole *Annales*, prelazak na mikrohistoriju rezultat je postbraudelovske tendencije, većinom njegovih učenika i sljedbenika, koji su smatrali da je historija tzv. *long durée* koju je utemeljio Braudel preširoka, te su se stoga odlučili usredotočiti upravo na mikropriče i demografiju. Talijanska škola mikrohistorije nastala je kao direktan odgovor Braudelovom serijskom načinu izučavanja historije. Više o navedenom vidjeti u: Tomich, Dale, *The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History*, dostupno na: http://www.scielo.br/pdf/alm/n2/en_2236-4633-alm-02-00038.pdf; Robert Forster, *The Journal of Economic History*, Vol. 38, No. 1, *The Tasks of Economic History* (Mar, 1978), str. 58–76 kao i Lynn Hunt, *French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the Annales Paradigm*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 21, No. 2, *Twentieth Anniversary Issue* (Apr. 1986), str. 209–224

16 Canfora, također, primjećuje da je pomama za mikrohistorijama jedno od obilježja postmoderne historiografije. To, međutim, ne umanjuje njegove simpatije za pomake koje je napravila škola okupljena oko *Annales*, niti za druga, pojedinačna djela historijske znanosti. Razlog je upravo taj što pisanje mikrohistorija nužno koristi analogiju kao formu i metod.

17 *Ibid.*, p. 68

Ako je smisao historije spoznavanje zbog djelovanja, historija neće od jednog otkrića ili intuicije napraviti cilj po sebi, nego će prošlost pročitati u jednom kontinuiranom, neprekinutom dijalogu sa sadašnjošću, unutar kojega se analoška sugestija i orijentacija pripovijedanja međusobno isprepliću.¹⁸ U ovom smislu, i makro i mikroanalogija sa sobom nose opasnosti: pristup koji favorizira makroanalogiju može iz vida izgubiti detalje i nijanse događaja, dok pristup koji favorizira mikroanalogiju iz vida gubi širu historijsku sliku i smisao historijskih događaja te njihovu međusobnu povezanost.

Mnogo prije Canfore, braneci dijalektičku koncepciju historije, slična razmatranja je već početkom 1920-ih godina XX stoljeća iznio najveći marksistički filozof Georgy Lukács, napisavši sljedeće:

„[...] upravo ovdje pokazuje se presudno značenje dijalektičke koncepcije totaliteta. Jer sasvim je moguće da netko u bitnome posve tačno spozna i opiše neki povijesni događaj, a da on time ipak nije sposoban da shvati taj događaj kao ono što on zbiljski jest, što je on prema svojoj zbiljskoj funkciji u povijesnoj cjelini kojoj pripada, dakle da ga ne pojmi u jedinstvu povijesnog procesa.”¹⁹

Imajući u vidu upravo ideju dijalektičke koncepcije totaliteta, u narednom dijelu rada ćemo se baviti dijagnostičkom analogijom, koja upravo totalitet historijskog iskustva razumijeva ne samo kroz kategoriju identiteta/istosti, nego prije svega kroz kategoriju razlike i novoga koju uspostavlja politika. Razlika se u događaj upisuje samo kada imamo političko razumijevanje, koje u konkretnoj situaciji nadilazi historijske sličnosti uspostavljajući političke razlike, odnosno kada jedan događaj postaje „nositeljem novih elemenata nesvodivih na prethodne, u mjeri u kojoj sam postaje pretpostavkom, modelom i inspiracijom za nove analogije.”²⁰

18 Ibid., p. 69

19 Lukács, Georg, *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über Marxistische Dialektik*. U: Lukács, Werke. Frühschriften II, Luchterland Verlag: Darmstadt, 1977., str. 184. (Hrvatski prijevod *Povijest i klasna svijest*, Naprijed: Zagreb. 1977. str. 66, preveli Danilo Pejovič i Milan Kangrga).

20 Canfora, op. cit, str. 75

Jugoslavija, analogija, periodizacija

U trećem poglavlju knjige Canfora govori o trećoj vrsti analogije, tzv. dijagnostičkoj analogiji. Posebnost dijagnostičke analogije očituje se upravo u njenoj direktnoj vezi s politikom. Upravo to poglavlje predstavlja sovjevrstan punto alto Canforine knjige. Pitanje revolucije, kao paradigmatko za analoško mišljenje, jedna je od tema kojima se historijska znanost dosta bavila i koje još uvijek predstavljaju okosnicu različitih interpretativnih strategija kada je riječ o razumijevanju revolucija i revolucionarnih prevrata. U tom kontekstu, govorimo o tri „arhetipske činjenice“, tj. o „tri velike revolucije: francuskoj, ruskoj i kineskoj.“²¹ Ono što međusobno povezuje ove tri revolucije nisu samo „iste situacije, metode, ishodi, nego i činjenica da su se protagonisti svake od njih s namjerom direktno pozivali na onu prethodnu.“²² Upravo na primjeru revolucija i revolucionarnih događaja odnos analogije i politike često se čini očitim i jasnim, međutim upravo zbog toga se najčešće gubi iz vida politička singularnost i razlike jednog revolucionarnog događaja u odnosu na drugi. To je razlog zbog kojeg Canfora istovremeno smatra da su revolucije paradigmatki slučajevi analogijâ, ali i da je upravo to razlog zbog kojeg je historiografska slika koju imamo i gradimo o njima nerijetko nezadovoljavajuća.

Historijska znanost će, gotovo uvijek, u niz revolucionarnih prevrata koji su uslijedili nakon 1789., upisati, ako se time uopće i bavi, SSSR, Kinu, Vijetnam te tu i tamo Kubu. Jugoslavensko iskustvo, za nas najvažnije iskustvo političke i ekonomske modernizacije koje smo imali i imamo, većinom je isključeno sa svjetske pozornice revolucionarnih prevrata. Taj karakteristični i simptomatični izostanak otvara zanimljiva pitanja na koja bismo morali moći dati odgovore. Ako je jugoslavenski „slučaj“, odnosno iskustvo moguće misliti kroz analogije, uspostavljajući odnose sa onim revolucionarnim događajima koji su tom iskustvu prethodili, ako ga je moguće upisati

21 Ibid., 72

22 Ibid., naravno, u teoriji to ostavlja pitanje Francuske revolucije kao Ur-revolucije otvorenim, ali i francuski revolucionari su imali svoje junake i uzore u antičkom svijetu.

u historiju komunističkih, anticolonijalnih borbi, u historiju revolucionarnih pobjeda nad ancien régimeom i u historiju ženskog oslobođenja dijelom već ispisanu u Oktobarskoj revoluciji, onda je jasno zašto moramo doći do pitanja o mjestu i ulozi analogije i važnosti periodizacije. Drugim riječima, ono što povezuje rusko, kinesko i jugoslavensko iskustvo, i što nam omogućava da ih uspoređujemo, jeste analogija kojom ta tri iskustva možemo uspoređivati i utvrditi da je riječ o trima revolucijama, pri čemu se one koje slijede nastavljaju na model u kretanju Oktobarske revolucije. Forma identiteta omogućava nam komparaciju, ali ujedno otvara mogućnost i za uspostavljanje razlike. Razlika se formira tamo gdje divergiraju historijska spoznaja i političko vrednovanje jednog događaja. Upravo zbog toga moguće je navesti šta je ono što svaku od ovih revolucija čini i različitom od drugih, u smislu političkih, ideoloških, emancipacijskih i ekonomskih modela revolucionarne temporalnosti.

Iz navedenoga bi trebalo biti jasno zašto se jugoslavenska revolucija ne upisuje u historiju, u trijumvirat svjetskih revolucija, upravo zato jer ona sama, slijedeći analogiju, jeste, barem dijelom, analogijom objašnjiva, ali ju sama ne uspostavlja. Dok se jugoslavenska revolucija mogla pozivati i pozivala, opet barem dijelom, na veliku Oktobarsku revoluciju, niti jedna revolucija nije se pozivala na jugoslavensku. Analogije koje su se mogle povlačiti i uspostavljati s jugoslavenskim modelom, nisu se dakle odnosile na revoluciju, nego prije svega na jugoslavenski model samoupravljanja. Historijski govoreći to jeste jedan od modela o kojima se raspravljalo i na međunarodnom nivou, unutar različitih ideoloških opcija i u različitim periodima.

Ovdje bismo morali doći i do pitanja periodizacije. Ukoliko periodizacija nije vezana samo uz formu, nego i uz sadržaj, dakle uz politiku, pitanja se sama od sebe nameću. Kada govorimo o jugoslavenskoj revoluciji, pitanje je da li je ona završila 1948., 1952. uvođenjem radničkog samoupravljanja, 1953. disolucijom AFŽ-a, 1960-ih, 1974., ili pak Titovom smrću 1980. ? Ili je završila 1989. ili pak 1991.? Odgovor na ovo pitanje, odnosno periodizacija koju biramo, proizvest će historijsku analizu, koja je ujedno uvijek i apstrak-

cija, a koja će biti različita i imati različite političke implikacije. Upravo zbog toga i Canfora i Bensaïd pišu, a teško je ne složiti se s njima, da svaka generacija ima svoju historiju Francuske, Ruske, Kineske, a mi bismo u našem slučaju dodali i jugoslavenske revolucije. Periodizacija tako određuje našu politiku, i upravo se u odnosu na periodizaciju gradi historijska interpretacija koja otvara mogućnosti da se revolucije misle u dužim periodima ili pak kao kratke, momentalne, bljeskovite rupture u historiji. Između rupture i kontinuiteta ukratko bi se mogla sažeti problematika historiografskih osvrta na revolucije i periodizaciju. Upravo o ovome govorimo kada govorimo o različitim analogijama koje opstaju, a o kojima ćemo reći nešto u nastavku teksta, osvrćući se na pitanje analogije i to onako kako ga vide predstavnici liberalno-građanske i „lijeve“ opcije.

Na ovom mjestu ne možemo detaljno raspravljati o još kompleksnijem problemu koji bi proizašao ukoliko bismo problem periodizacije preispitali u odnosu na teze koje je jedan od najvećih talijanskih historičara XX stoljeća Claudio Pavone iznio u djelu neponovljive historijske dubine, perceptivnosti i interpretativne hrabrosti „Jedan građanski rat“ (Una guerra civile). Valjalo bi ipak postaviti pitanje u odnosu na Pavoneove teze. On, nudeći interpretaciju zbivanja u Italiji za vrijeme Drugog svjetskog rata i prikazujući svu kompleksnost historijskog trenutka u kojem talijanski pokret otpora (La resistenza) djeluje, govori o tri rata u jednom. Ta tri rata su patriotski, građanski i klasni.²³ Pavoneova teza otvara neka historijski važna i zanimljiva pitanja u odnosu na Jugoslaviju kada je riječ i o Drugom svjetskom i o posljednjem, u nacionalističkoj historiografiji nazvanim domovinskim, patriotskim ili pak obrambeno-otadžbinskim ratom.

Time dolazimo do možda ključnog problema, koji se u Canforinoj interpretaciji ogleda prije svega u činjenici da određena analogija može trajati i vladati jedan duži historijski period, tj. da nije uvijek vezana uz rupturu u historijskom poretku.

23 Pavone, Claudio. Una guerra civile, Torino: Bollati Boringhieri, 1991.

Analogija može naprosto trajati upravo zato jer opstaju ne *dramatis personae*, nego uvjeti, antagonisti, određene historijske snage i tendencije.²⁴ Kada govorimo o Bosni i Hercegovini, imajući na umu upravo mogućnost trajanja analogije kroz duži historijski period, otvaraju se pitanja, ako se već ne nude odgovori, koja nam govore nešto o sadašnjosti. U svome djelu „Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini 1918-1941“ Enver Redžić je govorio o historijskom kontekstu zasićenom i opterećenom nacionalnim pitanjem, suparničkim nacionalističkim projektima unutar BiH, a i šire regije, o etnički podijeljenom radničkom pokretu i ideološkom određivanju koje dolazi i s Istoka i sa Zapada.²⁵ Analogija koja suvereno vlada, o kojoj je govorio i Redžić, a koju na djelu vidimo i mi danas, od suparničkih nacionalističkih projekata, preko međunarodnog discipliniranja i uplitanja, preko katastrofalne politike građanskih stranaka do etnički i nacionalno podijeljenog radničkog pokreta i intelektualaca koji navodno predstavljaju alternativu, do danas podijeljenih udruženja Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata. U ovaj historijski kontekst morali bismo, u širem smislu koristeći makroanalogiju, staviti i historijat ženskog pitanja, ne samo u BiH nego u Jugoslaviji uopće. Zasićenost historijskog konteksta analogijama koje još uvijek vladaju otvara nekoliko problemskih mjesta u odnosu na razumijevanje i pisanje ženske historije, posebice u odnosu na teorije koje odjekuju u regiji, a predstavljene su u revizionizmu na različite načine naklonjenim tezama iznijetim u raznim djelima i trenutcima. Moja je tvrdnja da upravo zbog istrajnosti analogija o kojima će biti riječi, žensko pitanje, ženska historija i uopće žene i dalje ostaju na marginama bosanskohercegovačkog društva, unatoč činjenici da već pet godina postoji digitalni arhiv ženske borbe u BiH kojeg su javno dostupnim učinile feministice Adela Jušić i Andreja Dugandžić.²⁶

24 Vidjeti: Canfora, op. cit. str 78.

25 Redžić, Enver. Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918–1941), Sarajevo: Svjetlost. 1983. Jedan od najupečatljivijih dijelova Redžićeve knjige, koja zasigurno spada u vrhunac titoističke historiografije, jesu III, V, VI i VII poglavlje od kojih svako pročitano danas donosi mnoštvo pitanja i zapravo pomaže da regionalne nacionalizme shvatimo kroz historijski presjek, da njihovo djelovanje danas razumijemo iz historijske perspektive

26 <http://afzarhiv.org/>

Politika analogijā u BiH

Govoreći o analogijama, Canfora će ubaciti jedan dio koji se neupućenom čitaocu može učiniti beznačajnim ili suvišnim. Riječ je o razlici između dva modela mišljenja: klasičnog i modernog. Moderna se misao od klasične razlikuje po tome što se ova potonja zasniva na ideji identiteta kao cikličnosti, dok moderna misao „dovodi u krizu mit o spoznaji kao podudarnosti“.²⁷ Time je klasični model reprezentacije, a koji je počivao na korespondenciji, doveden u pitanje. Možda ponajbolji filozofski primjer, koji u apsolutnome smislu dovodi u pitanje ovu vrstu reprezentacije, jeste Hegelova „Fenomenologija duha“ koja se de facto otvara nadilaženjem onoga što se čini najizvjesnijim i najsigurnijim, gotovo stopostotnim podudaranjem saznanja i čulne stvarnosti, tj. nadilaženjem i prevladavanjem čulne izvjesnosti kao nužnog momenta u historijskom i ontološkom ozbiljenju uma. Ovo je jako važno imati na umu kako bismo mogli razumjeti efekte analogije koja opstaje, proizvodeći bilo identitet bilo razliku, a koja završava u istoj, tribunalizacijskoj logici koja počiva upravo na teoriji reprezentacije kao savršenog podudaranja.

Krenut ćemo redom, imajući na umu važnost onoga o čemu smo pisali u uvodu ovog teksta, a odnosi se na ono što je nazvano tribunalizacijom historije. „Komuplzivna manija za suđenjem“ vezana je uz individualiziranje historijskog iskustva i svođenje iskustva na osobno pamćenje, odnosno sjećanje, te moralizaciju i kulturalizaciju politike. Upravo u takvom spletu okolnosti, jedan od prvih teoretičara postmodernizma kao „kulture logike kasnog kapitalizma“ Fredric Jameson govorio je o nepredstavlivosti epohe u kojoj živimo. Dodala bih da je ta epoha iz perspektive dominantne ideologije u kojoj govorimo, između ostalog i o krizi političkog predstavljanja, predstavljava upravo i gotovo isključivo kao sudski fakt, predmet, red i broj.

²⁷ Canfora, op. cit. 67

Manija za suđenjem koja se ispostavlja upravo kao pokušaj nadomještanja ili bolje izmještanja politike u sudnicu i na polje prava, jedan je od prvih i najznačajnijih simptoma onoga što Jameson naziva „krizom utopije“ kojoj odgovara i kriza „centriranog subjekta“, pri čemu nam se želi reći da kapitalistička integracija i „kapitalistička utopija nemaju prirodnih neprijatelja“.²⁸ Ishod krize utopije upravo je vječna sadašnjost sudskog postupka i tranzicije ka tržištu i EU kao jedini horizont mogućeg.

Tek u naznakama otvoreno pitanje tribunalizacije historije se u postjugoslavenskom kontekstu nametnulo u direktnoj analogiji s Nürnberškim procesom. Kao da je isto! Kao što je poznato, nürnberški procesi označili su prekretnicu u međunarodnom pravu, a njima se široj javnosti pokušalo baciti prašinu u oči i reći da će zlikovci odgovorni za najveće i najstrašnije zločine XX stoljeća biti izvedeni pred lice pravde. Tako se pojedincima trebalo suditi za ono što je suštinski predstavljalo sistemsku, državnu politiku. Naravno, glomazni nacistički i fašistički državni aparat nikada nije izveden pred lice pravde, nego je nakon 1945. neometano nastavio djelovati preuzimajući formu formalne liberalne diobe vlasti. Pa, ipak, niti činjenica da je isti taj aparat neometano nastavio s radom u izmijenjenim okolnostima nije spriječila, nego je naprotiv omogućila i osnažila pojavu veoma opasnog historijskog revizionizma. Revizionizam je u njemačkoj historiografiji kulminirao u tezi Ernsta Noltea da je nacizam simetrična reakcija na stajinizam, a danas je opće mjesto njemačke historiografije ideja da je njemačka rasna politika rezultat „Hitlerovog socijalizma“, unutar kojega je Hitler po dolasku na vlast „stvorio besklasnu zajednicu naroda“ (Volksgemeinschaft).²⁹ Ovdašnja javnost ne zna ništa o ovim trendovima koji potresaju njemačku javnost niti smo upućeni u razumijevanje revizionističkih teza koje dolaze iz EU-a, koji nam se predstavlja kao „najbolji od svih mogućih svjetova“.

28 Jameson, Fredric. *Archeologies of the Future. The Desire called Utopia and other Science Fictions*. London: Verso, 2005. Osobito Uvod i prvi dio knjige koji broji 13 poglavlja.

29 Vidjeti na: <https://www.theguardian.com/books/2019/sep/27/hitler-only-the-world-was-enough-and-hitler-a-life-review>

Naravno, ni naši historičari ne zaostaju u revizionističkim izmišljotinama i lažima, a koliko su opasne te laži svjedoči mučna rasprava koja se u hrvatskoj javnosti vodi oko koncentracijskog logora Jasenovac.

Dok se nama tribunalizacija historije predstavlja kao jedan od najviših stadija čovječnosti, ono što se pod egidom tribunalizacije qua europeizacije propušta reći jeste to da je riječ o širem, globalnom fenomenu koji je gotovo pa matematički precizan iskaz duha jednog vremena, u kojem se pod krinkom sudskog postupka zapravo pod znak pitanja dovodi nužnost i važnost historijske kritike naspram potvrđivanja i uzdizanja moralne indignacije i sudskog postupka. Ili riječima Daniela Bensaïda: „[...] to je monstruozone! Monstruozone! Kao da riječ ima moć egzorcizma: kao da su čudovišta po prirodi rezultat pojedinačnih anomalija i nisu ponovljiva.”³⁰ Naravno, politička čudovišta i čudovišnost nisu rezultat prirodnih anomalija i ponovljiva su, upravo zato jer je riječ o sistemskom fenomenu koji će se u određenim okolnostima nužno ponoviti.

Krenimo s prvim primjerom opstanka analogije, tj. nesposobnošću da se unutar historijskog totaliteta shvati da analogije o kojima je govorio Redžić opstaju. To (ne)svjesno prihvaćanje analogija ili nesposobnost da ih se shvati, rezultira upravo prihvaćanjem satusa quo unutar vječnog prezenta. Ova nemogućnost zajednička je i onome što bismo u BiH mogli nazvati liberalima i ljevicom. I liberali i dio nepostojeće ljevice u BiH zapravo prihvaćaju iste, liberalno-nacionalističke pozicije koje zahtijevaju građansku BiH koja bi trebala biti utemeljena na nekoj vrsti racionalne, weberijanske birokratske legitimacije, na vladavini eksperata i formalno racionalnoj ekonomskoj politici, tj. tranziciji u kapitalizam. U tom smislu govorimo o dvije „loše beskonačnosti”. Primjer prvi je na djelu kod velikog dijela akademskih liberala, koji prošlosti pristupaju tako da identitet dvaju totalitarizama svode ili povezuju sa logikom suda, krivnje i moralne odgovornosti.

30 Bensaïd, op. cit str. 149

Tako se loša beskonačnost liberala očituje u ponavljanju i prihvaćanju analogije koja se svodi na identitet, na istost dvaju totalitarizama u kojoj je prošlost zla, uz obavezno postavljanje historije pred sud, kako bi se mogla nastaviti vječna tranzicija sadašnjosti. Riječima urednika dvaju tomova o kulturi sjećanja:

„[...] u “historijski kauzalitet” 1941. godine nesporno spada iskustvo evropske katastrofe u liku eksplozije nacionalsocijalizma i fašizma, te sraza sa suprotnom ideološkom paradigmom komunizma i staljinizma, čija je zajednička politička forma totalitarizam, a rezultat “kultura” koncentracijskih logora, genocida i gulaga.”³¹

Još znakovitije, urednici u drugom tomu ponavljaju:

„Tema 1945. živa je i danas ne samo zbog svoje relativne historijske blizine nego i zbog svog epohalnog značenja te, ponajprije, zahvaljujući svojim učincima i još živom djelovanju na evropsku i svjetsku povijest kao i na forme i sadržaje povijesnog pamćenja sve do danas. Ta godina – kao kraj II. svjetskog rata, kao godina poraza dvaju totalitarizama i ujedno pobjede ostatka čovječanstva (ili, rečeno egzaktnijim rječnikom političke i vojne povijesti: godina pobjede “saveznika”) – promatrana iz perspektive spoznaja što ih otvaraju teorije sjećanja i teorije kulturā pamćenja nije petrificirani historijski faktum, gola historijska “činjenica” među bezbrojnim drugima i zatvorena u голу dokumentarnu faktografiju, depotencirana na голу prošlost.”³²

Ovim znanstvenim gafovima bi se mogli nasmijati i školarci. Međutim, ovdje smo ipak u polju historijskog revizionizma. Iz vizure urednika, kultura pamćenja nije monolitna, ali ono što povezuje sve tekstove u knjigama jeste isti uzorak koji, ponavljajući tribunalizacijsku logiku, ne uviđa kontra-

31 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06043.pdf>

32 <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06914.pdf>

Zanimljivo je da urednici ova dva sveska u revolucije ubrajaju Francusku i Američku. Ostale se nikada nisu dogodile? Oktobarsku, kinesku, pa i jugoslavensku ne upisuju u historiju revolucija.

dikcije, nego upravo redom pobrojavaju pravnu, moralnu i, tek tu i tamo, liberalno-proceduralno shvaćenu političku ulogu unutar koje se iz sadašnjosti donosi pravna osuda ili presuda prošlosti. Prošlost je tako analogijom osuđena kao totalitarna, kontradikcije pod pritiskom sudske logike nestaju, a analogija koja proizvodi identitet i istost se samo nastavlja.

Druga vrsta loše beskonačnosti, a koja se unutar bh. konteksta uporno ponavlja, zasnovana je na trajnosti analogije koja ovaj put umjesto u vječnom identitetu završava u vječnoj razlici. Ova vrsta analogije perpetuira se upornim insistiranjem na traumi i traumatskom, žrtvi i preživjelom kao političkim kategorijama.³³ Ovdje je važno napomenuti da tzv. trauma studies nastaju neposredno nakon raspada komunizma i da se ranih 1990-ih³⁴ unutar akademskih krugova šire brzinom svjetlosti (kako bi se moglo svjedočiti o, te izreći i prepričati iskustva „totalitaritarnog“ komunizma). Moje je mišljenje da je insistiranje na traumi i traumatskom potrebno shvatiti kao još jedan u nizu depolitizirajućih trendova kulturalnih studija, koji historiju svode isključivo na osobno iskustvo i pamćenje, te ju upravo na taj način direktno vezuju uz logiku suda i optužbe u kojoj se sva historija odigrava u logici presude. Studije traume (trauma studies) tako imaju analoške sličnosti sa politikama viktimizacije, tako karakterističnim za sve balkanske nacionalizme, koji, historijski govoreći, ne bivajući u stanju prevladati ili nadvladati svoje lokalne suparnike, uvijek uporno zazivaju stranu intervenciju.

U tom smislu, „rekonfiguracija tržišta traume“ samo je jedan u nizu pokušaja reforme postojećeg sistema bez njegova podrivanja. Želim naglasiti da u odsustvu kritičke literature o temi u našim krajevima, a moglo bi se reći i generalno jer ipak je riječ o dominantnoj ideologiji, moja namjera nije da historijski i politički sud svodim na tribunalizacijsku logiku.

33 Vidjeti primjerice: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1464700108100394>; http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2016/01/2-Etn_St_Husanovi%C4%8D_Economies-of-affect.pdf; kao i: *Unbribable Bosnia, The Fight for the Commons*. Nomos Verlagsgesellschaft: Baden-Baden, 2014. kao i: <https://www.rosalux.de/en/publication/id/40421/the-work-of-mourning-and-the-work-of-solidarity/>. Priču o traumi nastavljaju i 2019. godine.

34 Za ovaj podatak vidjeti: Radstone Sussanah, *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics*, u: *Paragraph*, Vol. 30, No. 1, TRAUMA, THERAPY AND REPRESENTATION (March 2007), str. 9–29

Premda su naša osobna iskustva važna i za nas neponovljiva, najvažnija, historija se ne može sagledavati iz Ja perspektive, niti iz naše osobne traume, naprosto, jer ju nadilazi. Historijski sud i politički sud nisu i ne mogu biti svedeni na empatiju niti na osobno iskustvo. U tom smislu, bilo bi dobro slijediti Hegela i doista shvatiti njegovu izjavu da je „sve osobno što se nalazi u njegovim spisima lažno“.³⁵ Upravo zbog ovoga nam je potrebna pojmovna medijacija koja nam omogućava da razumijemo analoške odnose i kontradikcije i otvorimo polje historijske determinacije.

Tako se otvara sva problematičnost nedostatka pojmovne medijacije kroz insistiranje na traumi, budući da završava u istoj onoj logici koju otvoreno zastupaju nacionalističke stranke poput SDA, djelujući tako kao odraz u ogledalu iste te nacionalističke politike, kao njena imitacija i obrnuta slika. U širem političkom smislu, to insistiranje završava na istim političkim pozicijama koje su zajedničke i HDZ-u i SDA, pa čak i političarima iz RS-a, poput Milorada Dodika, koji se ne protivi ulasku u EU, ali za razliku od hrvatskog i bošnjačkog nacionalizma, u pitanje dovodi integraciju u NATO. Ovo nas ne bi trebalo iznenađivati. Riječ je o istoj onoj logici koja, premda se predstavlja kao različita, ne predstavlja ništa drugo doli misao koja u „kapitalističkoj utopiji“ zvanom EU vidi nadilaženje okvira nacionalne države, što bi samo po sebi trebalo biti garantom za ljudska, građanska i radnička prava. Garant ne znamo da li je, ali grant jeste, to je sasvim sigurno! Insistiranje na traumi i traumatskom, direktno je, gotovo vulgarno, vezano uz formu NVO-a u kojoj se na tržištu trguje i traumom i tvornicom. Značajno je da samo kroz formu NVO-a možemo zažmiriti na činjenicu da je svako približavanje i integriranje u EU, kao i u drugim zemljama regije, značilo da su radnička prava umanjivana, napadnuta i radikalno izmijenjena.

Ukoliko razumijemo ovo gore navedeno, jasno je da forme trajanja analogija o kojima govori Redžić mogu ostati iste i kada se izmijeni sadržaj i akteri.

35 G.W.F. Hegel, "Detti memorabili di un filosofo., Ur. Nicolao Merker, Rim: Editori Riuniti. 1986., str. 186

Podijeljenost radničkog pokreta, intelektualnih elita, (ne)svjesno prihvaćanje na i pozivanje više međunarodnih intervencija, jači pritisak za reformama i pritisak na unutrašnju politiku. U odsustvu samostalne politike (a kamoli lijeve), poligon za vježbanje civilnog društva (kao da društvo već po sebi nije civilno), ostaje jasnim pokazateljem kamo bi dijagnostička analogija morala proširiti svoje poglede kako bi što bolje razumjela političke i historijske odnose i procese.

Tada postaje jasno i zašto se u baš ovom i ovakvom kontekstu apolitični, slatki feminizam, ispražnjen od svake političke borbe, koji ama baš ničim ne podriva sistem niti ga dovodi u pitanje, predstavlja kao važan feministički iskorak.³⁶ Politička problematičnost ovog projekta ogleda se upravo u njegovoj apolitičnosti. Najbolje bismo ga mogle opisati kao posvemašnje pretvaranje historije u prašinu. Knjiga tako uspijeva poravnati kompleksnost historije, prikazujući žene različitih političkih i ideoloških opredjeljenja, koje ili jesu ili bi stajale na suprotnim stranama barikada, kao jednu monolitnu cjelinu svedenu pod kategoriju „izuzetnih žena“. Poruka mladim djevojkama i djevojčicama je da samo „izuzetne“ žene mogu biti uzori. O pojmu uzora feministice bi trebale dobro promisliti. Ova vrsta individualiziranja i individualističkog pristupa feminizmu pogubna je po ženski i feministički pokret koji sebe vidi i doživljava kroz masu neizuzetnih, anonimnih afežeovki, bezimenih junakinja i heroina čija imena nikada nećemo znati. S druge imamo anonimna tijela hrabrih žena Kruščice nasuprot heštegovima. Teško da možemo zamisliti bolji primjer „duha“ vremena u kojem živimo. Borba protiv države i investitorskih bagera za očuvanje rijeke jedva da je dobila medijskog prostora, a, ako i jeste, bilo je to kao rezultat sudskog postupka koji je protiv ovih žena pokrenut, dok je kampanja heštag #ŽeneBiH bio valjda jedan od medijski najpopraćenijih događaja. Zlobnici bi mogli reći tko je kriv ženama Kruščice pa se ne znaju medijski promovirati, ali jasno je da ovdje nije riječ tek o nedostatku informatičke ili neke druge pismenosti, o nesposobnosti samopromocije i lošem marketingu.

³⁶ Vidjeti primjerice: <https://www.indiegogo.com/projects/knjiga-zenebih#/https://zenebih.ba/o-projektu/>

Naprotiv, to je pravilo integracije u kapitalističku jednakost tržišta i ideologiju europeizacije: borbe za prirodne resurse koji su na meti „investitora“, medijski ne samo da se ne treba, nego često i ne smije promovirati.

Treći i posljednji primjer, koji se u ovu istu logiku uklapa, vezan je uz feminističke teorije Kristen Ghodsee, američke etnologinje koja se bavi Istočnom Europom. Budući da njene teze itekako odjekuju u široj regiji, smatram da je važno kritički im pristupiti. Posljednja knjiga ove autorice naslovljena „Zašto su žene u socijalizmu imale bolji seks i ostali argumenti za neovisnost“ nastavak je editorijala koji je autorica objavila u NY Timesu 2017. godine.³⁷ Pokušaj je da se, pozivajući se na neke studije iz DDR-a, dio uzme za cjelinu i da se na primjeru mikroanalogije ustvrdi da su žene u socijalizmu imale bolji seks jer su bile neovisnije, više su radile, država je vodila brigu o djeci i intervenirala u neke od poslova koje su tradicionalno obavljale žene. Namjere Ghodsee sasvim su jasne: ona želi reći da je državni socijalizam bio i jeste superiorniji od američkog kapitalizma. Problem je, međutim, što njena teza ne samo da predstavlja formu revizionizma, budući da jasno zanemaruje i preispisuje cijelu historiju drugog vala feminizma, i na Zapadu i na Istoku. Upravo su feministice drugog vala na objema stranama svijeta insistirale na nužnosti ženskog oslobođenja i od kapitalističkih i realnosocijalističkih formi patrijarhata. Stoga je uvreda za socijalističke feministice i tada i danas njeno ponavljanje teze o repatrijarhalizaciji, budući da su feministice itekako uočile da je i u realnom socijalizmu opstala buržoaska forma obitelji, rodna podjela rada i da su, unatoč iznimno progresivnom zakonodavstvu, žene i dalje bile dvostruko opterećene. Kroz lošu beskonačnost razlike, i ovdje opet dolazimo do analogije, Ghodsee zanemaruje i ignorira sličnosti, odnosno ne uspijeva objasniti realno postojeću opresiju žena u društvima realnog socijalizma. Već sam pisala o tome da mjera za prošlost ne mogu biti jad i bijeda sadašnjice i tranzicije koju živimo već dva desetljeća. Također sam već pisala o tome zašto Jugoslaviju ne bismo trebali posmatrati kao nešto sui generis, kao što tu kategoriju ne bismo trebali primjenjivati niti na ostala istočnoeuropska društva.

³⁷ <https://www.nytimes.com/2017/08/12/opinion/why-women-had-better-sex-under-socialism.html>

Jednako tako sam, koristeći ono što Canfora naziva dijagnostičkom analogijom, uspostavila političke razlike između Oktobarske i jugoslavenske revolucije.³⁸

Zbog toga mislim da je važno istaknuti da Ghodsee uporno, ne samo u ovoj knjizi, perpetuira nekoliko mitova, koje bismo kao dosljedni i principijelni ljevičari i ljevičarke trebali razumjeti. Prije nego se trenutak osvrnem na njih, reći ću da sâma autorica u uvodu navedene knjige kaže kako joj je njeno iskustvo života na drugim kontinentima i u drugim državama omogućilo da stvari razumijeva iz perspektive koja se razlikuje od one njenih sugrađana u Sjedinjenim Američkim Državama koji pogrdno govore o „državi-dadilji“ (Nanny-State), „dok u drugim dijelovima razvijenog (moj italic!) svijeta ljudi uživaju u politikama koje pružaju i omogućavaju neku vrstu nacionalnog zdravstvenog ili obrazovnog sustava, a žene uživaju plaćeno materinsko odsustvo“.³⁹ Ovime je autorica sama raščinila snagu svog argumenta i jasno ukazala na poziciju iz koje progovara i kategorije kojima „barata“. Naravno, iz američke perspektive ovdje pobrojane privilegije se čine kao čisti socijalizam. Međutim, iz perspektive principijelnog socijalističkog, da ne govorimo komunističkog viđenja, ništa od ovoga nije ekskluzivno socijalističko. Sve ovdje pobrojano dobrim dijelom je rezultat ili proizvod onoga što su imala i istočnoblokovska i jugoslavenska i zapadnoeuropska društva. Cijeli sustav, koji poznajemo s jedne strane pod imenom realnopostojećih socijalizama a s druge kao welfare-state, baziran je upravo na ovim principima. Činjenicu da je država intervenirala u neke od sektora, koji su tradicionalno bili ženski, ne bismo smjeli brkati sa socijalizacijom reprodukcije. Širenje građanskih i povećavanje prava također ne bismo smjeli brkati sa socijalizacijom tereta reprodukcije. Taj teret je bio i ostao delegiran u zonu privatnog, tj. kuće. Upravo ovo su socijalističke feministice drugog vala uvidjele i kritizirale.

38 Okić, Tijana. Od revolucionarnog do produktivnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a u: Dugandžić, Andreja i Okić, Tijana. Izgubljena revolucija. AFŽ između mita i zaborava. Crvena: Sarajevo, 2016.

39 Ghodsee, Kristen. Why Women had better Seks Under Socialism and Other arguments for Economic Independence. Nation Books: New York. 2018. Introduction

Ova vrsta analogije u kojoj je prošlost bolja a sadašnjost neobjašnjiva, počiva na ideji koja totalitet historijskog iskustva ne može misliti a kamoli razumjeti.

Zaključak

U razgovorima sa Želimirom Žilnikom sabranim u knjizi „Uvod u prošlost“, teoretičar kulture Boris Buden govorio je o „prošlosti koja nije više dimenzija vremena, nego kulturni artefakt“. Prošlost je možda oduvijek bila kulturni artefakt i u tom smislu nije se mijenjala, ali se uvelike promijenio način na koji ju mi danas percipiramo. Promijenio se naš odnos prema prošlosti. Buden u Uvodu iste knjige navodi da ne zna što je to prošlost i da „otvoreno sumnja u kompetentnost historičara [...] za knjigu je prošlost posthistorijska kategorija“.⁴⁰ S tezom o posthistoriji nešto je teže složiti se. Zapravo, posve je nevjerojatno da Buden ne razumije posljedice izricanja stava da je „prošlost posthistorijska kategorija“ kada je riječ o razaranju uma. Kategorija posthistorije može postati važećom i relevantnom samo onda kada prihvatimo sve njene desno-hegelovske pretpostavke, dobrim dijelom vezane uz postmodernističku disoluciju prošlosti i budućnosti u ime vječne sadašnjosti. Četrdeset godina „lova“ na subjekt, proklamacije njegove smrti, decentriranja, identitetskih politikā, insistiranja na pluralnosti historijā i historijskog vremena, izučavanja regionalnog i lokalnog, zanemarivanja komparativne analize i globalnog, insistiranja na zamjeni politike moralom, moralizacije i kulturalizacije politike dovelo je do toga da je danas u krizi i, uvijek relativna, autonomnost politike s jedne i promišljanje historije kao znanstvene discipline, s druge strane. Destrukcija subjekta, kako nas primjerice podsjećaju i Perry Anderson i Fredric Jameson, rezultirala je destrukcijom objektivnoga svijeta, odnosno rezultirala je idejom da se uništenjem subjekta gubi i struktura i objektivnost izvanjskoga svijeta, premda su oni u međusobnom odnosu.⁴¹ Ovo je dovelo do krize historije kao pojma i kao

40 Buden, Boris i Žilnik, Želimir. Uvod u prošlost. Dostupno na: https://www.kuda.org/sites/default/files/Uvod%20u%20prosllost_web.pdf

41 Jameson, Fredric. Postmodernism or the cultural logic of late capitalism. London: Verso, 1992. Anderson, Perry. In the Tracks of Historical Materialism. London: Verso, 1983.

znanstvene discipline. Nemogućnost politike kao prakse i nemogućnost promišljanja historije idu, čini se, ruku pod ruku. Kao rezultat nemogućnosti mišljenja historije, imamo doslovce lom, rupturu u odnosu na prošlost kako nas podsjeća Hobsbawm.⁴² Pojednostavljeno čitanje Hobsbawma reklo bi da njegov uvid u to da smo odsječeni od prošlosti i da živimo u stanju permanentne sadašnjosti nije u potpunosti primjenjiv na zemlje bivše Jugoslavije. Tu, čini se, imamo upravo višak, eksces prošlosti i historije. Budući da, kako smo već naveli, moderna misao počiva na kritici ideje podudaranja spoznaje i stvarnosti, morali bismo se zapitati o čemu govori taj eksces prošlosti? Kome se obraća? U koju svrhu? Odgovor bi morao biti jasan: da bi se proizveo „brisan prostor“, ničija zemlja u kojoj se svaka utopija predstavlja kao utvara, fantazma, sablast (koja možda još uvijek kruži Europom?). Jednako tako, uloga je tog brisanog prostora politiku svesti na juridički iskaz, tvrdnju, istinu.

Ako se jugoslavenski projekt, barem načelno, predstavljao kao modernizacijska alternativa ideologiji koja je dolazila iz nominalno neprijateljskih kapitalističkih zemalja, historijski nasljednici KPJ-a u BiH i regiji i njihovi intelektualni udvarači teško da se mogu svrstati u grupu ikakve alternative išemu. Bili su i ostali ideološki mainstream: nacionalizam sa građanskim licem privatizacije. Ljevica u BiH, u gotovo svim svojim inkarnacijama, socijalizam i radničke borbe u najboljem slučaju vidi kao potpunu integraciju u kapitalističku (post)modernost Europske unije. Zadovoljavanje statusom periferije na periferiji globalnog kapitalizma, za ovdašnje ljevičare je dovoljan grant i garant „vječnog mira“, kojeg kao vladajuću ideologiju za narodne mase propagira ideologija EU-a. U Bosni i Hercegovini trenutno ne postoji niti jedna politička stranka koja bi ozbiljno dovela u pitanje nacionalističke podjele, klasnu i rasnu segregaciju i raslojavanje bosanskohercegovačkog društva. Samim time, ne postoji niti ozbiljna namjera dovođenja u pitanje protektorata i međunarodnog tutorstva nad BiH. U takvom političkom poretku moguće je i danas govoriti o tezama Envera Redžića kao suštinski ne-

42 Hobsbawm, Eric. *The Age of extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Abacus: London, 1995. str. 3, U intervju sa M. Ignatieffom i Hobsbawm će reći da je za većinu mladih ljudi najdalja historija do koje mogu ići njihov osobni život.

promijenjenim, moguće je razumijevati odnose i dinamiku nacionalističkih projekata, kao i one njihove protivnike koji su, polazeći od datosti realpolitike, osuđeni da se na njih i vrate. Ne postoji niti jedna politička snaga koja razumijeva da je nacionalno pitanje ne samo u BiH, nego na Balkanu još uvijek otvoreno. Brisanje i potiskivanje ove gole činjenice samo će doprinijeti još jačem interveniranju međunarodne zajednice, otvorenijem pozivu za još više protektorata i neokolonijalizama. Kako vidjeti više od jednog stoljeća prisutnosti lijevih ideja u BiH u trenutku kada je historija pred sudom a politika svedena na juridički fakt?

Ne preostaje nam ništa drugo nego da umjesto onih čija su osobna iskustva najautentičniji govor depolitiziranih subjekata, svedenih na proizvođače sjećanja, ogoljenih i odvojenih od političke subjektivnosti, zazovemo mogućnost nove budućnosti i otimanja politike iz ralja sudskog postupka, kako bismo politički progovorili izvan i s onu stranu okvira realpolitičkog nametanja govora traumatiziranih, viktimiziranih i preživjelih koji nas u tome strukturno onemogućava. Baš kao što historijski sud nikada ne smije biti *damnatio memoriae* i mora se boriti protiv, prema iskazu Domenica Losurda, „dominantne hagiografije koja je uvreda žrtvama“, tako ni politički sud ne smije napustiti stratešku perspektivu partizanstva koja se u maniri Blocha ili Benjamina vraća stranputicama, raskrnicama, momentima poraza i alternativama jednako ignoriranima tada kao i danas, kako bismo ponovno i još jednom sadašnjost otvorili ka iskupljenju budućnosti.

Literatura

Althusser, Louis, *Positions*: Paris: Les Éditions sociales, 1976.

Anderson, Perry, *In the Tracks of Historical Materialism*. London: Verso, 1983.

Bensaïd, Daniel, *Qui est le juge*, Paris: Fayard, 1999.

Buden, Boris i Žilnik, Želimir. Uvod u prošlost. Dostupno na: https://www.kuda.org/sites/default/files/Uvod%20u%20proslost_web.pdf

Canfora, Luciano: *L'uso politico dei paradigmi storici*. Rim: Editori Laterza. 2010.

Evans, Richard J, "In Defense of History." London. New York: W.W. Norton&-Company., 1999.

<https://www.theguardian.com/books/2019/sep/27/hitler-only-the-world-was-enough-and-hitler-a-life-review>

Forster, Robert, *The Journal of Economic History*, Vol. 38, No. 1, *The Tasks of Economic History*, (Mar. 1978)

G.W.F. Hegel, "Detti memorabili di un filosofo., Ur. Nicolao Merker, Rim: Editori Riuniti. 1986.

Ghodsee, Kristen, *Why Women had better Seks Under Socialism and Other arguments for Economic Independence*. New York: Nation Books. 2018.

Hunt, Lynn, *French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the Annales Paradigm*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 21, No. 2, *Twentieth Anniversary Issue*, (Apr. 1986)

Hobsbawm, Eric, *The Age Of Empire 1875-1914*. New York: Vintage Books, 1989.

Hobsbawm, Eric, *The Age of extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*. Abacus: London, 1995.

Jameson, Fredric, *Archeologies of the Future. The Desire called Utopia and other Science Fictions*. London: Verso, 2005.

Postmodernism or Cultural Logic of Late Capitalism. London: Verso, 1992.

Lukač, Đerđ, *Razaranje uma*, Beograd: Kultura, 1966.

Lukács, Georg, *Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über Marxistische Dialektik*. U: Lukács, Werke. Frühschriften II, Luchterland Verlag: Darmstadt, 1977.

Mikulić, Borislav, *Trg Republike*, Zagreb: Arkzin, 2015.

Okić, Tijana, *Od revolucionarnog do produktivnog subjekta: alternativna historija AFŽ-a*. U: Dugandžić, Andreja i Okić, Tijana. *Izgubljena revolucija. AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Crvena, 2016.

Pavone, Claudio, *Una guerra civile*, Torino: Bollati Boringhieri, 1991.

Redžić, Enver, *Jugoslavenski radnički pokret i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Sarajevo: Svjetlost. 1983.

Radstone, Susannah, *Trauma Theory: Contexts, Politics, Ethics*, u: Paragraph, Vol. 30, No. 1, *TRAUMA, THERAPY AND REPRESENTATION*, (March 2007),

Tomich, Dale, *The Order of Historical Time: The Longue Durée and Micro-History*, dostupno na: http://www.scielo.br/pdf/alm/n2/en_2236-4633-alm-02-00038.pdf

IDEJE ZA SAVREMENU INTERNACIONALNU LJEVICU

U februaru ove godine održana je Internacionalna narodna skupština u Karakasu koju je između ostalih organizirao masovni brazilski pokret Movimento dos Trabalhadores Sem Terra (MST) – Pokret zemljoradnika bezemljaša. Skupu u Venecueli prethodio je skup za Evropu u Barseloni 2018. godine. U Evropi je DiEM25 učestvovao na izborima u maju 2019. godine kao jedina internacionalna partija koja se pojavljuje na evropskim parlamentarnim izborima u više zemalja. DiEM25 je pokrenuo i progresivnu internacionalu zajedno sa demokratskim socijalistima u SAD-u koje predvodi Bernie Sanders. Radi se o potpuno novom panevropskom i transatlantskom pokretu. No, ono što je karakteristično (a donekle i problem) za pojedine inicijative jeste to da u njihovu širu platformu nekad pristupaju i konzervativne snage. Čini se da primarni problem ljevice nije uvijek njeno povezivanje i organiziranje. Suštinski problem je njeno definiranje na način koji je čini nepristupačnom svima onima kojima nije sasvim jasno šta je ljevica danas i šta bi ona trebala biti (na primjer, ideje demokratije i slobode koriste i jedna i druga strana). Postavlja se pitanje kako izolirati i artikulirati ono što čini samo ljevicu, nešto što se isključivo može smatrati njenim postulatima. Na primjer, ljevica je ta koja ne bi trebala imati predrasuda, koja je protiv segregacije i rasizma i koja se bori za integrirano i slobodno društvo jednakosti. Ove pretpostavke već su institucionalizirane u ideji ljudskih prava (jedan od posljednjih primjera je Istanbulska konvencija) i one su moment potpunog rascjepa dvije strane. Stoga je potrebno i teoriju i raspravu vratiti na one parole ljevice koje su samo njene, a to su jednakost u slobodi i solidarnost, a sve u cilju katarze društva, društvene reforme i revolucije ljevice danas.

Uvod

Već duži vremenski period možemo čuti kako ljevica ne postoji. Ovakvo mišljenje postaje uvriježeno u javnom diskursu i gotovo da je preraslo u floskulu u običnom, svakodnevnom govoru. O postojanju ljevice može se i mora raspravljati i ta je rasprava, naravno, prisutna kako u politici tako i u nauci. Intenzivno se razgovara o tome šta se desilo sa ljevicom, da li uopšte postoji i, ako da, koje su mogućnosti njene artikulacije u 21. stoljeću. S obzirom na okolnosti u kojima se savremeni svijet nalazi na pragu treće decenije novog milenija (negativni rezultati globalizacije i neoliberalizma: porast siromaštva, nejednakosti, nepravda, živi svijet i planeta koji se nalaze u opasnosti te brojni drugi problemi), promišljanje i djelovanje na lijevom političkom spektru danas bi moralo biti aktuelnije i aktivnije nego što je to bio slučaj u proteklim decenijama.

Stoga i postoje brojne rasprave o ljevici, i to svjetskoj, internacionalnoj ljevici, jer ljevica mora, tj. jedino i može biti globalna, internacionalna, a nikako partikularna, nacionalna, ograničena i svedena na lokalni kontekst. Najčešći zaključak tih rasprava je da organizovana ljevica, naročito organizovana internacionalna ljevica u ovom trenutku ne postoji – ni u Evropi ni na svjetskom planu. Ona postoji kao ideja, kao plan, kao namjera, potencijal, ponegdje i kao organizacija, prisutna je u određenim institucijama (najčešće nadnacionalnim), u pokretima, ali kao krajnje fragmentirana i sporadična. Ona nije prisutna (a time ni ne postoji) kao jasno artikulirana i objedinjena politička snaga na lokalnoj ili nacionalnoj društveno-političkoj sceni, u političkoj svijesti običnih građana, a daleko od toga da, i pored savremenih komunikacijskih dostignuća, postoji kao organizovana *internacionalna ljevica*, ako ne dominantna, a ono barem sveprisutna globalna politička snaga baze. No, i pored toga što bismo mogli zaključiti da ljevica (ujedinjena, konzistentna, svjetska) ne postoji, ipak ne možemo tvrditi da ne postoje ljevičari.

Naime, pored onih najvidljivijih, najbučnijih, najradikalnijih, najekstremnijih grupa i pojedinaca koji se identificiraju sa ljevicom često iz protesta ili kao reakcija na predatorski kapitalizam s jedne i porast desnog populizma s druge strane, postoje brojni muškarci i žene, predstavnici svih generacija, koji često ni sami nisu svjesni da su ljevičari. Oni niti se deklariraju kao takvi niti ih deklarirani ljevičari takvima vide. No, kada popričamo s njima i saznamo o suštinskim vrijednostima do kojih drže, o načinu na koji vide svijet, načinu na koji doživljavaju socijalnu pravdu, slobodu, jednakost, načinu na koji vide društvo, društvene odnose, svoju ulogu, odnos i odgovornost prema društvu, kao i odnos i odgovornost društva prema prirodi kao zajedničkoj svojini (commons) čovječanstva; kada se upoznamo s njihovim poimanjem odnosa koje bi društvo trebalo imati prema pojedincu, manjinama, onima koji su na marginama i, na kraju, kada se upoznamo s njihovom pozicijom u vezi s ulogom vlasti i države u svemu tome, tek onda i oni i mi shvatimo da se radi o ljevičarima. Možda bismo ih trebali smatrati 'rođenim ljevičarima', jer se radi o osobama koje svoj afinitet prema lijevom spektru ideja ne duguju knjigama, političkim pamfletima, aktivizmu, ideologiji, indoktrinaciji, već ga nose u sebi, kao ljudsku vrijednost; imaju takoreći 'urođen' humani marksizam, ali je potrebno da prođu kroz 'inicijaciju', da u sebi osvijeste to pripadanje, te svoje stavove kao političke te da ih prepoznaju kod drugih koji drže do sličnih ili istih vrijednosti. Ali za tako nešto je potrebno prethodno redefinisati i artikulirati ljevicu danas.

O fundamentima i izazovima

Pravdoljublje, kao i ideja slobodnog i pravednog društva jednakih u mnogima se rađa i zaživljava posve spontano. Može se slobodno reći da se radi o prirodnoj pojavi, a ne nečemu čemu se mora podučavati, nečemu što se autoritarno mora nametnuti 'masama', patronizirajući ih na taj način i ultimativno otuđujući ljudskost, tj. humanost od pojedinca. Upravo to i jeste bio i ostao problem nekih struja organizovane ljevice, ta samopravičnost, to ekskluzivno pravo na pravdu i pravičnost, na pravu stranu kosmosa, na baštinu ljevice koju prisvajaju na poprilično autoritaran, institucionalan

i ortodokсни način, bez obzira na to što se u mnogim slučajevima radi o posve novim pokretima i organizacijama. Ljevica na taj način ne čini progres, ne mijenja svoju paradigmu, već se samo bavi novim temama, novim grupama, 'klasama', identitetima, ali na stari i banalan način, na način nedemokratske, autoritarne ljevice koja nameće i diktira periferiji direktive iz centrale Staljinove Kominterne. To je jedan od razloga zašto nema više umjerenih građana i građanki koji sebe vide ljevičarima, zašto ne žele biti etiketirani kao ljevičari. To je razlog zašto društvo ne može u sebi pronaći, ako ne snagu, a ono barem životnu iskrnu promjene, reforme, društvene revolucije.

Na primjer, u dnevno-političkom vokabularu lokalnih medija u BiH, kao i u drugim zemljama u tranziciji, pa i nekim zemljama ostatka Evrope, pojam ljevica obično podrazumijeva, uslovno rečeno, 'organizovanu ljevicu'. Uslovno rečeno i pod navodnicima zato što se često radi o jako fragmentiranoj ljevici, o arhipelagu ili koalicijama ili pak suparničkim ljevičarskim političkim strankama koje figuriraju na političkoj sceni i u javnosti kao akteri preostale, zaostale ili reformisane ljevice. 'Ljevica' u tom kontekstu nikako ne znači društvenu snagu, tj. ne označava određeni dio društva. To je u prvom redu zato što zbog slabo razvijenog demokratskog društva građani ne podrazumijevaju sebe kao aktere ljevice, ne uključuju se aktivno u politički diskurs ljevice, ne smatraju svoja lična politička uvjerenja društvenopolitičkom snagom, čak ni u lokalnoj zajednici, već često prihvataju pasivnu ulogu publike, navijača, sljedbenika glavnih aktera politike na svim nivoima vlasti, a u partokratiji su to u pravilu samo i jedino političke partije i partijski lideri. Pored apatije, defetizma i izborne apstinencije, čime je rezultiralo odsustvo organizovanog rada političkih stranaka, tj. organizovane ljevice na terenu: sa građanstvom, u društvu, u cilju buđenja i njegovanja građanske svijesti, slobode i demokratije (bazne, direktne, participativne) iz ovakvog odnosa se izrodio i fenomen da, kao što se dešava sa organizovanom religijom, gdje mnogi pokazuju odbojnost prema ustroju i autoritetima vjerskih institucija, mnogi 'rođeni ljevičari' pokazuju odbojnost prema ljevičarskim političkim liderima i organizacijama.

Lijevo orijentisani građani su izgubili povjerenje u lijevo orijentisane partije zato što su autoritarne i same sebi svrha, ali još uvijek nisu razvili masovno samopouzdanje da zahtijevaju od svojih predstavnika na vlasti i u lokalnoj zajednici praktičnu primjenu demokratije i lijevo orijentisanih politika.

‘Rođeni ljevičari’ i dalje očekuju lidere, po mogućnosti neke koji govore iz srca, iz duše (iz iskustva), iskreno, onako kako su to nekada umjeli. No, ono što im današnja organizovana ljevica može pružiti jesu brižljivo prikupljena i odabrana iskustva nepriviligovanih, siromašnih i potlačenih koje profesionalni PR timovi obrađuju i vagaju na laboratorijskim vagama u sterilnim stranačkim laboratorijama, tako da poruci koja na kraju izlazi u javnost nedostaje dobar dio ‘ljudskog lika’ unatoč tome što njeni producenti insistiraju upravo na toj dimenziji. Kao da je poruka namijenjena nekom drugom, a ne sopstvenoj bazi. Kao da je javni diskurs ljevice dio neke javne rasprave koju srednja klasa vodi sa pravnicima, ekonomistima i poduzetnicima koji su završili najprestižnije univerzitete, javnog moraliziranja superbogatih familijama. U toj debati služe se argumentima i ilustracijama stanja siromašnih, apelujući na svijest i savjest, na zdrav razum, čovječnost i empatiju superbogatih, istovremeno dobro pazeći da pri tom budu politički korektni, tj. da ne ispadne da i sami eksploatiraju siromaštvo. Takva poruka se često svodi na statistiku, čini pretjerano produciranom, sterilizovanom, poziranom, zato što su mnogi i sami otuđeni od stanja, od stvarnosti radnih porodica, a tim i nesposobni za obraćanje toj bazi.

Desni populizam je raskrstio sa ‘visokoškoloanom elitom’ i obraća se direktno svojoj bazi, ne razmišljajući mnogo šta će kritičari reći na sve to, ko će analizirati njihove studije i ‘papire’ i kako će interpretirati njihov odnos sa bazom. Ono na što se oni fokusiraju jeste to da imaju o čemu razgovarati sa svojom bazom. Oni svojoj bazi ne nude rješenja, već pozivaju na borbu – da zajedno i sami prokrče put svoje konzervativne revolucije. To je upravo ono što je ljevica zaboravila činiti.

A ljevica ima o čemu govoriti u svojoj bazi. Ljevica ima šta reći i poručiti iz baze. Kao prvo: pitanje slobode. Fundamentalno pitanje individualne slobode i suvereniteta u kontekstu 'društvenog ugovora'¹ kao pristanka na stanje 'vladanog', ali ne i 'podređenog'. Sloboda je definisana kao 'vlast nad samim sobom', što je temeljni princip demokratije. To nije teokratija, etnokratija (vlast jednog naroda nad drugim narodima) niti je partokratija (vladavina partijskih elita) niti je autokratija; nije etatizam, autoritarna država, nije čak ni vladavina prava(!), pravnog naslijeđa, zakona koji pišu i donose oligarsi, autokrate, pravnici i korporacije u saradnji sa političarima, već vladavina ljudi, populacije. Stoga to i jeste 'klizav teren' sa kojim desni populističari računaju, a kojeg se ljevica, naročito liberalna ljevica, ustručava. Ponekad se čini da su globalizacijski procesi, integracije svijeta, neoliberalna ideologija koje insistiraju na slobodama, i to ekonomije, kretanja, ljudi, doprinijeli da ljevica zaboravi kako na slobodu tako i na pojedinca, iako su upravo to njeni izvorni postulati. Zapad u međuvremenu kao da je zaboravio na pojedinca, na onog prosvjetiteljskog, slobodnog i autonomnog u svome mišljenju, odgovornog prema samom sebi i društvu, osviještenog, emancipovanog i obrazovanog pojedinca koji je spreman kritički sagledati stvari i napraviti iskorak iz kolektivnog, identitarnog, komunitarnog, partikularnog, nacionalnog.

Postoje mnogi koji se deklarišu kao ljevičari, a to suštinski nisu, i mnogi koji se ne deklarišu kao ljevičari, a po svojim ličnim uvjerenjima to zapravo jesu. Glas progresivne inteligencije je slab, ali se čuje, i stalno nas podsjeća na fundamente ljevice: slobodu, jednakost u slobodi, pravdu i solidarnost. No, taj glas bi trebalo pojačati i, pored navedenih vrijednosti, više nego ikad insistirati na tekovinama antifašizma, i to ne kao ideologije, već kao ljudskog opredjeljenja u borbi protiv ideologije. Zaista je područje djelovanja savremene internacionalne ljevice potreba - od promoviranja pacifizma i antiratnog sentimenta u svijetu koji je u neprekidnom stanju nerazumijevanja i konflikta, promoviranja demilitarizacije i 'demačoizacije'

1 Asim Mujkić (2019): Savremeno društvo i mogućnosti emancipacije – postmarksistička perspektiva (nacrt). Materijal za doktorski studij, kolegij: Problemi i izazovi savremene sociologije. Materijal korišten uz saglasnost autora.

politike i diplomatije. Međunarodne institucije i integracije poput Ujedinjenih nacija, Evropske unije, ljevica bi trebala koristiti kao platformu svog djelovanja. Jedan takav iskorak je bio ove godine u maju kada je panevropski pokret DIEM25 (Democracy in Europe Movement 2025) koji djeluje u različitim zemljama članicama Evropske unije učestvovao na izborima za Evropski parlament.

No, primarna potreba internacionalnog djelovanja ljevice dolazi zbog klimatskih promjena. Ljevica se u tom kontekstu vraća još jednoj izvornoj vrijednosti koju je u međuvremenu napustila. Najvažniji, neizostavni, izvorni, autentični, definirajući koncept ljevice je 'commons', tj. zajedničko dobro, zajedničko vlasništvo ili svojina. Koncept 'zajedničkog dobra' je bio zanemaren, ostavljen po strani tokom vremena. Činio se apstraktnim, nedostižnim idealom. Ljevica je pravila kompromise sa kapitalizmom, sa privatnim vlasništvom, sa privatizacijom svega što se može monetizirati, svega na što se mogla zalijepiti cijena. Pošto je antifašizam bio fokusiran na borbu protiv nacionalnih projekata stapanja državne i korporacijske moći, promaklo mu je formiranje multinacionalnih korporacija koje su finansijski i politički postale jače od mnogih država. Globalna multinacionalna elita je osmislila novi vid imperijalizma kao najvišeg stadija neoliberalnog kapitalizma, a to je piratski offshore imperijalizam koji je doveo u pitanje slobodu, nezavisnost i suverenitet građana mnogih manjih država.² Mnogima su cilj prirodni resursi malih država, naslage ruda, šume, planinske rijeke za mini hidrocentrale, izvori pitke vode; nastoje nametnuti genetski modifikovano jednokratno sjeme, stvoriti nova tržišta robe i kapitala, učiniti čitave populacije ovisnim o sebi na ovaj ili onaj način, itd., itd. A mnogi političari (čak i razvijenih zemalja, a naročito u zemljama kao što je Bosna i Hercegovina) pomažu im u tom procesu (u zamjenu za finansiranje predizbornih kampanja ili učešće njih samih ili njihove rodbine u biznisu). Ne radi se tu samo o sporadičnom individualnom oportunističkom niti je to samo nekakav globalni trend, pojava/fenomen. To je odavno preraslo u jedan globalni sistem, u multinacionalni režim – sofisticirani fašizam koji je

² Saskia Sassen (2004): Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije. Beograd: Beogradski krug.

postao neprijatelj i porobljivač prirode i čovječanstva, koji je okupirao izvore vode, hrane i zdravlja i nastoji naplatiti čovječanstvu ono što mu je, kako se to kaže, 'prirodom dano' tj. 'commons'. On ne prijeti samo suverenitetu malih država koje su porobljene i zarobljene ovom vrstom korupcije (stapanjem moći nacionalne političke elite sa moći multinacionalnih korporacija kroz deregulaciju države), već direktno prijeti suverenitetu pojedinca, slobodi svakog od nas, kroz veleizdaju ili, još tačnije, 'veleprodaju društvenog ugovora' na globalnom tržištu ljudskih i prirodnih resursa bivših kolonija i imperijalnih provincija od strane današnjih demokratski izabраниh lokalnih političara.

Desnica na ovo reaguje na svoj način, a to je uglavnom protekcionizam, nacionalizam, antiglobalistički suverenizam itd., iako zaboravljaju, ili namjerno prešutkuju, da su upravo liberalni konzervativci ti koji su doveli do ovakve situacije. Desni populistu insistiraju na slobodi, nezavisnosti i suverenosti nacionalne države. Oni koriste argument slobode naroda, no ljevica mora insistirati na slobodi na drugačiji način. Na način koji objedinjuje slobodu, antifašizam i zajedničko dobro, a time definiše suštinu ljevice. Ljevica mora ukazati građanima na to da sloboda nije ni luksuz niti ekskluzivno pravo, privilegija onih koji imaju više. Ne mogu je imati u većoj mjeri od drugih oni koji više plate političara da ih ovaj predstavlja u zakonodavnoj vlasti, da donosi zakone koji daju veću slobodu i prava jednima, a manju drugima. Sloboda jednostavno nije roba kojom se trguje i vlast nema mandat trgovati slobodom građana na globalnom tržištu kao što ne bi smjela trgovati zajedničkom svojinom, zajedničkim dobrom. Sloboda je istinska sloboda samo onda kada važi za sve podjednako, kada je svako podjednako ima. Sloboda je, stoga, prvo i ultimativno zajedničko dobro. Svi na nju polažemo jednako pravo, elementarno ljudsko pravo kao stanovnici planete. Niko nema pravo ni mandat okupirati izvor naše slobode, patronizirati nas i naplaćivati nam je, a izvor naše slobode je naš lični suverenitet i suverena zakonodavna vlast putem koje vladamo sami sobom. To je 'urođena sloboda' s kojom smo rođeni kao pojedinci na ovoj planeti i u koju smo investirali kao u zajedničko dobro, putem 'društvenog ugovora', koji se ne bi trebao shvatati kao ugovor društva sa državom, već kao ugovor pojedinca sa društvom u kojem živi.

Na isti način je potrebno pristupiti i drugim zajedničkim dobrima, onim koji se tiču planete, kao što su, npr., brazilske šume. Šume Amazonije su pluća svijeta i ne pripadaju samo i jedino brazilskoj državi, tj. brazilskom narodu. One pripadaju čitavom čovječanstvu. Ljevica mora djelovati i osvijestiti globalno, kao internacionalna ljevica, sve građane svijeta u vezi s ovim stvarima. Kao što unutar republike imamo 'javnu stvar' (res publica), koja pripada svim građanima, globalno zajedničko dobro mora pripadati čitavom čovječanstvu. Ovo su izazovi ljevice i što više se ljevičari njima bave, to su više ljevičari.

Vraćanje slobode

Od osamdesetih godina prošlog vijeka do danas može se primijetiti da desnica koristi koncept slobode kao svoj vlastiti. Najprije je u to polje ušla preko libertarijanskog tumačenja ekonomije da bi polako kroz identitarne politike ušla i u polje društvenog kojeg je podredila isključivo ekonomiji. Desnica je insistirala na individualizmu kao suprotnosti ljevičarskom kolektivizmu, na svojoj interpretaciji darvinizma, na socijalnom darvinizmu, zastupajući interes pojedinca, opstanka najsposobnijih i najsnalažljivijih, najprilagodljivijih surovom kapitalizmu. Desnica temelji svoju ideologiju,³ svoj libertarijanizam (anarhoindividualizam i anarhokapitalizam) na ovim pseudonaučnim argumentima, dok na drugoj strani imamo anarhokomunistu Kropotkina⁴ koji, iako pripadnik ruske aristokratije, kao naučnik, geolog, izučavajući mravlje kolonije u Sibiru ukazuje na to da se 'opstanak najprilagodljivijih' odnosi na vrste, ali ne i na dinamike unutar vrste, da unutar vrste važi princip kooperativnosti, da vrsta raspolaže instinktima očuvanja vrste, zaštite najslabijih, mladunčadi itd. praktično dokazujući postojanje 'socijalne države' u prirodi, kao prirodne pojave, a ne onoga za što liberalna desnica tvrdi da je vještački pokušaj egalitarijanizma koji umanjuje prava i slobode pojedinca.

3 Endru Hejvud (2005): Političke ideologije – Uvod. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

4 <https://www.britannica.com/biography/Peter-Alekseyevich-Kropotkin>

Desni libertarijanizam tj. neoliberalizam dovodi u pitanje društvo, državu blagostanja, nastoji deregulirati državu, podrediti je eliti, poduzetnim pojedincima – kao reprezentativnim uzorcima i uzorima rase, insistirajući na slobodi, na individualnoj slobodi, na oslobođenju kreativnog pojedinca od tereta nerazvijenih slojeva društva. Oni tvrde da društvo i prosječnost putem socijalne države i zakona koče i sputavaju takve pojedince, koče progres. Oni su ideološki protiv ‘nanny-state’, države dadilje koja, po njihovom mišljenju, njeguje slabosti društva, nagrađuje nerad i nekompetentnost.⁵ Ovi argumenti su zanimljivi i zavodljivi, ali su parcijalni, predstavljaju samo jedan dio istine, jedno lice realnosti viđeno iz pozicije interesa jedne klase, jedne grupe unutar društva. Najvažnije od svega je to da ta grupa negira društvo („Ne postoji nešto takvo kao društvo“, poručila ja Margaret Thatcher),⁶ odbija priznati međusobnu ovisnost, ali joj istovremeno ne smeta da ga eksploatiše: da naplaćuje poreze, PDV, da ga pretvara u tržište, u konzumente, u potrošačko društvo, da koristi javna sredstva za izgradnju infrastrukture na kojoj potom može slobodno zidati svoje privatne imperije, jer je štiti policija, vojska koja je sastavljena uglavnom od djece iz nižih i siromašnih slojeva.

Neoliberalna desnica zaboravlja na individualizam neprivilegovanih, svih onih koji nemaju istu startnu poziciju, naslijeđe, privatne škole na raspolaganju; i, što je najvažnije, zaboravlja na ‘društveni ugovor’ koji je svako individualno prihvatio da bi živio u zajednici, u društvu u kojem bi trebao biti siguran i zaštićen od neprijatelja, parazita, izrabljivača, predatora.

Problematično je to što ljevičari prihvataju taj dualizam, tu dihotomiju i sebe pronalaze u kolektivizmu, u identitetskim politikama, kolektivnim pravima, a ne insistiraju previše na individualnom suverenitetu, slobodi i izboru, na ‘društvenom ugovoru’, na odnosu pojedinac – društvo – država.

5 Michael Haralambos i Martin Holoborn (2002): Sociologija: Teme i perspektive. Zagreb. (Poglavlje 5.)

6 David Harvey (2014): Kratka povijest neoliberalizma. V.B.Z. d.o.o. Zagreb.

Sa buđenjem desnog populizma posljednjih godina, desnica sve hrabrije i otvorenije ponovo otkriva svoj kolektizam, tj. otvoreno se vraća svom kolektizmu, identitarijanizmu koji je izvorno ultradesničarska politička ideologija. Ne krije se više iza individualne slobode pojedinačnih, reprezentativnih uzora i uzoraka rase, već otvoreno propagira kolektivnu rasnu nadmoć, konzervativnu revoluciju i „kulturnu hegemoniju“⁷. To stvara pozornicu i priliku za ljevicu da vrati sebi slobodarskog ljevičara pojedinca, kao i to da sebe vrati slobodarskom diskursu na nivou pojedinca.

Progressivne lijeve snage moraju vratiti, oteni od desnice slobodarski diskurs tako što će ponovno na savremeni način promišljati ponajprije individualne slobode. To se može uraditi konceptualnim razgraničavanjem, s jedne strane, građanskog (koji desnica ekskluzivno koristi za potvrđivanje principa nacionalnog i kolektivnog) i, s druge strane, univerzalnog ljudskog prava slobode. Autonomija i suverenitet pojedinca kao izvora i temelja ‘društvenog ugovora’ mora zauzeti primat nad danas isključivom nacionalnom autonomijom i suverenizmom. To je problem koji susrećemo u cijelom svijetu, a pogotovo je prisutan u postsocijalističkim zemljama u tranziciji i postkonfliktnim zemljama kakva je Bosna i Hercegovina. Sloboda, onako kako ju zamišlja ljevica, pored društvenog ugovora, proizlazi i iz tekovina antifašizma i međunarodnih povelja. Kod desnice ona je oslonjena na konstitucionalizam, liberalni ili slobodarski nacionalizam.

Pozivajući se na suverenitet (nacije države), desnica definiše slobodu isključujući tako onog Drugog, etničku manjinu, siromašne, žene, djecu, stare, migrante i druge. Uz sve to, populističkom retorikom i zamjenom teza, ona uzima ulogu žrtve, tj. potlačenog, opravdavajući njom svoju tlačiteljsku namjeru i misiju. Slobodu i blagostanje nacije ugrožavaju, na primjer, ilegalni migranti, ali ne i bankari koji su ne samo prošli ispod radara, ne samo pušteni iz zatvora već čak i bogato nagrađeni i isplaćeni novcem poreznih obveznika za svoju epohalnu prevaru i pronevjeru novca i povjerenja običnih građana.

7 David Forgacs (eds.) (2000): *The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935*. New York: New York University Press.

No, kako bi skrenuli pažnju nezadovoljnog i razjarenog puka sa sebe, sa elite koja je opljačkala taj isti puk, preusmjeravaju je na imigrante koji više nisu samo opasnost po ekonomiju, već jako brzo 'mutiraju' u razlog loše ekonomije, rasta nezaposlenosti itd.⁸ I takva medijska poruka koja pjeva i govori o nacionalnoj slobodi (oslobođenju) šalje se javnosti uz pomoć tajkuna i medijskih mogula, poput Trampa, Berlusconija i drugih. Oni su ti koji saosjećaju sa pukom. Oni su ti koji ga najbolje razumiju. Oni, superbogati. Kakvi egzistencijalni problemi i koji su to okovi koji njih tište?

Za desni populizam današnjice sloboda nije lična, ne odnosi se na slobodno društvo i slobodnog pojedinca, ona se odnosi na suverenu državu. Sloboda je nacionalna, institucionalna, ali nije individualna i društvena u onom smislu u kojem je doživljava današnji ljevičar. Zato je skandalozno kada se ljevica prihvati brige o državi umjesto brige o društvu i kada govori o suverenitetu i granicama umjesto o individualnim ljudskim slobodama, za što imamo niz primjera i kod nas u Bosni i Hercegovini (što se može vidjeti na primjeru populističke retorike i djelovanja političkih aktera koji ne bi smjeli zalaziti u 'desno polje'). Naime, populizam zasnovan na etnonacionalizmu nije isključivo odlika nacionalističkih partija u Bosni i Hercegovini, nego taj isti diskurs koriste i lijeve građanske partije. Nije sporno to što se one koriste populizmom, sporno je da se koriste populizmom onako kako to radi konzervativna desnica (kontinuirano podsjećanje na rat, širenje straha i mržnje), a da pri tome zaboravljaju na goruća pitanja kojima bi se eventualno trebali baviti i koja bi trebalo popularizirati (poput socijalne pravde, nejednakosti, siromaštva, racionalne reforme socijalnih politika, zelene politike itd.).⁹

8 Valida Repovac Nikšić, Amila Ždralović (2017): *Cosmopolitan Perspective in the work of Zygmunt Bauman*, Sociological discourse, Year VII, 13-14: 5-27.

9 Maja Savić-Bojanić, Valida Repovac Nikšić (2019): „How We Understand Populism?“ *Popular Responses to Populist Politics in Bosnia and Herzegovina*, Sociological problems, Vol 51, Special issue 2: 291-311.

Može se zaključiti da je desnica kidnapovala kompletan diskurs slobode. Sama riječ 'slobodarski' tj. 'libertarijanski' danas se povezuje sa desnicom više nego sa ljevicom iako je izvorno ljevičarska ideja. Zato je važno mapirati slobodarsko djelovanje desnice i proniknuti u njenu strategiju pri osvajanju vlasti i institucija i napraviti jasnu razliku između desničarskog i ljevičarskog djelovanja i ideje slobodarstva. Desni populisti koriste riječ 'sloboda' kao apstraktan pojam u kontekstu društva. Njihov pojam slobode ne funkcionira previše na ličnom ili društvenom planu. Sloboda desnih populista tek poprima obrise kada se aplicira na državu, a nacionalni korpus/tijelo se identifikuje sa teritorijom nacionalne države (državne granice daju vizuelni oblik tom tijelu naroda). Desni populist se fiksiraju na državu, na patriotizam, na nacionalizam, na institucije države koje nastoje osvojiti, preuzeti, a potom iz pozicije vlasti, 'odozgo', autoritarno uticati na čitavo društvo – očistiti ga, pročistiti od disidenata i opozicije, od 'ubačenih elemenata' insistirajući na protekcionizmu, na suverenizmu. Desni populist se fiksiraju na rasu, vjeru, etniju, kulturnu tradiciju, sve što fizički može sadržati ili simbolizirati kolektivni tj. etnonacionalni identitet. Zato je fiksacija određenog dijela ljevice na identitetske politike, na tjelesno, na fizičko, a uporedo s tim i na institucionalno (autoritarno) insistiranje, nametanje i provođenje takvih politika siguran put nazad ka autoritarnoj ljevici.

Brisanje granica i lijeva kritika neokolonijalizma

Uloga ljevice je suočavanje sa neokolonijalizmom i novim formama kulturne hegemonije. No, i u ovom slučaju kritika kulturne hegemonije neoliberalnog tržišta je izostala. Dominacija neoliberalne ideologije otvorila je vrata nekontroliranom profilerskom i eksploatatorskom odnosu prema prirodi i lokalnom stanovništvu od strane moćnih multinacionalnih korporacija ili moćnih država. Kao što se to radilo u vrijeme tradicionalnog kolonijalizma, neokolonijalisti eksploatišu bivše kolonije, ili uništavajući prirodne resurse (paljenja i krčenja šume, uništavanje rijeka i mora) ili iskorištavajući jeftinu radnu snagu u uslovima koji narušavaju zdravlje i koji su ispod svake granice dostojanstva.

Ako ne na ova dva načina, bivše kolonije i još uvijek nerazvijeni dijelovi svijeta služe kao mjesta za odlaganje otpada, deregulirano tržište robe i usluga nekontroliranog kvaliteta.

Nove generacije ljevičara moraju znati da su se mladi slobodoumni i slobodoljubivi ljudi slični njima i prije sukobljavali sa istim idejama, sa autoritarnim, autokratskim, totalitarnim režimima, sa eksploatorima, sa imperijalizmom, kolonijalnim okupatorima i ta slobodarska tradicija se mora oživjeti, ali kao tradicija internacionalne ljevice, a ne lokalpatriotizma i nacionalizma. Internacionalna ljevica se mora vratiti na slobodarski diskurs koji trenutno kidnapuje desnica i oportunistički prevodi u suverenizam, protekcionizam, nacionalizam, antiglobalizam. Internacionalna ljevica želi ujedinjen svijet, ujedinjeno čovječanstvo, internacionalu, globalni pokret, globalno društvo, globalnu svijest, globalni otpor eksploataciji i uništenju čovječanstva i prirode jer to je jedina opcija. Nemoguće je realizirati ove ciljeve bez globalnih regulativa i globalnih institucija. Suludo je vjerovati da se jedna država nacija može sačuvati ili spasiti od onoga što se dešava na planeti. Nacionalni protekcionizam i desni antiglobalizam neće pomoći zaustaviti klimatske promjene, tornado ili podizanje nivoa mora na državnoj granici.¹⁰

Mi živimo u vremenu u kojem je fašizam od 2001. godine do danas evoluirao u posve novi oblik.¹¹ Nemamo više imperijalističku nacionalnu državu korporaciju, sada imamo multinacionalnu korporaciju državu, piratsku offshore organizaciju koja djeluje globalno, internacionalno i protiv koje se nacije države žele zaštititi. To je situacija na kojoj profitira desnica utvrđujući se ideološki u protekcionizam, u nacionalnu i planiranu ekonomiju, u nacionalizam, patriotizam, lokalfašizam, 'nacionalno-državni korporatizam', naspram globalfašizma, tj. 'multinacionalnog korporatizma'. Zato je važno

10 Wendy Brown (2010): *Walled States, Waning Sovereignty*. New York: Zone Books.

11 Lilit Mahmud (2020): *Fascism, a Haunting: Spectral Politics and Resistance in Twenty-First-Century Italy*, In *Beyond Populism: Angry Politics and the Twilight of Neoliberalism*, Jeff Maskovsky and Sophie Bjork-James, eds. Morgantown: WEST VIRGINIA UNIV PRESS.

znati protiv čega se ljevica bori i od kada se bori, izvući tu nit iz zamršenog klupka historije koju uglavnom pišu vojni kolonijalni pobjednici. Radi se o borbi protiv fašizma, o borbi protiv korporatizma kao ekonomskog sistema fašizma koji se bazira na autoritarnoj, nedemokratskoj, centralizovanoj vlasti u sprezi sa velikim korporacijama, ratobornom nacijom i imperijalističkim apetitima. Moramo osjetiti da je svijet naš, da nam pripada barem onoliko koliko i onima koji ga konzumiraju, eksploatišu, koji u njemu vide samo sirovinu, a ne i naš habitat. Moramo se izboriti za zajedničko dobro, za kišne šume koje nisu nacionalni prirodni resurs fašističkog diktatora u Brazilu, već 'pluća svijeta'. Ta borba je u svojoj suštini antifašistička i ne razlikuje se mnogo od borbe protiv generala Franka i drugih fašističkih diktatora tridesetih godina prošlog vijeka. Nove generacije moraju to naučiti i starije generacije im moraju prenijeti i znanje i baklju slobode i borbe za slobodu čovječanstva.

U savremenom društvu primjetna je zamjena polja djelovanja. Iako je dijalektički materijalizam nekada bio zvanično učenje ljevice, sada je metafizika (apstraktnost) postala teren koji pripada istinskim slobodarskim ljevičarima, a desnica je ta koja insistira na materijalizmu, na fizičkim razlikama, na granicama i ograničenosti. Fokus djelovanja savremene ljevice ne može više biti samo i jedino država, već ono što je od početka trebalo biti, a to je društvo.

Društvo je to koje odozdo, iz baze, kreira državu po svom obličju, a ne država koja odozgo, autoritarno, kreira društvo. Društvo mora biti oslobođeno od direkcija i direktiva centralizovane, autoritarne države i na polju kulture. Kao što sekularna država isključuje koncept državne religije, kao što demokratija isključuje teokratiju i etnokratiju, isto tako država ne smije nametati kulturnu politiku, zvaničnu umjetnost (sorealizam, neoklasicizam i sl.) i na taj način nametati kulturnu hegemoniju društvu, pogotovo kada se radi o multikulturalnom i multikonfesionalnom društvu. Čak se i multikulturalizam pokazao retrogradnim i konzervativnim jer predstavlja aktivno institucionalno betoniranje kultura u njihovoj različitosti, ohrabruje

povlačenje granica, jazova između kultura unutar jednog društva, a time i između grupa. Na taj način država promoviše toleranciju i miran suživot 'jednih pored drugih', ali ne i zajednički život 'jednih sa drugima'.¹²

Historijska je činjenica da se različite grupe, kulture, kultovi i religije spontano i posve prirodno miješaju i stapaju u jednu zajedničku. Ta pojava se naziva sinkretizmom – vjerskim i kulturnim sinkretizmom.¹³ On se događa tamo gdje postoji kontakt, komunikacija različitih vjerovanja, kultura, iskustava. Mjesto bliskog susreta sa 'tuđincem' danas je internet. Univerziteti su danas mjesta na kojima se različite kulture, iskustva, svjetovi, vjerovanja i uvjerenja susreću i miješaju. Miješa se postkolonijalni sa neokolonijalnim periodom. Sinkretizam je danas stapanje kultura i iskustava proganjanog, porobljavanog, koloniziranog, potlačenog ljudskog bića, domoroca, urođenika ove planete u jedno zajedničko iskustvo, u jednu globalnu koaliciju antiimperijalizma/antifašizma.

To znači da je sve što smo od pojave evropskih kolonijalnih sila, preko 'doba imperija' u devetnaestom vijeku, pa sve doskora imali priliku naučiti u eurocentričnim muzejima i na univerzitetima bilo iskustvo kolonijalnog okupatora ove planete, pobjednika nad urođeničkim kulturama i civilizacijama. Mi smo, htjeli-ne htjeli, svjesno ili nesvjesno indoktrinirani pozicijom i perspektivom evropskog i američkog imperijalizma, eurocentrične dominatorske kulture koja ne samo da definiše odnose unutar sopstvenog hijerarhijskog društva, svoje civilizacije, već i odnos tog društva ili civilizacije prema drugim narodima, kulturama, civilizacijama, pa čak i prirodi, tj. planeti. Mi smo prepoznali, naučili i usvojili esenciju dominatorske kulture jezgra imperijalne metropole čak i u slučaju da smo došli u kontakt s njom kao kolonijalni subjekti, iz carske provincije ili iz prekomorskih kolonija. Mi slavimo njenu pobjedu nad prirodom i urođenicima čak i onda kada ona slavi pobjedu nad nama.

¹² Valida Repovac Nikšić (2019): Teorijske rasprave o kozmopolitizmu. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

¹³ <https://philosophyterms.com/syncretism/>

Jedan važan fenomen jeste taj da su kolonijalni subjekti, ti 'strani studenti' evropskog i američkog imperijalizma, u periodu postkolonijalizma i razmjene studenata na evropskim i američkim univerzitetima i u tamošnjim muzejima prepoznali tu dominatorsku kulturu i imperijalni duh i u slavnoj prošlosti svoje zemlje, kulture, civilizacije i – umjesto da se aktivno bore protiv čitavog koncepta, protiv fašizma i imperijalizma generalno, inspirisani onim što su vidjeli i naučili – krenuli su u misiju rekreiranja nekadašnjeg imperijalnog sjaja kao 'zlatnog doba' svoje kulture. Krenuli su u borbu protiv zapadnog imperijalizma tako što su rekreirali i revitalizirali sopstveni imperijalizam baziran na ideologiji pročišćene i ojačane kulturne i vjerske tradicije i to upravo dominatorskom kulturom i hijerarhijskim društvom koji su, po njima, garancija funkcionisanja, uspjeha i pobjede njihove imperije.¹⁴ Drugi važan fenomen jeste taj da su generacije odrasle i odgojene u kolonijalnoj dominatorskoj kulturi zapadnog imperijalizma u kojoj se predatorski kapitalizam, kao pokretačka sila njihove civilizacije, odnosi ne samo prema drugim civilizacijama, kulturama, narodima i kontinentima kao prema kolonijama koje namjerava iskoristiti i napustiti, odbaciti kao praznu i beskorisnu ljusku, već i prema samoj planeti.

Kolonijalizam, zahvaljujući produkciji znanja, kolonijalne kulture, tradicije i umjetnosti u imperijalnim centrima nije više samo politika ili praksa, on postaje zvanična ideologija koja se samopotvrđuje kroz neokolonijalizam. On prerasta u kulturnu hegemoniju, u političku i životnu filozofiju, u stanje uma, u psihozu koja rezultira vizijama budućnosti koje podrazumijevaju napuštanje ove planete, ove iskorištene kolonije, i koloniziranje drugih svjetova kao neki novi 'Manifest Destiny' zapadne kolonizatorske civilizacije. Može se reći da postoji određeni kulturni sinkretizam unutar evropskog i američkog imperijalizma i kolonijalnog iskustva, da se svi stapaju u jedno zajedničko iskustvo, da se svi prisjećaju zajedničkog prošlog života nakon perioda postkolonijalizma i antifašizma, tzv. novog svjetskog poretka. Ali istovremeno se dešava i sinkretizam 'potlačenih', koloniziranih, eksploatisanih. I njihova iskustva se stapaju u jedno isto planetarno iskustvo,

¹⁴ Paul Gilroy (2005): *Postcolonial Melancholia*. New York: Columbia University Press.

u jednu zajedničku kulturu, urođeničku ljudsku civilizaciju, civilizaciju domorodaca, zemljana prema kojoj se evropski i američki imperijalizam u prošlosti već ponašao kao 'tuđinac', kao vanzemaljac, kao okupator planete. Danas, nakon dva svjetska rata u kojima se razračunavao međusobno oko podjele plijena i planete, ponovo počinje igrati tu ulogu.

Zato 'nova internacionalna ljevica' mora raditi na ideji kulturnog sinkretizma. Ona mora povezivati različita iskustva i raditi, ako ne na potpunom ukidanju granica, granica koje su društveno i politički konstruirane, kulturološki postavljene između ljudi i grupa, a ono barem na umanjivanju njihovog značaja za opstanak. Ne samo u teoriji ili politički pamfletno, već u praksi, direktno, ljevica mora raditi na ukidanju jazova, razlika, podjela u društvu prvenstveno kroz nauku, umjetnost, obrazovanje i medije, sa pretpostavkom autonomnosti svih ovih oblasti. Granice i razlike prije svega moraju nestati u glavama pojedinaca, i to je sasvim dovoljna pretpostavka za društvenu revoluciju. Dobra ilustracija je veliki odjek koji je u ovom smislu imala 'kontrakultura' šezdesetih godina prošlog vijeka, zato što je razorila granice između klasa, rasa, generacija (starosne dobi), kultura, spolova i dala prostora kulturnom sinkretizmu koji je zauzvrat otvorio brojne mogućnosti i inspirisao na kreativnost, na kulturu slobode, na slobodu ne samo kao ideal već kao praksu; ne samo kao političku filozofiju već kao životnu filozofiju. Radilo se o suštinski primijenjenoj slobodi, o kreativnoj slobodi kao umijeću življenja, kao stanju svijesti i životnom stilu.

Nažalost, malo je lidera organizovane ljevice koji su spremni žrtvovati ili barem pomiriti svoju političku ili partijsku karijeru sa 'razornim djelovanjem' istinskog slobodoljublja po kulturne granice i obrasce, po društvene norme. Kada se govori o slobodi, 'slobodofobi' često pokazuju svu moć i sav štetni uticaj imperijalne kulture koja je kolonizirala njihov um svojim viđenjem i interpretacijom slobode kao divljine. (Pustiti životinju na slobodu znači pustiti je u divljinu i obratno). To je strah kolonizatora od „plemenitih divljaka“, kako ih Ruso naziva, od urođenika, domorodaca, stanovnika planete Zemlje koju su došli kolonizirati. Zato se slobodarstvo i anarhizam

povezuju sa divljaštvom i razularenošću primitivnog čovjeka, dok su red, ustroj, hijerarhija odlike civilizacije, civilizovanog i pripitomljenog čovjeka. No, činjenica je da su upravo korporatizam, fašizam, profit i predatorski kapitalizam pokazali sve svoje divljaštvo i razularenost uništavajući kišne šume Amazona, u odnosu na pitome urođenike čiji su dom brutalno razorili.

Kada očekujemo od lidera organizovane ljevice da slobodno progovore, da pokažu slobodoljublje, da se oslobode okova karijere u partiji ili institucijama, ne radi se tu o fizičkoj razularenosti i divljaštvu primordijalnog čovjeka, već o metafizičkoj snazi slobode koja transcendirira fizičke, kulturne i sve druge formalne razlike između ljudskih bića, koja vodi pravo do ljudskog bitka. Čini se da ljevica, preko multikulturalizma, ima više tolerancije za konzervativne vrijednosti, više razumijevanja za partikularno, nego za progresivne, radikalne, univerzalne slobodarske ideje koje oslobađaju od stega tradicionalizma, partikularizma, patrijarhalnog hijerarhijskog društva i dominatorske kulture. Čak i kada se radi o rodnim i LGBTQ pravima i slobodama, ljevica zapada u identitetske politike koje su uvijek i isključivo teren desnice.

Multikulturalizam, koji je izrastao iz konteksta kao što je društvo u Kanadi, pokazao se lošim za društva kakvo je bosanskohercegovačko, u kojem su kulturne i vjerske tradicije od početka bile veponizirane. Njih su s namjerom posijale strane imperije zajedno sa doktrinom 'zavadi pa vladaj'. Regija je kolonizirana upravo putem imperijalne religije i kulture, da bi mnogo vjekova kasnije one poprimile formu ideologije 'krvi i tla'. Zato je važno rastvoriti kulturne granice, granice unutar društva koje je postavila kultura i granice između kultura unutar društva. To se može učiniti kulturnim sinkretizmom koji te granice rastvara apsorbovanjem. Ljevica tim dolazi do svoje apstrakcije na isti način na koji neoliberalna imperijalna desnica u delirijumskom odnosu prema čovječanstvu i planeti postaje potpuno otuđena od stvarnosti, od većine svijeta, zaronjena i zarobljena u neko svoje kolektivno nesvjesno koje ima savršenog smisla samo malom i odabranom broju bijelih ljudi. Zbog toga savremena internacionalna ljevica ne može

više samo govoriti o progresu, o razvoju, prosperitetu, o radnim mjestima. Ona mora početi govoriti o opstanku. Prije svega o metafizičkom opstanku čovječnosti, humanosti, ljudskosti, ljudskog bitka, a potom i fizičkom opstanku čovječanstva na ovoj planeti. Ljevica mora početi govoriti, ali i djelovati.

Jedna 'nova' demokratija

Imajući u vidu gore navedeno, ljevici ne bi trebalo biti teško razlučiti šta je to što je istinska ljevica. Primjer onoga što definitivno nije ljevica nije samo Sjeverna Koreja, već i Narodna Republika Kina koja je u procesu stvaranja visokom tehnologijom visoko kontrolisanog društva nalik na Orvelovu 1984.¹⁵ No, nije samo totalitarna država i posve kontrolisano društvo stranputica autoritarnog komunizma. Autoritarni komunizam je zastranio i u svom temeljnom odnosu prema proizvodnji. On je prihvatio osnovne postulate kapitalizma i, umjesto da oslobodi društvo od njegovih imperativa, autoritarni komunizam je podredio i društvo i državu kapitalizmu kroz projekt državnog kapitalizma koji je neminovno prerastao u najviši njegov oblik, a to je imperijalizam na globalnom planu.

Ne samo da je na taj način autoritarna Komunistička partija izdala društvenu revoluciju koja je po sebi negacija autoritarne države i čiji je cilj njena decentralizacija (a ako govorimo o komunizmu onda ne smijemo zaboraviti da mu je, pored besklasnog društva, cilj bio i nestanak države i novca), ne samo da je posve odbacila reformu društva iz dominatorskog, hijerarhijskog, potrošačkog u slobodno i demokratsko društvo jednakosti već je centralizacijom svih političkih i ekonomskih principa i moći u vidu Centralnog komiteta samo utvrdila i osnažila ono protiv čega se izvorna i autentična ljevica bori, pretvarajući se tako u sopstvenu suprotnost. Partijska elita se pretvorila u upravni odbor gigantske korporativne države proizvevši čitavu populaciju u radničku klasu i lažno predstavljajući takav, u biti fašistički režim, egalitarnijanskim ili diktaturom proletarijata.

¹⁵ David Harvey (2014): *Kratka povijest neoliberalizma*. V.B.Z. d.o.o. Zagreb.

No, to je samo posljedica jedne važne ideje koja dolazi od kapitalizma, a to je potreba za proizvodnjom viška vrijednosti ili generalna potreba za ekspanzijom kroz povećavanje proizvodnje.

Borba protiv imperijalizma kao najvišeg stadija kapitalizma je u biti borba protiv pretjerane proizvodnje i pretjerane potrošnje. Ljevica mora raditi na reformi društva ili društvenoj revoluciji čiji je cilj dezintegracija i nestanak ideje potrošačkog društva na globalnom i lokalnom nivou. Opet dolazimo do pojedinca koji mora kontrolisati i promijeniti sopstvene navike i način života. Mora se osloboditi kulturne hegemonije koju multinacionalne korporacije i trgovci kapitalom provode na globalnom planu promovišući vrijednosti, način života u lokalnim društvima, kreirajući savremenu materijalističku kulturu koja je bazirana isključivo na potrošnji i profitu. Akceleracija, ubrzavanje ritma koji zadaju i prate najveći učesnici utrke u globalnoj dominaciji, utrke u kojoj cilj opravdava sredstvo, dovodi do prekomjerne i posve nerazumne eksploatacije prirodnih i ljudskih resursa. Ljevica je daleko od toga da se organizuje tako da dođe u poziciju nametnuti međunarodne zakonske regulative na globalnom planu da, npr., zabrani sječu i uništavanje kišnih šuma ili zaštititi fitoplankton (ako želimo disati za dvadeset godina), kao što je nekoć bilo zabranjeno testiranje atomskih bombi. Daleko je od toga da institucionalno postane ili uspostavi takav autoritet na globalnom planu.

I tu dolazimo do demokratije koja je, srećom, još uvijek tu, barem na papiru. Pitanje šta se desilo sa demokratijom aktualno je i u fokusu autora i autorica primarno lijeve orijentacije. Nakon što je pisala o potrebi savremenog promišljanja ideje tolerancije, američka politička teoretičarka Wendy Brown poziva na dekonstruiranje koncepta demokratije kako bi se ona ponovo postavila na zdrave osnove.¹⁶ Ljevica danas može efektivno institucionalno djelovati, ali to djelovanje prepušta profesionalnim partijskim političarima i funkcionerima.

¹⁶ Wendy Brown (2015): *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.

Ljevičari imaju predrasude prema institucijama demokratije ne razlučujući ih od onih koji su ih kompromitovali. Zato se i dešavaju ritualna spaljivanja institucija, umjesto progon korumpiranih političara sa pozicija na posve legitiman i demokratski način. Defetizam je u potpunosti obuzeo mnoge istinske ljevičare i kao da nisu sposobni razmišljati racionalno, usmjereno i planski. Krajnje je nepromišljeno i kontraproduktivno otuđivati se od demokratije, apstinirati na izborima, a iznositi borbu na ulice i tako prepuštati institucije i zakonodavnu vlast desnici ako znamo da su institucije i zakone moderne sekularne republike kreirali revolucionari, ljevičari, te da oni sadrže gotovo sve suštinske ideje ljevice. Činjenica da desnica potiskuje, zanemaruje, skriva od javnosti ili nastoji da promijeni sve te karakteristike moderne države ne znači da one nisu prisutne, odmah ispod površine, ispod institucionalne autoritarne fasade. I decentralizovana država i lokalna samouprava i direktna demokratija i sve ono što proizlazi iz izvornih ideja ljevice već postoji te nema potrebe izmišljati toplu vodu. Potrebno je samo upaliti i pokrenuti tu demokratsku mašinu i postaviti za volan one kojima smo dali jasne upute kuda i kako treba ići.

Činjenica je da je liberalna ljevica (liberalna elita) pretvorila liberalnu demokratiju u profesiju, u struku, onako kako ju je neoliberalizam pretvorio u biznis. Raspisivati izbore nije isto što i raspisivati javni konkurs za radno mjesto u javnoj instituciji. Iako ne postoji uslov stručne spreme ili kvalifikacije za kandidata, uspostavljeno je nepisano pravilo da je poželjno da demokratski kandidat bude pravnik ili ekonomista, politički naučnik. Desni populizam nije čekao na lijevi populizam da se pobuni protiv toga, protiv liberalne elite, demokratskih dinastija, već je iskoristio situaciju i zaigrao na kartu 'običnog čovjeka iz naroda', na 'sirove strasti' i osvojio bazu argumentima nacionalizma i tradicionalnih vrijednosti – tradicionalne porodice, protekcionizma i izolacionizma, koristeći organizovanu religiju i stranačke medije.

Ljevica stoga treba kandidovati ne partijske ljude, ne profesionalne političare, već društveno angažovane profesorice, pjesnike, umjetnice, rječite i inspirativne muškarce i žene koji će privući pažnju i prenijeti ideje, svijest: prije svega globalnu svijest, povezati lokalne stanovnike sa drugim lokalnim zajednicama širom svijeta koji se bore protiv istog multinacionalnog porobljivača, iste korupcije, iste vrste eksploatacije i pljačke (onako kako to radi DiEM25). Sa svime u vezi s pravom i ekonomijom tim lokalnim kandidatima i građanskim predstavnicima mogu pomoći kolege i drugovi iz pokreta internacionalne ljevice razmjenjujući globalna i lokalna iskustva i rješenja. Lijeve partije moraju asistirati običnim građanima, aktivistima u dolasku na pozicije odlučivanja i zakonodavstva, a ne samo predstavljati ih. Lijeve partije moraju ohrabriti građane da aktivno participiraju u upravljanju društvom, u vladavini nad samim sobom, ohrabrivati ih da uđu na teren demokratije, da 'uđu u politiku', da prestanu apstinirati od demokratije, a ne otuđivati politiku od njih, pretvarati ih u pasivne promatrače ili navijače. Moraju motivisati i inspirisati građanke i građane da postanu akterima politike, promovisati ih, njihove ideje, njihove vizije, poput marketinških kompanija, investirati u obične ljude, biti njihov servis, praviti od njih nove zvijezde političkog neba, barem za jednu 'sezonu', za jedan mandat. Ljevičarske partije ne smiju služiti sebi i partijskim funkcionerima.

Za takav 'dugi marš kroz institucije' čovječanstvo danas jednostavno nema vremena (pogotovo ako se još uvijek dobro sjećamo kako lako se liberalna ljevica 'pogubila' u hedonizmu i privatnom interesu na tom istom putu). Sve te globalne aktivnosti su nekada vodili oni koji su bili u prilici globalno komunicirati, onda kada je komunikacija bila privilegija političara i najbogatijih (sjetićemo se 'crvenih telefona', satelitskih telefona i sl.). Takva vrsta organizacije je postojala u vrijeme kada su samo radioamateri uspostavljali veze između kontinenata za vrijeme vedrih noći, a svaki telefonski razgovor sa drugim kontinentom bio luksuz. Danas je ta komunikacija 'demokratizirana'. Ona je gotovo trenutna. Predstavlja slobodu koja pripada, ako ne svima, a ono eksponencijalno rastućem broju ljudi na planeti, i tu slobodu, tu moć, ne bismo trebali traćiti samo na

zabavu, razbibrigu i razonodu, već za kreiranje globalnog pokreta, globalne misli, globalnog otpora, globalnog antifašizma, globalne ljevice. Zadaća globalne ljevice je osvijestiti što veći broj građana svijeta i ohrabriti ih da se aktiviraju, da djeluju, da se društveno i politički angažuju kao snaga baze, kao lokalni i autonomni predstavnici jedne velike, sveprisutne, globalne decentralizovane društveno-ekološki osviještene slobodarske ljevice.

Zaključak ili o solidarnosti

Ljudi očekuju La Pasionariju da kaže „No pasarán” i da osjećaju poklič. Otkad neko nije napravio protestnu ili revolucionarnu pjesmu koju bismo internacionalno prevodili i pjevali? Da li ste primijetili da ljevica više ne pjeva o slobodi? Barem ne iskreno. Čini se da ljevica nije izgubila samo revolucionarni zanos i duh. Ljevica kao da je izgubila dušu. Ona nastoji doći do ljudi putem podataka ili argumenata koji su često besprijekorni, ali su nedovoljni da razbude ili promijene društvenu svijest. Ona se obraća intelektu, moralizira, apeluje na svijest, poziva na solidarnost, ali ti pozivi samo odražavaju poziciju privilegovanih koji kroz njih sugeriraju ‘običnim ljudima’ svoju ideju solidarnosti koju bi svi trebali imati sa potlačenima.

Ljevica zastupa potlačene, ona nastupa kao glas potlačenih, onih u nepovoljnom položaju u odnosu na druge, ali nemamo utisak da taj glas dolazi od takvih, od onih koji su lično iskusili situaciju na koju upućuje ljevica. Ono što čujemo često nije originalni bluz potlačenih.

Ljevica kao da je zaboravila baviti se društvom i društvenom revolucijom. Osvajanje vlasti, a potom djelovanje na društvo iz pozicije vlasti uvijek je predstavljalo iskušenje za ljevicu, bilo da se radi o demokratskim izborima ili pak državnom udaru koji je kasnije nazvala revolucijom jer ljevica tako maršira u svoje otuđenje od društva, u kreiranje političke elite i – u najgorem slučaju – u totalitarizam. Ljevica, da bi bila istinska opozicija desnici, i ideološki i metodološki, mora ostati u društvu, mora biti snaga, srce, savjest, duša društva, glas društva.

Kako ljevica danas treba odgovoriti? Individualni autonomni odnos i odgovornost prema cjelokupnom društvu, a ne isključivo prema grupi, zajednici, kolektivu, proizvodi solidarnost. Solidarnost ne podrazumijeva samo pozitivan odnos prema društvu, ona sa sobom nosi i odgovornost prema prirodi kao zajedničkom (društvenom) dobru. Ona se najbolje ogleda u razumijevanju i empatiji prema onima koji žive u stanju potpune „isključenosti“, zabrinjavajućoj savremenoj pojavi o kojoj naširoko piše sociologinja Saskia Sassen.¹⁷ Koncept solidarnosti podrazumijeva i prijateljstvo, drugarstvo i nije isključivo vezana za institucije, organizacije ili birokratiju. Solidarnost je i progres umnih bića, ona je i spas za živi svijet. Lična inicijativa i internacionalno povezivanje progresivne inteligencije nije elitizam, već društvena odgovornost.¹⁸

Dalje, otvara se i pitanje poput ovog: mogu li partije lijeve orijentacije uspješno djelovati u više država, na internacionalnom nivou, kao što to čine partije desnice? Mogu, ali samo tako da predstavljaju slobodne pojedince (singularitet pluraliteta), jer je to jedini put da se ne zapadne u totalitarizam. Ako Steve Banon pravi ujedinjenu internacionalnu desnicu, ljevica mora odgovoriti radikalno 'Progresivnim frontom' – internacionalnim progresivnim pokretom.¹⁹

Mnogo je još otvorenih pitanja kada razmišljamo o položaju i ulozi savremene ljevice. Šta je radnička internacionala danas? Analizom političkih kampanja lako je uvidjeti da je radnička klasa postala nacionalna i protekcionistička, te se samim tim stavila u polje uticaja desnice.

17 Saskia Sassen (2014): *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge, London: Harvard University Press.

18 O tome su iznesene mnoge teorijske dileme u filozofiji i sociologiji (Gramsci, Hardt, Negri, Laclau, Mouffe). Chantal Mouffe, na primjer, smatra da se mora odgovoriti strukturirano. Da se na ideologiju i hegemoniju mora odgovoriti vlastitom ideologijom i hegemonijom. Vidjeti opširnije: Asim Mujkić (2019): *Savremeno društvo i mogućnosti emancipacije – postmarksistička perspektiva* (nacrtno). Materijal za doktorski studij, kolegij: Problemi i izazovi savremene sociologije. Materijal korišten uz suglasnost autora.

19 Ovdje bi se najbolje mogla iskoristiti ideja „Assemblyja“ koju zagovaraju Michael Hardt i Antonio Negri. Vidjeti opširnije: Michael Hardt & Antonio Negri (2017): *Assembly*. UK: Oxford University Press.

Internacionalna radnička solidarnost, nažalost, ne postoji onako kako je bila zamišljena. No, u stvarnom svijetu javlja se jedna druga snaga, a to je ona korisnička/potrošačka snaga kojoj je potrebna solidarnost.

Internacionalna ljevica mora ponuditi pravo rješenje, a to je internacionalno djelovanje, internacionalna solidarnost, kroz globalnu komunikaciju, kroz internacionalizaciju problema, kroz popularizaciju novog globalnog antifašističkog pokreta, kroz sinkretizam – i to doslovno u onom smislu u kojem Plutarh tumači *synkrētismos* kao federaciju, koaliciju više gradova Krita protiv zajedničkog vanjskog neprijatelja. Dakle, potreban je kulturni sinkretizam kroz sinkretizam ljevice, antifašizam i antiimperijalizam u borbi protiv ljudskog predatora, a to je predatorski kapitalizam koji hara planetom u formi multinacionalnih korporacija pretvarajući čovječanstvo u svoje roblje bilo da proizvodi ili konzumira njegovu robu.

Internacionalna ljevica mora biti ujedinjena u ideji, ali i u svijesti o tome da današnje generacije onih pravih prirodnih ljevičara nisu ni novi niti usamljen fenomen u historiji. Jako je važna svijest o tome da stojimo na ramenima drugih prije nas. Jako je važno izvući tu hronologiju i pisati sopstvenu istoriju, uključiti u nju sve one pojedince i pokrete koji joj pripadaju, a koju su desnica, jednako kao i autoritarna ljevica, marginalizirali. Jako je važno imati standardizovan udžbenik, internacionalnu političku školu koja će oživjeti znanje i poznavanje istorije, naročito slobodarske ljevice, raznih pokreta, od kojih je od velike važnosti antifašistički pokret.

Literatura

<https://www.britannica.com>

Brown, Wendy (2015): *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books.

Brown, Wendy (2010): *Walled States, Waning Sovereignty*. New York: Zone Books.

<https://philosophyterms.com/syncretism/>

Forgacs, David (eds.) (2000): *The Gramsci Reader. Selected Writings 1916-1935*. New York: New York University Press.

Gilroy, Paul (2005): *Postcolonial Melancholia*. New York: Columbia University Press.

Haralambos & Holborn (2002): *Sociologija: Teme i perspektive*. Zagreb. (Poglavlje 5.)

Hardt, Michael & Negri, Antonio, (2017): *Assembly*. UK: Oxford University Press.

Harvey, David (2014): *Kratka povijest neoliberalizma*. V.B.Z. d.o.o. Zagreb.

Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije – Uvod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Mahmud, Lilith (2020): Fascism, a Haunting: Spectral Politics and Resistance in Twenty-First-Century Italy, In *Beyond Populism: Angry Politics and the Twilight of Neoliberalism*, Jeff Maskovsky and Sophie Bjork-James, eds. Morgantown: WEST VIRGINIA UNIV PRESS. <https://cuny.manifoldapp.org/read/25443644-e3f1-4b66a47e45048aa01b43/section/2efa1d22-de3e-4c52-aa1c-27d55777c9e7> (Accessed November 6, 2019)

Mujkić, Asim (2019): *Savremeno društvo i mogućnosti emancipacije – postmarksistička perspektiva (nacrt)*. Materijal za doktorski studij, kolegij: Problemi i izazovi savremene sociologije. Materijal korišten uz suglasnost autora.

Repovac Nikšić, Valida (2019): *Teorijske rasprave o kozmopolitizmu*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

Repovac Nikšić, Valida i Ždralović, Amila (2017): *Cosmopolitan Perspective in the work of Zygmunt Bauman, Sociological discourse, Year VII., 13-14: 5-27*.

DOI 10.7251/SOCEN1713005R

Sassen, Saskia (2014): *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge, London: Harvard University Press.

Sassen, Saskia (2004): *Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije*. Beograd: Beogradski krug.

Savić Bojanić, Maja i Repovac Nikšić, Valida (2019): „How We Understand Populism?” *Popular Responses to Populist Politics in Bosnia and Herzegovina, Sociological problems, Vol 51, Special issue 2: 291-311*.

REPOZICIONIRANJE LJEVICE U ERI POSTIDEOLOGIJE

Ljevica još nije sasvim mrtva, ali je tako ozbiljno ugrožena da joj prijete nestanak ako ne nađe načina da se reformira i regenerira. U današnje vrijeme postalo je popularno akademske konferencije, seminare i publikacije posvećivati krizi ljevice. Njihov popis je skoro beskrajn. Political Studies Association organiziralo je događaj pod naslovom "Kriza i reinvenija: Stanje ljevice".¹ Manchester University Press je u seriju publikacija o političkoj ljevici uvrstio i naslov *Evropska ljevica i finansijska kriza*.² Fokus je često na nekom elementu krize. Tako imamo i naslov *Stranke lijevog centra i Evropska unija: Vlast, odgovornost i demokratija*.³ Pamflet u izdanju Fabian Society otkriva slične preokupacije – *Evropska ljevica u krizi: Kako Nova ljevica može reagirati*.⁴ Eric Hobsbawm je u više navrata ponudio svoje viđenje različitih vidova krize u časopisu *New Left Review*, u člancima kao što su "Kriza današnjih ideologija"⁵ i "Politika identiteta i ljevica".⁶

Univerziteti na svojim web-stranicama nude pregled najnovijih istraživanja koja se bave temama kao što su "Uspon i pad socijaldemokratije"⁷ i "Ideologija u vremenu krize: Da li je podjela na ljevicu i desnicu još uvijek relevantna u Evropskom parlamentu?".⁸

1 "Crisis and Reinvention: The State of the Left", London, 6. 2. 2018. <https://www.psa.ac.uk/events/crisis-and-reinvention-state-left>

2 Michael Holmes & Knut Roder (ur.), *The European Left and the Financial Crisis*, Manchester University Press, 2019.

3 Isabelle Hertner, *Centre-Left Parties and the European Union: Power, Accountability and Democracy*, Manchester University Press, 2018.

4 Sunder Katwala & Ernst Stetter (ur.), *Europe's Left in the Crisis: How the New Left can respond*, Fabian Society, London, 2011.

5 Eric Hobsbawm, "The Crisis of Today's Ideologies", *NLR* 1/192 (mart/april 1992). <https://newleftreview.org/issues/192/articles/eric-hobsbawm-the-crisis-of-today-s-ideologies> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

6 Eric Hobsbawm, "Identity Politics and the Left", *NLR* 1/217 (maj/juni 1996). <https://newleftreview.org/issues/217/articles/eric-hobsbawm-identity-politics-and-the-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

7 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastroiocco, "The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017." [Nact rada], 1. 7. 2019, str. 2. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

8 Nicolò Fraccaroli & Anatole Cheysson, "Ideology in Times of Crisis: Is the left-right divide still relevant in the European Parliament?", *LSE blog*, 23. 5. 2019. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/05/23/ideology-in-times-of-crisis-is-the-left-right-divide-still-relevant-in-the-european-parliament/> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

Univerzitet u Bathu predstavlja dio svog istraživačkog rada, a ujedno i globalne dimenzije krize, u knjizi pod naslovom *“Društenopolitička dinamika unutar krize okreta nalijevo: Argentina i Brazil”*.⁹ Istraživači sa Univerziteta u Sussexu također uviđaju “Probleme ljevice, nacionalizam i krizu”.¹⁰ Univerzitet u Warwicku na svojoj web-stranici postavlja pitanje da li je ovo “Kriza socijalizma ili kriza države?”.¹¹ Ovi primjeri, iako nasumično odabrani, jasno potvrđuju generalno stajalište da je ljevica u krizi.

Članci u časopisima i novinama idu u prilog ovoj tezi. Časopis *The Atlantic* predstavlja istu vrstu argumentacije u tekstu “Strmoglavni pad ljevice”.¹² *New Statesman* ovo pitanje posmatra na sličan način u članku “Propast glavnog toka evropskog lijevog centra”.¹³ Međutim, godinu dana kasnije, nudi izvjesnu nadu za ljevicu u tekstu “Tiha obnova evropskog lijevog centra”.¹⁴ Ovaj članak pojavljuje se nakon što su stranke ljevice i lijevog centra formirale manjinske vlade ili ušle kao manjinski partneri u široke koalicije u nekim evropskim zemljama. Međutim, ovakvi uspjesi samo potvrđuju postojanje krize.

9 Juan Ferrero, Ana Natalucci, Luciana Tatagiba, *The Socio-Political Dynamics within the Crisis of the Left Turn: Argentina and Brazil*, Rowman & Littlefield International Ltd., London, 2019. Istraživački portal dostupan na: <https://researchportal.bath.ac.uk/en/publications/the-socio-political-dynamics-within-the-crisis-of-the-left-turn-a>

10 Malcolm James i Sivamohan Valluvan, “Left problems, nationalism and the crisis”, *Salvage*, 6, 27. 11. 2018, str. 165-176. Članak dostupan preko Sussex Research Online: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/79948/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

11 Simon Clarke, “Crisis of Socialism or Crisis of the State?”, *Capital and Class*, 42, zima 1990. <https://homepages.warwick.ac.uk/~syrbe/pubs/SUCSE.pdf> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

12 Yascha Mounk, “The Rapid Fall of the Left”, *The Atlantic*, 7. 7. 2019. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/07/european-left-trouble/593506/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

13 Chris Bickerton, “The collapse of Europe’s mainstream centre left”, *The New Statesman*, 1. 5. 2018. <https://www.newstatesman.com/world/europe/2018/05/collapse-europe-s-mainstream-centre-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

14 George Eaton, “The quiet rebirth of the European centre left”, *The New Statesman*, 11. 10. 2019. <https://www.newstatesman.com/world/europe/2019/10/quiet-rebirth-european-centre-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Sa svojom uobičajenom težnjom da bude kontroverzan, Slavoj Žižek u listu *The Independent* navodi da "[a]ko želi okončati našu globalnu političku krizu, ljevica treba učiti od Donalda Trampa".¹⁵

Časopis *Dissent* nam nudi "Uvod: Evropska ljevica u krizi";¹⁶ a *The Guardian* se pita "Desnica u krizi vidi priliku. Zašto je ljevica ne vidi?".¹⁷ Web-stranica *The Conversation* neuspjeh australijske Laburističke stranke stavlja u globalni kontekst u članku "Politika lijevog centra: mrtva, u krizi ili u tranziciji?".¹⁸ U Njemačkoj je 2009. *Der Spiegel* tragao za nečim "Iza Trećeg puta" i pitao "U čemu je problem sa socijaldemokratijom?".¹⁹ Osam godina kasnije pitali su se da li je došao "Kraj jedne ere?" tekstom koji najavljuje "Sporo odumiranje evropskih socijaldemokrata".²⁰

OpenDemocracy.net iznosi pogled u kojem govori o suštini "krize civilizacije i neoliberalnog modela"²¹ čije izvorište možemo naći u vremenski određenoj komparativnoj analizi Stuarta Halla u knjizi *Tačerezizam i kriza ljevice*.²²

15 Slavoj Žižek, "To end our global political crisis, the left needs to learn from Donald Trump", *The Independent*, 29. 10. 2018. <https://www.independent.co.uk/voices/donald-trump-pittsburgh-synagogue-shooting-democrat-pipe-bombs-brett-kavanaugh-global-left-altright-a8606611.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

16 Sheri Berman, "Introduction: The European Left in Crisis", *Dissent*, jesen 2013. <https://www.dissent-magazine.org/article/introduction-the-european-left-in-crisis> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

17 Larry Elliott, "The right sees opportunity in a crisis. Why can't the left?", *The Guardian*, 21. 6. 2018. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/jun/21/left-brexite-opportunity-financial-crash> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

18 Rob Manwaring, "Centre-left politics: dead, in crisis, or in transition?", *The Conversation*, 23. 6. 2019. <http://theconversation.com/centre-left-politics-dead-in-crisis-or-in-transition-119159> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

19 Matt Browne, Ruy Teixeira i John Halpin, "Beyond the Third Way: What Is Wrong with Social Democracy?", *Der Spiegel*, 30. 9. 2009. <https://www.spiegel.de/international/germany/beyond-the-third-way-what-is-wrong-with-social-democracy-a-652231.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

20 "End of an Era? The Slow Death of Europe's Social Democrats", *Der Spiegel*, 22. 9. 2017. <https://www.spiegel.de/international/europe/the-demise-of-social-democracy-in-europe-a-1168670.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

21 Beatriz Martínez Saavedra, "From left to right: a crisis of civilisation and the neoliberal model", *openDemocracy*, 3. 10. 2019. <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/de-izquierda-derecha-crisis-civilizatoria-y-modelo-neoliberal-en/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

22 Stuart Hall, *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London, 1988.

Kriza se ne doživljava samo kao politička ili ekonomska, već autori razmatraju i njene uže odraze, kao npr. u "Krizi lijeve jurisprudencije".²³

Ponekad se posmatra i kao generalnija, pa čak i kao kriza civilizacije,²⁴ a neki autori proširuju značenje i razumijevanje krize, kao npr. Jacques Rupnik u djelu "Krizu liberalizma: Objašnjenje Istočne Evrope".²⁵

Neki autori djeluju programski, poput Anthonyja Giddensa u knjizi "Treći put: Obnova socijaldemokratije"²⁶ objavljenoj u vrijeme uspona ljevice širom Evrope. Upravo je ovo djelo ostvarilo utjecaj u praksi u nekoliko evropskih društava, da bi kasnije bilo napušteno. Argument koji nudi je da ljevica slabi ako ne ide trećim putem. Njen pad se ubrzava ako su joj stranke i pristalice rasparčani.

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se objasni problem, pruže uvidi u javnu debatu i ponudi vizija za uspjeh političke ljevice u njenom izmijenjenom obliku. Bosna i Hercegovina će poslužiti kao izvor elemenata za studiju slučaja.

Mnogi autori opisali su period nakon hladnog rata kao vrijeme postideološkog društva. Njihovi stavovi i argumenti su pritom raznoliki. Tako, na primjer, Schwarzmantel čitavo jedno poglavlje posvećuje pitanju "Postideološka politika ili nove kontraideologije?".²⁷ Freeden piše o "Suočavanju s himerom 'postideološkog'" i nudi iznenađujući empirijski primjer iz časopisa aviokompanije Iberia Airlines iz oktobra 2002. godine: "U praskozorje 21. vijeka kada su ideologije u padu, a budućnost se čini bremenitom pragmatizmom...".²⁸

23 John McGinnis, "The Crisis of Left Jurisprudence", *Law & Liberty*, 7. 5. 2019. <https://www.lawliberty.org/2019/05/07/the-crisis-of-left-jurisprudence/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

24 Beatriz Martinez Saavedra, "From left to right: a crisis of civilisation and the neoliberal model", *openDemocracy*, 3. 10. 2019. <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/de-izquierda-derecha-crisis-civilizatoria-y-modelo-neoliberal-en/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

25 Jacques Rupnik, "Crisis of Liberalism: Explaining Eastern Europe", *Journal of Democracy* 29(3), 2018, str.24-38.

26 Anthony Giddens, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1998.

27 John Schwarzmantel, *Ideology and politics*, SAGE Publications Ltd., Newbury Park, 2008.

28 Michael Freeden, "Confronting the chimera of a 'post-ideological' age" [Prezentacija rada], ECPR Joint

Tezu o kraju ideologije Soborski dovodi u pitanje u svom djelu "Ideologija u globalnom dobu (Granice globalizacije)".²⁹ Ova stajališta je kasnije potvrdio navodeći da "suprotno uvriježenom mišljenju, tradicionalne ideologije nisu mrtve i nastavljaju ucrtavati politiku globalnog doba."³⁰

Akadske konferencije često su organizirane na ovu temu. Primjeri uključuju Evropski konzorcij za politička istraživanja koji je imao radionicu na temu "Rada s ideologijom u 'postideološkom' dobu".³¹ Fondacija za interdisciplinarna istraživanja organizirala je konferenciju pod naslovom "Ideologija u postideološkom svijetu".³² Nakon političkih promjena u Armeniji, *Armenian Weekly* postavlja pitanje: "Da li je Armenija uistinu postideološka?"³³ *Jordan Times* je to pitanje analizirao u članku "Usmjeravanje vanjske politike u eri postideologije".³⁴ Ovi raznoliki primjeri ilustruju globalnu preokupaciju postideologijom, bila ona vezana za određenu eru ili društvo, ili za svijet u cijelosti.

Za potrebe argumentacije predstavljene u ovom poglavlju, nebitno je da li se radi o postideološkoj eri, društvu ili svijetu koji je sam po sebi postao postideološki. Došlo je do značajne promjene okolnosti i situacije. Bez obzira na stajalište po pitanju himere postideologije, neophodno je ispitati, analizirati i ponuditi zaključke o snagama koje su tradicionalno bile pozicionirane na ljevici. Pod novim izmijenjenim okolnostima, društveno i

Sessions of Workshops, Uppsala, april 2004. Workshop 3: 'Working with Ideology in a "Post-Ideological" Age', Uppsala, 13-18. 4. 2004. <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/27cf8109-c560-4481-92fe-7a696cd0df50.pdf> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

29 Rafal Soborski, *Ideology in a Global Age: Continuity and Change*, Palgrave MacMillan, London, 2013.

30 Rafal Soborski, "Contrary to popular belief, traditional ideologies are not dead and continue to map the politics of the global age", *LSE blog*, 22. 5. 2014. <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/contrary-to-popular-belief-traditional-ideologies-are-not-dead-and-continue-to-map-the-politics-of-the-global-age/> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

31 ECPR, Workshop 3: 'Working with Ideology in a "Post-Ideological" Age' [Sesija konferencije]. ECPR Joint Sessions of Workshops, Uppsala, 13-18. 4. 2004.

32 Interdisciplinary Research Foundation, *Ideology in the Post-Ideological World* [Konferencija], Varšava, 24-25. 2. 2017.

33 "Is Armenia Really Post-Ideological?", *The Armenian Weekly*, 19. 11. 2018. <https://armenianweekly.com/2018/11/19/is-armenia-really-post-ideological/> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

34 "Shaping foreign policy in the era of post ideology", *The Jordan Times*, 17. 11. 2019. <https://www.jordantimes.com/opinion/amer-al-sabaileh/shaping-foreign-policy-era-post-ideology> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

ekonomski liberalna ljevica našla se u poziciji da dijeli suštinske vrijednosti s društveno liberalnim desnim centrom.

Samo na ovaj način ljevica ima šansu da društvu nametne neke od svojih središnjih vrijednosti. Frakcije tradicionalno ekonomski konzervativne ljevice koje se suprotstavljaju globalizaciji sve više nalaze dodirne tačke s krajnjom desnicom. Ovo je opća pretpostavka analize koja će biti predstavljena u ovom poglavlju.

Prema većini nalaza u obrađenoj literaturi, ideološka i programska nedosljednost ljevice i njena nedovoljna odanost trećem putu, uz fragmentaciju političkih stranaka lijeve orijentacije, predstavljaju glavne uzroke pada ljevice. Pored toga, sadašnjoj krizi uvelike doprinosi i geopolitika. Globalna previranja uzrokovana su nizom faktora koji su doprinijeli povratku geopolitike.

Posljednji put kad je geopolitika bila dominantna, bipolarni međunarodni sistem temeljio se na ideološkoj podjeli u kojoj je ljevica često bivala shvaćena kao jedan od dva dominantna bloka, tj. kao sovjetska sfera. Zapadni blok doživljavao je kao liberalno-demokratski. Pritom je politička ljevica u tom zapadnom bloku bila podijeljena na one koji su za vodstvo gledali ka Sovjetskom Savezu i na socijaldemokratske političke grupe koje nisu gajile odanost Moskvi, već su gradile vlastitu političku poziciju zasnovanu na principima socijalne pravde, jednakosti, ljudskih prava, vladavine prava i demokratije. Propast sovjetskog bloka i njegove isključive tvrdolinijaške komunističke ideologije predstavljena je kao trijumfalna pobjeda liberalne demokratije, a to su onda mnoga biračka tijela pogrešno protumačila kao poraz političke ljevice. Stoga je naknadni period većine 1990-ih širom zapadnog svijeta obilježen kao postideološki, što je podupiralo Fukuyamin argument o "kraju historije".³⁵

Uistinu, socijaldemokratija i drugi liberalno-demokratski oblici političkog udruživanja jesu pretrpjeli pad popularnosti među evropskim biračkim tijelima.

35 Francis Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest* 16 (ljetno), 1989, str. 3-18.

Jedna akademska studija socijaldemokratskih stranaka u 31 zemlji Evrope (isključujući Bosnu i Hercegovinu) od 1918. do 2017. došla je do zaključka da su "stranke koje su nekad privlačile preko 40 posto glasova spale na dvadesetak ili čak na manje dvocifrene, pa i jednocifrene postotke."³⁶

Ovo nije bio prvi put da se politička ljevica suočava s krizom ideologije, slični historijski primjeri mogu se naći u kasnim 1920-im i u 1930-im godinama. Način na koji su mahom socijaldemokratske stranke u Evropi uspjele prevazići ovu krizu bio je da prošire bazu kojoj su nudile svoje politike kao privlačne, tj. da nadgrade svoje tradicionalno radničke baze birača. Uspješno su pridobile povjerenje zaposlenika u javnom sektoru, stručnjaka u urbanim centrima i radnika u poljoprivrednim granama nacionalnih ekonomija. Ova naklonjenost različitih klasa dovela je do vrhunca popularnosti socijaldemokratije u Evropi tokom 1950-ih godina.

Nakon prvobitne uspješnosti u neposrednom međuratnom periodu, pokušaj socijaldemokratskih stranaka da transformiraju kapitalističke društvene uslove zahtijevao je širu bazu podrške jer industrijski radnici, uprkos sveprisutnoj industrijalizaciji, nisu sami činili dovoljno široku bazu za uspješnu transformaciju društva. Osim toga, nisu svi radnici bili privrženi socijalističkim idejama. Upravo je umjerenost politika lijevog centra privukla dodatnu podršku, pa su tako zaposlenici u javnom sektoru sve više uviđali da socijaldemokrati i slične stranke zastupaju njihove političke interese. Proširenje javnog sektora išlo je na ruku socijaldemokratiji, ali i druge ideologije su političku podršku tražile u ovom segmentu društva.

Nakon kulminacije uspjeha, globalna dešavanja – kako politička u vidu hladnog rata, tako i ekonomska, poput naftne krize 1973. godine – izmijenila su okolnosti za organiziranu ljevicu. Umjerene politike i posljedična "strategija ukupnosti, odnosno ono što bi se moglo nazvati

36 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastrococco, "The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017." [Nacrt rada], 1. 7. 2019, str. 2. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

klasičnom socijaldemokratijom, izgubili su zamah.”³⁷ Politička konkurencija u dijelovima Evrope gdje su održavani demokratski izbori tako je različite ideologije postavljala nasuprot socijaldemokratiji i drugim strankama lijeve orijentacije koje su općenito postepeno slabile. Posljednja epizoda klasičnog modela socijaldemokratije završila je paralelno s padom komunističkog bloka revolucionarne 1989. godine.

Stvarni uzrok krize ljevice nije, međutim, bila propast njene vodeće ideje niti privremeni gubitak popularnosti. Radilo se o tome da je opadajući broj industrijskih radnika u mnogim zemljama smanjio bazu potencijalnih pristalica lijevog centra. Nove generacije pokazivale su manje interesa za tradicionalna socijalistička pitanja, a kako bi ih privukao, lijevi centar se morao transformirati. U ovom procesu su izgubili nešto podrške među industrijskim radnicima koji su se odmakli ka krajnjoj desnici i nacionalističkim ideologijama u kojima su vidjeli sigurniju zaštitu svojih primarnih interesa. Čak je i podrška zaposlenika u javnom sektoru – drugog dijela dvokrake socijaldemokratske baze u klasičnom modelu socijaldemokratije – dovedena u pitanje u periodu pritiska da se smanje javna potrošnja i budžetski deficit. To je negativno utjecalo na javni sektor, pa su njegovi zaposlenici bili manje raspoloženi da ostanu odani lijevom centru.

Došlo je do nepovoljnih uslova za političku ljevicu, pa su političke stranke glavnog toka ovog ideološkog usmjerenja transformirane. Pod ovim je okolnostima 1990-ih došlo do razvoja “Trećeg puta” (*Die Neue Mitte*). Transformacija ka inkluzivnijim politikama, koje se neće nužno fokusirati na tradicionalnu radničku klasu i tradicionalne ideje socijaldemokratije u svom klasičnom obliku, učinila je takve političke stranke konkurentnijim i privlačnijim većem dijelu izbornog tijela.

37 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastroianni, “The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017.” [Nacrt rada], 1. 7. 2019, str. 8. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

Anthony Giddens je primijetio da su, uz Laburističku stranku Tonyja Blaira, "gotovo sve socijaldemokratske stranke kontinentalne Evrope" raskrstile sa svojim tradicionalnim politikama.³⁸ Njihov uspjeh je, prema Giddensu, nastupio zahvaljujući radikalnoj promjeni i reorijentaciji baze na koju su ciljale socijaldemokratske stranke. Tradicionalna politička podjela na ljevicu i desnicu, zasnovana na klasnoj pripadnosti, tako je postala manje relevantna, ako ne i potpuno suvišna.

Krajem 1990-ih socijaldemokrati su učestvovali u državnim vladama širom Evrope. Samo su u Irskoj, Norveškoj, Španiji, Slovačkoj, Sloveniji, Latviji i Estoniji bili isključeni iz vlasti.³⁹ Iako se uzroci razlikuju od društva do društva, u zemljama poput Latvije i Estonije postojali su demografski i historijski razlozi za političku neuspješnost ljevice. "Ovaj etnički rascjep spriječio je izgradnju ljevičarske politike", kako navodi Ivars Ijabs. "U današnjoj Latviji za većinu ljudi 'ljevica' označava ono što je postkomunističko/rusko."⁴⁰ Drukčije oblikovani, ali ne manje razdorni etnički rascjepi u Bosni i Hercegovini doveli su političku ljevicu u sličan položaj. Stanovništvo prvenstveno vodi brigu o etničkom identitetu i zaštiti etničkih prava, što sužava prostor potencijalne privlačnosti političke ljevice. Na sličan način su, bar krajem 1990-ih, istinski ljevičarske političke stranke u državama nasljednicama bivše Jugoslavije bile osuđene na položaj slabe opozicije populističkim nacionalistima na vlasti.

38 Anthony Giddens, *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge, 1998, str. VIII

39 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastroiocco, "The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017." [Nacrt rada], 1. 7. 2019, str. 8. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.) Anketa je provedena u 31 zemlji Evrope i ne uključuje Bosnu i Hercegovinu.

40 Will Mawhood, "What became of Latvia's left?", *openDemocracy*, 18. 12. 2017. <https://www.opendemocracy.net/en/odr/what-became-of-latvias-left/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Dok su 2000. godine "socijaldemokrati ili socijalisti učestvovali u vladama u 10 od 15 zemalja koje su u to vrijeme činile Evropsku uniju",⁴¹ 2017. godine su stranke lijevog centra učestvovala u osam od 28 vlada EU.

Ako dodamo Syrizu, koja je tada bila na vlasti u Grčkoj, to još uvijek znači da je od 2000. do 2017. godine učešće ljevice u državnim vladama EU spalo sa dvije trećine na manje od jedne trećine zemalja EU.

Ako pogledamo pojedinačne zemlje, nameće se snažna potvrda slabljenja i krize ljevice, a naročito socijaldemokratije. Pregled rezultata francuskih predsjedničkih izbora od 1988. godine nadalje može potvrditi ovaj zaključak. Francois Mitterand je kao kandidat Socijalista privukao 34,10 posto glasova u prvom krugu, dok su različiti kandidati dalje lijevo od njega zajednički privukli 11,23 posto glasova, što je njihov najbolji rezultat u skorijoj historiji.⁴² Godine 2002. i 2017. zbirni rezultat svih ljevičarskih kandidata bio je manji od trećine glasova. Izlaznost je 2002. bila manja od uobičajene, a upravo tada je krajnja desnica prvi put uspjela progurati svog kandidata u drugi krug nauštrb socijalističkog kandidata koji je poražen sa samo oko 200 hiljada glasova razlike.⁴³ Za predsjedničke izbore 2017. godine ponovo je ostvarena uobičajena visoka stopa izlaznosti, ali je socijalistički kandidat zauzeo tek peto mjesto, što odražava ozbiljnost krize. Glasovi su otišli novom centrističkom populističkom pokretu pod vodstvom Emmanuela Macrona, ali i za *La France Insoumise* na radikalnoj ljevici, kao i, naravno, moderniziranoj verziji *Front National* koja je predstavljena u formi *Rassemblement National* (Nacionalni zbor) na krajnjoj desnici.

41 "End of an Era? The Slow Death of Europe's Social Democrats", *Der Spiegel*, 22. 9. 2017. <https://www.spiegel.de/international/europe/the-demise-of-social-democracy-in-europe-a-1168670.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

42 *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/fr/president.php?election=1988> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

43 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/1861/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Kandidat Socijalista dobio je podršku 6,36 posto birača, a kasnije te godine stranka je povećala taj udio glasova na 6,44 posto. Međutim, postali su tek četvrta parlamentarna skupina po veličini kada je 2017. godine njihov udio zastupničkih mjesta spao sa 280 u prethodnom mandatu na samo 30. Izlaznost je bila manja od pedeset posto, što ukazuje na nezadovoljstvo birača ponuđenim kandidatima. Ovo se može primijeniti na ljevicu u cijelosti, jer nisu samo Socijalisti izgubili većinu svojih zastupničkih mjesta.

Radikalno ljevičarska stranka *La France Insoumise*, čiji je kandidat osvojio 19,58 posto glasova na predsjedničkim izborima 2017. godine, u prvom krugu parlamentarnih izbora osvojila je samo 11 posto glasova, ali je ta podrška više nego prepolovljena u drugom krugu, kada su osvojili manje od 5 posto glasova.⁴⁴ Ovo pokazuje neodrživost argumenta da tradicionalni birači od svojih stranaka zahtijevaju radikalne politike. Iako ta ideja nije u potpunosti pogrešna, ipak ne dovodi do izbornog uspjeha. Čini se da bi većina tradicionalnih birača ljevice najradije ostala suzdržana i pričekala reforme svojih političkih stranaka.

Čini se da i tradicionalni birači Socijaldemokratske stranke u Njemačkoj (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD) također napuštaju staru stranku. Pobjedu na parlamentarnim izborima 1998. godine ostvarili su sa 21.535.893 glasova, što je 43,80 posto od ukupnog broja glasova.⁴⁵ Manje od dvije decenije kasnije, ukupni udio SPD-a u broju glasova prepolovljen je na 9.538.367 (20,50%).⁴⁶ Međutim, izgleda da i Demokršćani pate od zamora birača i gubitka glasova, ali je zato nekoliko novoosnovanih ili prethodno manjih stranaka postiglo uspjeh u svojim kampanjama i ušlo u parlament.

44 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/3001/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

45 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/229/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

46 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/2578/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

To ukazuje na još jednu dimenziju problema s kojim se suočavaju ljevica i druge tradicionalno etablirane stranke: opće razočarenje birača koji sada traže alternative. Dok se desni centar uspijeva održati na vlasti uz pomoć podrške političkog centra, stranke lijevog centra su najveći gubitnici.

U Italiji su 1996. godine različite ljevičarske stranke osnovale izborni savez *L'Ulivo* (Drvo masline) i osvojile 42,3 posto glasova na izborima za Zastupnički dom,⁴⁷ ali je zato Demokratska stranka, koju su 2007. godine osnovale većinom grupe iz koalicije *L'Ulivo*, osvojila 18,76% glasova za Zastupnički dom i 19,14% glasova za Senat na izborima 2018. godine.⁴⁸ Laburistička stranka u Holandiji pobijedila je na izborima 1998. godine sa 29 posto glasova. Na izborima 2017. godine ista ta stranka bila je na sedmom mjestu sa 5,70 posto glasova. Za to vrijeme je Socijalistička partija gotovo utrostručila svoj udio glasova, koji je 1998. iznosio 3,5 posto, da bi se 2017. popeo na 9,10 posto.⁴⁹ Ne ponašaju se sve zemlje u skladu s ovim trendom, pa su izborni rezultati socijaldemokrata u Austriji ostali dosljedni ranijem uspjehu. Međutim, kao i u većini drugih zemalja, tako su, na primjer, i danski socijaldemokrati podlegli ovom trendu, uprkos njihovoj relativnoj uspješnosti 2019. godine. Dok su 1998. osvojili 35,9 posto glasova, 2019. je njihov udio u glasovima spao na 25,9 posto.⁵⁰

Nameće se pitanje zašto glasači širom Evrope napuštaju stranke lijevog centra. "Što se tiče stranačkih stajališta po pitanju politika", istraživači su našli "dokaze koji ukazuju na to da su socijaldemokratske stranke stjecale više glasova kako su se primicale centru (bliže glasačkoj srednjoj

47 *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/it/chamber.php?election=1996> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

48 *Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali* [Baza podataka]. <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=04/03/2018&tpa=l&tpe=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

49 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/2662/> i *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/nl/house.php?election=1998> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

50 *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/dk/folketing.php?election=1998&district=> te <http://electionresources.org/dk/folketing.php?election=2019&district=> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

vrijednosti), a gubile su glasove kada su se odmicale dalje ulijevo.⁵¹ Izborni neuspjeh političke ljevice valja posmatrati u ovom kontekstu. Oklijevali su da privuku glasače političkog centra. Isti istraživači su otkrili da je umanjen izborni uspjeh socijaldemokrata bio vezan za nekoliko faktora, ali su opadajući broj industrijskih radnika utvrdili kao prevladavajući uzrok krize socijaldemokratije u Evropi.⁵²

Tradicionalna baza je tako postajala značajno manja, dok su nereformirane politike demokratske ljevice bivale manje privlačne za zaposlenike u javnom sektoru koji su, uz industrijske radnike, trebali činiti primarnu biračku bazu za političke stranke lijeve orijentacije.

Ovaj argument se potvrđuje kada razmotrimo uspješnost radikalnijih ljevičarskih političkih stranaka u periodu od kraja hladnog rata. Na osnovu podataka *thinktank* organizacije Timbro, u 30 godina od pada Berlinskog zida ugasilo se oko 49 ljevičarskih populističkih političkih stranaka u Evropi.⁵³ Podaci su ograničeni na 33 evropske zemlje i "uključuju sve konsolidirane evropske demokratije".⁵⁴ To je dostatno za analizu tendencija biračkih tijela i aktivizma na populističkoj političkoj ljevici. U istom periodu došlo je do gašenja 31 desničarske populističke političke stranke. Ove podatke moguće je odbaciti zato što obuhvataju veliki broj zanemarivih organizacija s malim brojem pristalica, ali nepobitno uključuju i političke stranke koje su učestvovala u vladama nekoliko evropskih zemalja. Stoga predstavljaju dragocjen alat za tumačenje političkih tendencija kako aktivista, tako i biračkih tijela.

51 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastrorocco, "The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017." [Nacrt rada], 1. 7. 2019, str. 12-13. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

52 Giacomo Benedetto, Simon Hix, Nicola Mastrorocco, "The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017." [Nacrt rada], 1. 7. 2019, str. 12-13. http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

53 Timbro & The Foundation for Free Enterprise, *Authoritarian Populism Index* [Baza podataka], 2019. <https://populismindex.com/data/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

54 Timbro & The Foundation for Free Enterprise, *Authoritarian Populism Index* [Baza podataka], 2019. <https://populismindex.com/data/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

U istom izvještaju se navodi da su "ljevičarske populističke stranke stagnirale i zadržale značajan utjecaj samo u južnoj Evropi. Srednja vrijednost za podršku ljevičarskim populistima u Evropi iznosi 1,3 posto."⁵⁵ Ove stranke su manje uspješne od svojih pandana na desnici. Podaci projekta Timbro nude uvide u rezultate 25 najpopularnijih populističkih stranaka u Evropi. Među njima su samo četiri ljevičarske stranke, iako su autori nekako uključili i petu – *Movimento Cinque Stelle* (Pokret "Pet zvjezdica") – među populiste ljevice.⁵⁶

Grčka *Syriza*, kao i kiparski AKEL (*Anorthotiko Komma Ergazomenou Laou*), španski *Podemos* i portugalski *Bloco de Esquerda* zastupaju drugačiju ideologiju od pokreta *Movimento Cinque Stelle* za koji se jedino može reći da je neideološki.

Uprkos kratkotrajnom uspjehu Syrize u Grčkoj, ovo ide u prilog hipotezi da radikalna verzija ljevice nije sposobna demokratski osvojiti vlast, što ostavlja prostora uspjehu umjerenih oblika ljevice koji će privući širi raspon birača primičući se, pa i obuhvatajući politički centar. Ovo se može potvrditi poređenjem izbornih rezultata u Evropi s kraja 1990-ih sa rezultatima bližim 2020. godini. Iako Giddensa možemo u izvjesnom smislu opisati kao ideologa "Trećeg puta", zapravo je Blair bio taj koji je pokazao sposobnost pridobijanja podrške socijaldemokrata iz drugih zemalja. Blairov pokušaj da Billa Clintona i Nove demokrate uključi u "Treći put" možda je bio preambiciozan, ali njegova bliska saradnja s holandskim i italijanskim premijerima, uz njemačkog kancelara Gerharda Schrödera, stvorila je krajem 1990-ih priliku za širenje privlačnosti i moći lijevog centra diljem evropskog kontinenta. Ova "*Internacionala*" nije dugo potrajala. Mnogi lideri bili su izloženi unutarstranačkom pritisku ili su stekli dojam da bi ovo moglo biti isuviše radikalno za ukus njihovih birača, pa su ponovo odlučili promijeniti svoje politike.

55 "Authoritarian Populism Index Report", *Timbro*, februar 2019, str. 20. <https://populismindex.com/report/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

56 "Authoritarian Populism Index Report", *Timbro*, februar 2019, str. 22. <https://populismindex.com/report/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

Međutim, ovog puta promjena je išla u smjeru tradicionalne ljevice. Istovremeno je to dijelom bio i razlog zašto se Njemačka pri izboru novog kancelara pomjerila udesno.

Kada se radi o odgovaranju na zahtjeve političkog centra, socijaldemokrati su zakazali. U međuvremenu je uspon politike krajnje desnice odvuкао političke stranke glavnog toka desnice dalje udesno u njihovim pokušajima da zadrže potencijalne birače. Cas Mudde navodi da "stranke krajnje desnice sad u prosjeku osvajaju 15% glasova na nivou država u Evropi, a u mnogim se državama smatraju *Koalitionsfähig* (prihvatljivim koalicijskim partnerima), bar na lokalnom ili regionalnom nivou."⁵⁷ Krajnja desnica – ili kao manjinski partner u vlasti ili izvan vlade kao moguća prijetnja političkim strankama desnog centra i desnice glavnog toka – značajno je povukla društvo udesno. Da se ljevica nije primakla centru, polarizacija političkog prostora rezultirala bi gubitkom demokratskog natjecanja i potencijalno katastrofalnim ishodom po društvo. Uostalom, tako nešto se već desilo u prošlosti.

U sljedećem periodu je razvijena i dobro organizirana politička ljevica pretrpjela niz uzastopnih izbornih poraza s rijetkim izuzecima. Transformacije ljevice u postkomunističkim evropskim zemljama često su bile neuspješne, a ljevica se nerijetko pojavljivala samo kao formalno takva, bez značajnih razlika u odnosu na centrističke stranke. U nekim zemljama ljevica ne učestvuje u državnom parlamentu, osim kao u suštini stranka etničke manjine, kakav je slučaj u Latviji. Ljevica teško ulazi u parlamente mnogih drugih zemalja. U Poljskoj, na primjer, nijedna stranka rasparčane ljevice nije osvojila zastupnička mjesta u parlamentu 2015. godine, ali se ljevica onda ponovo ujedinila i vratila u parlament 2019. godine. Primjer poljske *Lewice* (Ljevice) pokazuje da je defragmentacija prvi korak ka uspjehu.

57 Cas Mudde, "Nativism is driving the far-right surge in Europe – and it is here to stay", *The Guardian*, 12. 11. 2019. <https://www.theguardian.com/global/commentisfree/2019/nov/12/nativism-is-driving-the-far-right-surge-in-europe-and-it-is-here-to-stay> (pristupljeno 12. 11. 2019.)

Tri veće političke stranke udružile su se na izborima 2019. godine, a pridobile su i podršku nekoliko manjih stranaka i pokreta političke ljevice. Rezultat je bio povratak ljevice u parlament.

Birači u Južnoj Evropi izrazili su svoje nezadovoljstvo podrškom radikalnim oblicima ljevice, kakvi su Syriza u Grčkoj i Podemos u Španiji, odnosno Socijalisti u Portugalu, kada su im ovi nudili politike protiv mjera štednje. Međutim, Syriza je po dolasku na vlast provela politike mjera štednje koje su joj diktirane iz Brisela i posljedično je izgubila podršku jedne od dvije tradicionalne grčke političke baze moći. To je razlog zašto je grčka desnica ponovo na vlasti. Radikalna ljevica je u opoziciji, a PASOK je kao tradicionalna stranka lijevog centra pretrpio sramotan poraz 2015. godine da bi tek malo popravio svoju poziciju 2019. godine.

Panhelenistički socijalistički pokret (PASOK) osvojio je 43,8 posto glasova 2000. godine. Petnaest godina kasnije imao je udio glasova od samo 4,7 posto. U petnaest godina su spali sa nešto preko tri miliona glasova na manje od tristo hiljada.⁵⁸ Četiri godine kasnije, PASOK se pridružio Pokretu za promjene s još nekim ljevičarskim grupama i povećao svoj udio glasova na oko osam posto.⁵⁹

U političku analizu uveden je novi pojam – pasokifikacija – za opisivanje stanja ljevice u Evropi.⁶⁰ Uvršten je u rječnike,⁶¹ ispisivan po Twitteru,⁶² a ima i vlastitu rubriku na Wikipediji.⁶³

58 *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/gr/vouli.php?election=2000> and <http://electionresources.org/gr/vouli.php?election=2000> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

59 *ElectionGuide* [Web-stranica]. <http://www.electionguide.org/elections/id/3158/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

60 "Why Labour is Obsessed with Greek Politics", *The Economist*, 30. 6. 2018. <https://www.economist.com/britain/2018/06/30/why-labour-is-obsessed-with-greek-politics> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

61 *Collins Online Dictionary*. <https://www.collinsdictionary.com/submission/16117/pasokification> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

62 Vidi #Pasokification hashtag na Twitteru: <https://twitter.com/hashtag/Pasokification?src=hash> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

63 Saradnici Wikipedije, "Pasokification", u: *Wikipedia, The Free Encyclopedia*, 11. 11. 2019. <https://en.wikipedia.org/wiki/Pasokification> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Pad PASOK-a savršen je primjer slabljenja socijaldemokratskih stranaka uslijed sužavanja baze njihovih potencijalnih birača kada napuste centar političkog spektra, ali ne usvoje dovoljno radikalne politike kako bi spriječile rast radikalne ljevice, odnosno krajnje desnice.

Ovaj proces potpomognut je fragmentacijom političkih stranaka na ljevici i dominantnom ekonomskom doktrinom globaliziranog svijeta.

Oživljavanje ljevice je moguće, ali će zahtijevati izričitu odlučnost i plan temeljen na pažljivoj analizi ideologije koja će biti dovoljno privlačna da proširi biračku bazu. Kako smo dosad vidjeli, ljevica je bačena u krizu kada je izgubila svoju biračku bazu, a da pritom nije uspjela pronaći nove potencijalne birače.

Globalizacija je imala raznolike učinke na stanovništvo: nisko kvalificiranim radnicima zaprijetila je konkurencija jeftinije radne snage, dok su ekonomske elite nastavile napredovati s povećanim profitom i učešćem u procesima podjele profita. Ova situacija dovela je do rasprostranjenih zahtjeva za ekonomskom zaštitom, nečim što političke, ekonomske i kulturne elite ili odbijaju obećati ili ne uspijevaju pružiti.

Eklatantan primjer ovoga nalazimo u predizornoj kampanji u Ujedinjenom Kraljevstvu. Istaknuti sindikalni lider koji podržava Laburističku stranku, Len McCluskey, "rekao je lideru Laburista da pobjeda na općim izborima zahtijeva oštar stav po pitanju slobode kretanja radnika." "Pogrešno je", po njegovom mišljenju, "omogućiti veću slobodu kretanja radnika bez strože regulacije tržišta radne snage." Sindikalni lider obrazložio je svoje stajalište argumentom da bi "bijela radnička klasa, koja se na referendumu 2016. opredijelila za odlazak iz EU, bila gurnuta u zagrljaj desničarskih stranaka ako se ne odgovori na njene zabrinutosti vezane za migraciju."⁶⁴

64 "McCluskey sparks Labour backlash over tough line on free movement", *The Guardian*, 13. 11. 2019. <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/13/mccluskey-tells-corbbyn-defy-calls-extend-freedom-of-movement> (pristupljeno 13. 11. 2019.)

Evidentno je da se birači primiču alternativama koje bi im mogle ponuditi nekakav osjećaj sigurnosti putem politika ekonomskog nacionalizma. Ekonomski i politički nacionalizam omogućuje elementima elite da povećaju svoj profit, a istovremeno remeti sposobnost društva da ih percipira kao elitu.

Mase ih bar privremeno ne doživljavaju kao pripadnike “korumpirane elite”. Upravo su te elite od kraja Drugog svjetskog rata sačinjavale većinu vlada u zapadnom svijetu. Elite nisu jednoobrazna tijela; ideološki su obično priklonjene desnom ili lijevom centru, iako su neki članovi elite radikalnijih stajališta. Međutim, velika većina ideološki je situirana negdje oko centra. Većina vlada na Zapadu je u drugoj polovini dvadesetog vijeka bila blizu centra.

U situaciji kada se značajan udio glasača osjeća ugroženim od posljedica takve centrističke vladavine, sve više njih okreće se radikalnim alternativama na objema stranama političkog spektra. Globalizacija je jedan od procesa koji su doprinijeli reorijentaciji političke podrške među stanovništvom. Rastuća nezaposlenost, plate koje ne održavaju korak sa stopom inflacije, problemi kako ekonomske tako i lične nesigurnosti, besperspektivnost mlađih generacija u pogledu zaposlenja – sve ovo doprinosi stanju svijesti koje traži alternativu onima koje doživljava kao kreatore ili kao pobjednike, a često i jedno i drugo, procesa koji su doveli do takvog stanja stvari. Neki pripadnici elite, a ovaj dojam se često proširuje na elitu u cijelosti, smatraju se korumpiranim. Izvještaji iz medija u svakom slučaju potvrđuju opravdanost takvog dojma.

Četiri predsjednika Francuske, uključujući i sadašnjeg predsjednika Emmanuela Macrona, i sedam premijera diplomiralo je na *École nationale d'administration*, instituciji koja je uspostavljena tek 1945. godine. Zahvaljujući dugoj tradiciji vodećih univerziteta u Ujedinjenom Kraljevstvu, među premijerima je bilo 28 svršenih studenata Univerziteta u Oxfordu i 14 sa Univerziteta u Cambridgeu. Većina ih je “zaradila” studije na “Oxbridgeu”

tako što su pohađali elitne privatne škole, njih dvadeset je pohađalo Eaton, dok je sedam pohađalo Harrow, a šest Westminster. Jedanaest od petnaest premijera UK u periodu nakon Drugog svjetskog rata diplomiralo je na Oxfordu.

Druga polovina dvadesetog vijeka u Grčkoj u znaku je tri prezimena u grčkoj politici – Karamanlis, Mitsotakis i Papandreou – koja su se često mogla naći na najvišim položajima u vladi. Tri generacije porodice Papandreou dale su premijere, i to prve dvije generacije tri puta. Dva pripadnika porodice Karamanlis bili su premijeri, jedan od njih četiri puta, a dva puta je bio predsjednik. Konstantinos Mitsotakis bio je premijer 1990-ih, a njegov sin postao je premijer 2019. godine. Jedna od njegovih kćerki bila je gradonačelnica Atene, a kasnije ministrica vanjskih poslova, dok mu je druga kćerka zastupnica u parlamentu.

Porodica Mitsotakis u rodbinskim je odnosima sa Elefthériosom Kyriákouom Venizélosom koji je početkom dvadesetog vijeka u osam navrata bio premijer. Elita je na taj način od sebe otuđila obične građane, a kad je izbila kriza, narod je počeo smatrati da su elite korumpirane. Izrodila se definicija populizma po kojoj je dobar narod suprotstavljen korumpiranoj eliti. Populizam nije ideologija, već koncept, metoda za dovođenje alternative na vlast.

Konačno, globalnu finansijsku krizu 2008. godine prouzrokovao je finansijski sektor, a ona se odrazila na sve sfere društva i privrede. Međutim, vlade su osigurale banke, dok su zaposlenici izvan ovog sektora izloženi većoj nesigurnosti radnog mjesta, pa čak i gubitku zaposlenja, kao i nesumnjivo težim ekonomskim uslovima. Političke stranke na vlasti posmatraju se kao neko ko je iznevjerio obične radnike, a spasio banke i druge finansijske institucije. Oštri porast populizma logičan je rezultat ovih procesa. Neizglasane elite u bankarskom sektoru privrede spasile su političke odluke koje je donijela politička elita, a koje je onda provela neizglasana administracija, tj. državni službenici čija radna mjesta nikad nisu bila dovedena u pitanje.

To je ukratko percepcija o eliti koju čine tri skupine – bankari, državna administracija i političari, koji ne trpe posljedice globalne finansijske krize.

Jedini element u ovom procesu na koji bi obični građani teoretski mogli utjecati svojim glasovima je politička elita. Stoga je najsnažnija reakcija bila usmjerena na političku elitu i stoga su se birači koji su tradicionalno podržavali lijevi i desni centar okrenuli populističkim strankama na političkoj desnici i ljevici koje su obećavale da će osigurati interese šireg stanovništva u nacionalnoj državi. Iz tog razloga su panevropske integracije izgubile na popularnosti, a i sama ideja sve više ujedinjene Evropske unije dovedena je u pitanje. U populističkoj politici ekonomski nacionalizam ide ruku pod ruku s političkim nacionalizmom. Moguće je da birači svoju jedinu mogućnost pružanja otpora vide u nekom obliku ekonomskog protekcionizma ili u političkim akcijama poput kampanje “Buy Domestic” [Kupujmo domaće] gdje se u prodavnicama ističe “britansko” porijeklo voća i povrća ili kampanje “Kupujmo hrvatsko”.

Populistički političari odbacili su realnosti u osnovi oslanjanja privrede na slobodu kretanja robe, kapitala, usluga i radne snage. Ovi političari također su nakloni sličnim pokretima u inostranstvu. Njihove ambicije su slične, teritorije su im zacrtane, a potencijalnog neprijatelja vide u “drugima” s kojima dijele prebivalište u nacionalnoj državi. Još nešto što ih povezuje je pojam o dodatnom neprijatelju koji se ne susreće nužno samo kod kuće, a to je globalizirana liberalna elita.

Pad Berlinskog zida 1989. godine označio je pobjedu liberalnog poretka, barem u Evropi. Niz promjena diljem kontinenta sa sobom je donio obećanje da će značajno poboljšati živote običnih građana. Ralf Dahrendorf je to nazvao “*annus mirrabilis*, 1989.”⁶⁵ Timothy Garton Ash je istu godinu opisao “najboljom godinom u evropskoj historiji”⁶⁶

65 Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe*, Times Books/Random House, New York, 1990, str. 7.

66 Tony Wesolowsky, “1989 ‘Gave Us The Best Europe,’ Says Historian Garton Ash”, *Radio Free Europe*, 16. 6. 2019. <https://www.rferl.org/a/gave-us-the-best-europe-says-historian-garton-ash/30002437.html> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Oni su zajedno s drugima iz akademske zajednice iskazali značajnu naklonost i entuzijazam prema revolucionarnim promjenama koje su se širile kontinentom.

Također su ispravno doživljeni kao pripadnici liberalne intelektualne elite koji su ekonomskim i političkim promjenama pružali ideološko opravdanje. Međutim, u tom zanosu, intelektualnoj eliti je promaklo to da su revolucije u Centralnoj i Istočnoj Evropi zapravo bile nacionalističke revolucije.

Promjene su vođene željom stanovništva za boljim životom i polaganjem prava na donošenje odluka u svojim nacionalnim državama. Tokom 1990-ih, ove su se odluke podudarale s liberalnim idealima integracije i slobode. Geopolitičke promjene nastale nakon 11. septembra 2001. godine, proširenja Evropske unije 2004. i 2007. godine i globalne finansijske krize 2008. godine donijele su promjenu prioriteta. Jan Zielonka postavlja pitanja koja su proizašla iz ovih rasprostranjenih promjena. Opaža da se "Evropom širi neliberalna kontrarevolucija". "Raspada li se Evropa? Može li otvoreno društvo preživjeti? Kako ćemo prebroditi ekonomsku krizu?"

Hoće li se Evropljani više ikad osjećati sigurno?"⁶⁷ Upravo ovakva pitanja odražavaju promjene koje su nastupile u Evropi s početka dvadeset prvog vijeka.

Uspon populističke politike u Evropskoj uniji najavljen je općim izborima u Austriji 1999. godine kada je, prvi put u historiji te zemlje, Slobodarska stranka osvojila 26,9 posto glasova i plasirala se odmah iza pobjedničke Socijaldemokratske stranke.⁶⁸ Međutim, koalicija između Austrijske narodne stranke, kao stranke desnog centra koja je bila treća na izborima, i krajnje desničarske Slobodarske stranke ponukala je Evropsku uniju da bojkotuje Austriju.

⁶⁷ Jan Zielonka, *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat*, Oxford University Press, 2018, str. IX.

⁶⁸ *Election Resources on the Internet* [Web-stranica]. <http://electionresources.org/at/nationalrat.php?election=1999&land=> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Dvadeset godina kasnije, stranke sa sličnom ideologijom sada učestvuju u nekoliko vlada širom Evropske unije. Nema bojkota. Stoga je važno ispitati sve značajne promjene do kojih je u međuvremenu došlo.

Te promjene bile su dramatične. Političke stranke oko centra gube glasove koji idu strankama smještenim bliže krajevima linearnog političkog spektra. Međutim, ovaj način vizualizacije ideologija i biračkih trendova ne oslikava više njihove realnosti. Ranije je postojao pokušaj zamjene političkog spektra kružnom političkom mapom. Međutim, klasična podjela u kojoj su socijalno i liberalno smješteni u gornjoj polovici, a komunističko i konzervativno u donjoj, kao i druga podjela na ljevicu, tj. socijaliste i komuniste, i desnicu, tj. konzervativce i liberale, također su zastarjele.

U stvarnosti su mnogi birači napustili radikalnu političku ljevicu koju su ranije podržavali i priklonili se radikalnoj desnici. Njihova promjena opredjeljenja nije podrazumijevala dugački put duž linije različitih ideologija i preko centralnog dijela spektra, već samo skok preko kratke udaljenosti – radikalna desnica i radikalna ljevica dijele značajan broj zajedničkih vrijednosti.

Stranke i jednog i drugog opredjeljenja neprijateljski su nastrojene prema otvorenom društvu, a podržavaju svemoćnu državnu kontrolu. Internacionalizam je gotovo nepostojeći i kod jednog i kod drugog skupa pristalica u vremenu krize. Sadašnji period je nesumnjivo jedna od fokalnih tačaka krize. Pristalice svojim karizmatičnim liderima nude potpunu odanost i na radikalnoj desnici i na radikalnoj ljevici, a mobilizacija masa na nivou ulice doprinosi njihovoj percipiranoj snazi, pri čemu oni ohrabruju, ako ne i direktno politički podržavaju neprijateljstvo prema medijima. U tom smislu se linija razdvajanja među njima gotovo gubi. Umjesto da se cijeli politički spektar prostire između njih, radikalne ideologije treba posmatrati kao paralelne i bliske jedna drugoj.

To nas dovodi do teorije potkovice prema kojoj se ekstremni krajevi sasvim približavaju jedan drugom.⁶⁹ Timothy Snyder navodi da su “i fašizam i komunizam bili odgovori na globalizaciju”, tako kreirajući mjesto dodira političkih ideologija u inovativnoj prezentaciji političkog spektruma.⁷⁰ I krajnja desnica i krajnja ljevica neprijateljski su nastrojene prema globalizaciji i neoliberalnim ekonomskim i političkim elitama.

Ovu teoriju treba razmotriti u svjetlu promjenjivih okolnosti. Dva bivša udaljena kraka političkog spektra stupila su u kontakt, ali čak ni teorija potkovice, koja se doduše rijetko i koristi, ne može adekvatno predstaviti kompleksnosti političkog spektra. Kritike koje je ovoj teoriji često upućivala ljevica dovele su do modificirane verzije poznate kao teorija udice, prema kojoj je “politički spektar u obliku udice, s ljevicom na jednom kraju, a krajnjom desnicom zavrnutom na vrhu udice i tako bliže centru.”⁷¹

Međutim, ovakva postavka nije korisna ako ozbiljno pokušavamo analizirati i predstaviti političke stranke na političkom spektru.

Linearnom se postavkom više ne mogu realistično predstaviti relativne pozicije političkih stranaka jednih naspram drugih. Kružni dijagram je pretjerano pojednostavljen i restriktivan, a teorija potkovice je tek korak ka vizualizaciji političkog spektra koja će nam pomoći da razumijemo trenutni populizam i nevolje političkog centra. Ako kombiniramo ove tri metode, postaje jasno da su krajevi linije došli do tačke dodira. Stoga bi rezultat trebao imati oblik koji je kombinacija kruga i potkovice. Taj oblik je ovalan poput jajeta. Jaje je u stabilnom položaju zato što njegovim dnom dominiraju stranke i ideologije oko političkog centra.

69 Ova teorija često se pripisuje Jean-Pierreu Fayu. Vidi Chantal Mouffe, *For a Left Populism*, Verso, London, 2018; Jeff Taylor, *Where Did the Party Go?*, University of Missouri Press, 2006; Simon Choat, “Horseshoe theory’ is nonsense—The far right and far left have little in common”, *The Conversation*, 12. 5. 2017. <https://theconversation.com/horseshoe-theory-is-nonsense-the-far-right-and-far-left-have-little-in-common-77588> (pristupljeno 28. 2. 2020).

70 Timothy Snyder, *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*, The Bodley Head, London, 2017.

71 Noah Berlatsky, “It’s time to abandon the Horseshoe Theory”, *The Week*, 24. 3. 2018. <https://theweek.com/articles/755549/time-abandon-horseshoe-theory> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Liberalne demokratije tokom cijele druge polovine dvadesetog vijeka ostavljale su prostora za razvoj radikalnih ideologija, ali nedostatak opće podrške učinio je gornju polovinu ove zamišljene konstrukcije jajolikog oblika značajno tanjom. Ovo, dakle, odražava razlike u političkoj snazi i općoj podršci između stranaka oko centra i njihovih radikalnih alternativa.

Populistički pokreti koji su se pojavili nakon nekoliko političkih i ekonomskih kriza u dvadeset i prvom vijeku prijete da promijene oblik ovalnog političkog spektra. Dno jajeta postaje uže kako se smanjuje podrška za stranke koje su tradicionalno bile na vlasti. Vrh se značajno proširuje zahvaljujući usponu populističke politike. Stoga je moguće da će se jaje preokrenuti jer će na dnu biti tanje zbog opadajuće podrške za politički centar, dok će porast radikalne politike učiniti vrh jajeta širim. Cijeli oblik se može nagnuti na jednu stranu kao odraz promijenjenih uslova u društvu: opće podrške radikalnim alternativama, najčešće onima na krajnjoj desnici, i njihovoj vladavini.

Stoga socijaldemokratske stranke koje su se tradicionalno pozicionirale lijevo od centra više nisu u stanju privući podršku radikalne ljevice jer se ova već protekla preko linije razdvajanja i priključila radikalnoj desnici u gornjoj polovini političkog ovala. Prirodni položaj socijaldemokratije odsjekao ju je od značajne potencijalne baze koja se nalazila dalje nalijevo. Ljevica nema drugog izbora nego da potakne podršku za temeljne vrijednosti liberalnog sistema: otvoreno društvo, zaštitu manjina, ljudska prava, socijalnu pravdu, državu blagostanja za sve, dalje procese integracije, sigurnost, vladavinu prava i ekonomski prosperitet. Ove vrijednosti dijeli s lijevim centrom. Stoga je jedini izbor pokrenuti se prema centru. Tako bi bilo moguće pridobiti podršku birača koji nisu tradicionalno bili vezani uz ljevicu. Obnova trećeg puta mogla bi osigurati priliku da se zadrži nadiranje plime populizma.

Tvrda ljevica izgubila je izbore u Grčkoj 2019. godine. Socijalisti su još jednom pobijedili na izborima u Španiji 2019. godine, ali ponovo ne mogu sami formirati vladu. U Ujedinjenom Kraljevstvu je Laburistička stranka pod vodstvom Jeremyja Corbyna uspjela izgubiti državne izbore dva puta, 2017. i 2019. godine, a u izborima za Evropski parlament osvojiti tek četvrto mjesto.

Demokratska stranka u Italiji ušla je u vladu, ali prema istraživanjima javnog mnijenja tek je treća po popularnosti u zemlji. Za francuske Socijaliste više se ne može reći da su značajna politička snaga. Izvjestan oporavak ljevice u Skandinaviji možda nagovještava pravi put, iako te stranke često završe u manjinskim vladama.

Bijeg birača prema radikalnim opcijama odražava porast nejednakosti, a to je nešto što osjećaju i birači centra. "Smanjenje nejednakosti" je prema Thomasu Pikettyju bilo "prije svega posljedica rata i revolucije i politika usvojenih kako bi se prebrodili ovi šokovi ... u najrazvijenijim zemljama između 1910. i 1950. godine".⁷² Rezultirajuća stabilnost i sigurnost tokom druge polovine dvadesetog vijeka dovela je do porasta nejednakosti koja se neizbježno pretočila u nezadovoljstvo i pobune birača.

"Razlike u bogatstvu, posebno kada su popraćene i razlikovanjem u vrijednostima," navodi Ray Dalio, "dovode do povećanja sukoba, a u vladi se to očituje u obliku populizma ljevice i populizma desnice, nerijetko i u revolucijama ove ili one vrste."⁷³

Ovo upozorenje dolazi od jednog vodećeg kapitaliste, milijardera koji upravlja investicijskim *hedge* fondovima i ima savršen pregled globalnih tržišta i društava. Kada se politički i ekonomski šokovi ranog dvadeset i prvog vijeka sagledaju u ovom kontekstu, postaje jasno da je potreban novi oblik ljevice, s težnjama da poklopi značajan dio liberalnog centra, kako bi se očuvale središnje vrijednosti tradicionalne ljevice i tako stabiliziralo društvo.

Globalna kriza ljevice neizbježno se odrazila i na Bosnu i Hercegovinu sa svim njenim specifičnostima. Moglo bi se reći da su populisti prvo došli na vlast u jugoslavenskim republikama, a da su najveću pobjedu odnijeli u Bosni i Hercegovini s njenim komunitarnim oblikom demokratije. Njihov vid populizma bio je nacionalistički i od tada više nisu odstupili s vlasti.

72 Thomas Piketty, "Putting Distribution Back at the Center of Economics: Reflections on Capital in the Twenty-First Century", *Journal of Economic Perspectives* 29(1), 2015, 67–88, str. 69.

73 Ray Dalio, "Why and How Capitalism Needs to Be Reformed (Part 1)", *LinkedIn*, 4. 4. 2019. <https://www.linkedin.com/pulse/why-how-capitalism-needs-reformed-ray-dalio/?published=t> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Najgori izborni rezultati među svim reformiranim komunističkim partijama koje su se preinačile u socijaldemokratske zabilježeni su na prvim demokratskim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. godine. Rat koji je uslijedio osujetio je dalje pokušaje ljevice da ukloni nacionaliste s vlasti.

Manjinu u izvornoj biračkoj bazi čini urbana obrazovana srednja klasa. Radnici, sindikati, poljoprivrednici, svi su oni napustili ljevicu. Skup vrijednosti ljevice dijele liberalno nastrojani intelektualci i stranke koje sebe ne pozicioniraju na ljevici. Socijaldemokratska partija je kao izvorno uporište ljevice izgubila značajan broj članova, a neki od tih bivših članova, koji su je napustili, razočarani njenim liderstvom ili politikama, uspostavili su svoje odvojene stranke.

Međutim, borba za prevlast i lične razmirice dovele su do fragmentacije ljevice. Novoosnovane stranke nisu ponudile značajno drugačije programe. Pojedinačno, nijedna stranka na ljevici nema nikakve šanse da ukloni nacionaliste s vlasti. Njihova jedina šansa, ako je uopće imaju, leži u koordiniranoj izbornoj kampanji svih stranaka koje podržavaju vladavinu prava, ljudska prava, socijalnu pravdu, jednakost, otvoreno društvo i demokratiju.

Identitarna politika koja je na sceni u Bosni i Hercegovini ne nalikuje ničemu što možemo naći u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji, a upravo je to ono što koči razvoj ljevice. Ne postoji nijedna stranka sa značajnim utjecajem ili mrežom u sve tri etničke zajednice. Prema tome, u zemlji je došlo do dodatne fragmentacije. Stoga jedina šansa leži u mobiliziranju svih snaga koje podržavaju koncept otvorenog društva pod okriljem stranaka koje su uglavnom potekle s ljevice, ali se – pod novim okolnostima koje nameću promjene u svijetu – smatraju liberalnim. Upravo se po ovom konceptu ljevica, uključujući i pojedince i stranke pozicionirane u centru, razlikuje od populističkih nacionalista koji dominiraju politikom u Bosni i Hercegovini već tri decenije. Zato je bespredmetno raspravljati o ljevici, njenom postojanju ili nepostojanju. Borba se odvija između koncepta otvorenog društva, vladavine prava, socijalne pravde, moderne države unutar evropskih i globalnih integracijskih procesa s jedne strane i diktature većine, netrpeljivosti, autoritarizma, nativizma, populističkih pokreta, uspostavljanja nacije namjesto države i njenog izdizanja iznad države s druge.

Literatura

Is Armenia Really Post-Ideological? (19. 11. 2018), *The Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2018/11/19/is-armenia-really-post-ideological/> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

Benedetto, G., Hix, S., Mastrorocco, N. (1. 7. 2019), The Rise and Fall of Social Democracy, 1918-2017 [LSE Working paper], http://personal.lse.ac.uk/hix/Working_Papers/BHM_Rise_and_Fall_of_SD.pdf (pristupljeno 23. 10. 2019.)

Berlatsky, N. (24. 3. 2018), It's time to abandon the Horseshoe Theory, *The Week*, <https://theweek.com/articles/755549/time-abandon-horseshoe-theory> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Berman, S. (2013), *Introduction: The European Left in Crisis*, *Dissent Magazine*, <https://www.dissentmagazine.org/article/introduction-the-european-left-in-crisis> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

Bickerton, C. (1. 5. 2018), The collapse of Europe's mainstream centre left, *The New Statesman*, <https://www.newstatesman.com/world/europe/2018/05/collapse-europe-s-mainstream-centre-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Browne, M., Teixeira, R., & Halpin, J. (30. 9. 2009), Beyond the Third Way: What Is Wrong with Social Democracy?, *Der Spiegel*, <https://www.spiegel.de/international/germany/beyond-the-third-way-what-is-wrong-with-social-democracy-a-652231.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Choat, S. (12. 5. 2017), 'Horseshoe theory' is nonsense—The far right and far left have little in common, *The Conversation*, <https://theconversation.com/horseshoe-theory-is-nonsense-the-far-right-and-far-left-have-little-in-common-77588> (pristupljeno 28. 2. 2020).

Clarke, S. (1990), Crisis of Socialism or Crisis of the State?, *Capital and Class*, 42 (zima 1990). <https://homepages.warwick.ac.uk/~syrbe/pubs/SUCSE.pdf> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Collins Online Dictionary, <https://www.collinsdictionary.com/submission/16117/pasokification> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Dahrendorf, R. (1990), *Reflections on the Revolution in Europe*, Times Books/Random House, New York

Dalio, R. (4. 4. 2019), Why and How Capitalism Needs to Be Reformed (Part 1), *Linkedin*, <https://www.linkedin.com/pulse/why-how-capitalism-needs-reformed-ray-dalio/?published=t> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Dipartimento per gli Affari Interni e Territoriali [Baza podataka], <https://elezionistorico.interno.gov.it/index.php?tpel=C&dtel=04/03/2018&tpa=I&tpc=A&lev0=0&levsut0=0&es0=S&ms=S> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

Eaton, G. (11. 10. 2019), The quiet rebirth of the European centre left, *The New Statesman*, <https://www.newstatesman.com/world/europe/2019/10/quiet-rebirth-european-centre-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Why Labour is Obsessed with Greek Politics (30. 6. 2018), *The Economist*, <https://www.economist.com/britain/2018/06/30/why-labour-is-obsessed-with-greek-politics> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

ECPR (13-18. 4. 2004), *Workshop 3: 'Working with Ideology in a "Post-Ideological" Age'* [Konferencijska sesija], ECPR Joint Sessions of Workshops, Uppsala

Election Guide [Web-stranica], <http://www.electionguide.org/elections/id/3001/> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Election Resources on the Internet [Web-stranica], <http://electionresources.org/fr/president.php?election=1988> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Elliott, L. (21. 6. 2018), The right sees opportunity in a crisis. Why can't the left?, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentis-free/2018/jun/21/left-brexite-opportunity-financial-crash> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Ferrero, J., Natalucci, A., Tatagiba, L. (2019), *The Socio-Political Dynamics within the Crisis of the Left Turn: Argentina and Brazil*, Rowman & Littlefield International Ltd., London, via University of Bath Research Portal, <https://researchportal.bath.ac.uk/en/publications/the-socio-political-dynamics-within-the-crisis-of-the-left-turn-a> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Fracaroli, N. & Cheysson, A. (23. 5. 2019), Ideology in Times of Crisis: Is the left-right divide still relevant in the European Parliament?, *LSE blog*, <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2019/05/23/ideology-in-times-of-crisis-is-the-left-right-divide-still-relevant-in-the-european-parliament/> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

Freedon, M. (13-18. 4. 2004), *Confronting the chimera of a 'post-ideological' age* [Prezentacija rada], ECPR Joint Sessions of Workshops, Workshop 3: 'Working with Ideology in a "Post-Ideological" Age', Uppsala, <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/27cf8109-c560-4481-92fe-7a696cd0df50.pdf> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

Fukuyama, F. (1989), The End of History?, *The National Interest*, 16 (ljetno), str. 3-18.

Giddens, A. (1998), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge.

McCluskey sparks Labour backlash over tough line on free movement (13. 11. 2019), *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/13/mccluskey-tells-corbyn-defy-calls-extend-freedom-of-movement> (pristupljeno 13. 11. 2019.)

Hall, S. (1988), *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Verso, London.

Hertner, I. (2018), *Centre-Left Parties and the European Union: Power, Accountability and Democracy*, Manchester University Press.

Hobsbawm, E. (1992), The Crisis of Today's Ideologies, *NLR*, 1/192 (mart/april 1992), <https://newleftreview.org/issues/1192/articles/eric-hobsbawm-the-crisis-of-today-s-ideologies> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Hobsbawm, E. (1996), Identity Politics and the Left, *NLR*, 1/217 (mai/juni 1996), <https://newleftreview.org/issues/1217/articles/eric-hobsbawm-identity-politics-and-the-left> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Holmes, M. & Roder, K. (eds.) (2019), *The European Left and the Financial Crisis*, Manchester University Press.

Interdisciplinary Research Foundation, (24-25. 2. 2017), Ideology in the Post-Ideological World [Konferencija], Varšava.

James, M. & Valluvan, S. (27. 11. 2018), *Left problems, nationalism and the crisis*. *Salvage*, 6, str. 165-176. Članak dostupan preko Sussex Research Online: <http://sro.sussex.ac.uk/id/eprint/79948/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Shaping foreign policy in the era of post ideology (17. 11. 2019), *The Jordan Times*. <https://www.jordantimes.com/opinion/amer-al-sabaileh/shaping-foreign-policy-era-post-ideology> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

Katwala, S. & Stetter, E. (2011), *Europe's Left in the Crisis: How the New Left can respond*, Fabian Society, London.

Manwaring, R. (23. 6. 2019), Centre-left politics: dead, in crisis, or in transition?, *The conversation*, <http://theconversation.com/centre-left-politics-dead-in-crisis-or-in-transition-119159> (pristupljeno 6. 11. 2019.)

Mawhood, W. What became of Latvia's left? (18. 12. 2017), *Open Democracy*, <https://www.opendemocracy.net/en/odr/what-became-of-latvias-left/>

John McGinnis The Crisis of Left Jurisprudence (7. 5. 2019), *Law & Liberty*, <https://www.lawliberty.org/2019/05/07/the-crisis-of-left-jurisprudence/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Mouffe, C. (2018), *For a Left Populism*. London: Verso.

Mounk, Y. (9. 7. 2019), The Rapid Fall of the Left, *Atlantic Magazine*, <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2019/07/european-left-trouble/593506/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Mudde, C. (12. 11. 2019), Nativism is driving the far-right surge in Europe – and it is here to stay, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/global/commentisfree/2019/nov/12/nativism-is-driving-the-far-right-surge-in-europe-and-it-is-here-to-stay> (pristupljeno 12. 11. 2019.)

Piketty, T. (2015), Putting Distribution Back at the Center of Economics: Reflections on Capital in the Twenty-First Century, *Journal of Economic Perspectives* Vol. 29, br. 1 (zima 2015), str. 67–88.

Political Studies Association, <https://www.psa.ac.uk/events/crisis-and-re-invention-state-left> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Rupnik, J. (2018), *Crisis of Liberalism: Explaining Eastern Europe*, *Journal of Democracy*, Vol. 29, br. 3, Johns Hopkins University Press, str. 24-38.

Saavedra, B. M. (3. 10. 2019), From left to right: a crisis of civilisation and the neoliberal model, *Open Democracy*, <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/de-izquierda-derecha-crisis-civilizatoria-y-modelo-neoliberal-en/> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Schwarzmantel, J. (2008), *Ideology and politics*, SAGE Publications Ltd., Newbury Park.

Snyder, T. (2017), *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*, The Bodley Head, London.

Soborski, R. (2013), *Ideology in a Global Age: Continuity and Change*, Palgrave MacMillan, London.

Soborski, R. (22. 5. 2014), Contrary to popular belief, traditional ideologies are not dead and continue to map the politics of the global age, *LSE Blog*, <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/contrary-to-popular-belief-traditional-ideologies-are-not-dead-and-continue-to-map-the-politics-of-the-global-age/> (pristupljeno 13. 12. 2019.)

End of an Era? The Slow Death of Europe's Social Democrats, (22. 9. 2017), *Der Spiegel*, <https://www.spiegel.de/international/europe/the-demise-of-social-democracy-in-europe-a-1168670.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

Taylor, J (2006), *Where Did the Party Go?*, University of Missouri Press.

Timbro, *Authoritarian Populism Index*, <https://populismindex.com/data/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

Timbro, *Authoritarian Populism Index*, <https://populismindex.com/report/> (pristupljeno 23. 10. 2019.)

Twitter, <https://twitter.com/hashtag/Pasokification?src=hash> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Wesolowsky, T. (16. 6. 2019), 1989 'Gave Us The Best Europe,' Says Historian Garton Ash, *Radio Free Europe*, <https://www.rferl.org/a/gave-us-the-best-europe-says-historian-garton-ash/30002437.html> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Wikipedia, <https://en.wikipedia.org/wiki/Pasokification> (pristupljeno 11. 11. 2019.)

Zielonka, J. (2018), *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat*, Oxford University Press, str. IX.

Žižek, S. (29. 10. 2018), To end our global political crisis, the left needs to learn from Donald Trump, *The Independent*, <https://www.independent.co.uk/voices/donald-trump-pittsburgh-synagogue-shooting-democrat-pipe-bombs-brett-kavanaugh-global-left-altright-a8606611.html> (pristupljeno 10. 11. 2019.)

